

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Φεβρουάριος 1995 • τεύχος 128 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

Σταύρου Κωνσταντακόπουλου	4	Ό Πολίτης δεκαπενθήμερος
Νίκου Θεοτοκά	5	Πανεπιστήμιο καί φασφούντ
	8	Ή εξάντληση τῶν πανεπιστημίων, ἤτοι τὰ ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας
Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη	10	Ή θρησκεία ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ λόγου
Νικόλα Σεβαστάκη	12	Ό Χάιντεγγερ ὡς θεμελιακός κριτικός τῆς πολιτικῆς νεωτερικότητας
Ήλίας Κούβελα	16	Οἱ κλωνοποιημένοι ἄνθρωποι
Ἑλένης Χοντολίδου	19	Οἱ δυνατότητες, τὰ ὅρια καί οἱ ἀπατηλοὶ δρόμοι τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς
Ζακὺ Πρυνεντύ	22	Ή ἀκραία οἰκολογία καί ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάπτυξης: μιά νέα ἀπειλή γιά τόν Τρίτο Κόσμο
Ἐρικ Χόμσπσμπομ	25	Βαρβαρότητα: ὁδηγός χρήσεως
Ἄγγελου Ἐλεφάντη	32	Μᾶς πῆραν τὴν Ἀθήνα...
Κώστα Βούλγαρη	46	Μικρὴ ἐκδρομὴ σπὴν Ἀρκαδία
Γιώργου Διζικιρίκη	48	Γιά τόν Σπινόζα καί τόν Ἄλτουσέρ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Κώστας Γαθρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλῆς, Μάκης Καθουριάρης, Γιώργος Καρρᾶς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστέιδης Μπαλιᾶς, Παντελῆς Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Ἀνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκόπακη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα.

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ἄγγελος Ἐλεφάντης. ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Νίκας, Ἄγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ: Γεωργία Μπαρού-
δου, Ἀλίκη Πελεκάνου. ΔΙΟΡΘΩΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητικὴ (12 τεύχη) 3.000 δρχ. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης, ἐτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εὐρώπης ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδᾶ, Αὐστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Ο Πολίτης • Φεβρουάριος 1995 • τεύχος 128 • δρχ. 500

‘Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος

Είχε υπάρξει κι άλλη φορά τό τόλμημα. ‘Από τόν Νοέμβριο του 1983 ως τόν Νοέμβριο του 1986 ὁ *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* βρισκόταν ἀνελλιπώς κάθε δεύτερη Παρασκευή στή βιβλιοπωλεία καί τά περίπερα. Άλλοι τότε οἱ καιροί, τά προβλήματα, οἱ δυνατότητες, οἱ δεξιώσεις του ἀναγνωστικοῦ κοινου. Του ἀριστεροῦ ἀναγνωστικοῦ κοινου. Κι ἐμεῖς εἴμαστε «ἀλλιῶς» τότε. ‘Εν πάση περιπτώσει, εἶχαν υπάρξει οἱ προϋποθέσεις, καί κυρίως ἡ στήριξη τῶν ἀναγνωστῶν, πού ἔδωσαν τή δυνατότητα γιά τήν ἀξιοπρεπή ἔκδοση του *Δεκαπενθήμερου Πολίτη*, πού ἔδωσε ὅ,τι ἔδωσε.

Σήμερα τό διάβημα γιά ἓνα δεκαπενθήμερο περιοδικό μοιάζει τό λιγότερο ἀπόκοτο ἢ καί τυχοδιωκτικό. Τή στιγμή πού, ὅπως ὁ καθένας ξέρει, ἡ ἔκδοση του «μηνιαίου» Πολίτη δέν εἶναι παρά ἓνας εὐφημισμός —τή χρονιά πού πέρασε δέν καταφέραμε νά βγάλουμε παρά μόνο 4 τεύχη, κι αὐτά μετά μυρίων βασάνων— ἀνοιγόμαστε σέ μιά περιπέτεια πού ἓνας Θεός ξέρει ἂν δά τελεσφορήσει. Δέν ἔχει νόημα νά ἀναφερθεῖ κανεῖς στίς βασιμότερες αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀπαισιοδοξίας. Ἐχει νόημα νά μιλήσουμε γιά τήν ἀνάγκη πού μᾶς ἐξωθεῖ νά πᾶμε ἐνάντια ἀκόμη καί στή δική μας ἀπαισιοδοξία καί τίς ἀδράνειές μας. Καί συνομίζεται σ’ ἓνα αἶσθημα ἀσφυξίας πού νιώθει κανεῖς καθῶς βομβαρδίζεται νυχθημερόν ἀπό χιλιάδες διαφημιστικά «μηνύματα» τῶν πάσης φύσεως Μέσων Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, εἴτε αὐτά εἶναι εὐθέως ἐμπορικά εἴτε πολιτικά εἴτε καλλιτεχνικά εἴτε κοινωνικά, «μηνύματα» τῶν ὁποίων ὁ σκοπός εἶναι ἡ ἐμπορευματοποίηση τῶν πάντων. Ὁ *Πολίτης* εἶναι ἓνα ἀπό τά λίγα ἐντυπα στόν τόπο μας —εὐτυχῶς ὄχι τό μόνο— πού ἐνῶ ὑφίσταται κι αὐτός τό βάρος τῆς γενικευμένης ἐμπορευματοποίησης, ἡ λογική τῆς ἔκδοσής του εἶναι ἄλλη: ἐκφράζει ἰδέες, εὐαισθησίες, κριτικές, προσδοκίες, ἀναλύσεις, τήν ἀγανάκτηση συχνά μπροστά στόν ἐκπεσμό καί τῆς πολιτικῆς, τήν εὐτέλεια τῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν πρακτικῶν, προσπαθεῖ νά κρατήσῃ μιά μικρή ἔστω ἔστια ἀντίστασης, νά κρατηθεῖ ζωντανή μιά κριτική, ἀριστερή φωνή. Δέν ἔχουμε τήν γευδαίσθηση ὅτι δ’ ἀλλάζουμε τόν κόσμο, τήν Ἀριστερά. Ἐχουμε, ὅμως, τήν αἰσθηση ὅτι οἱ ἰδέες τῆς Ἀριστερᾶς ἀκόμη ζοῦνε, ἂν καί πολλές ἀπ’ αὐτές πρέπει νά φτιαχτοῦν ἀπ’ τήν ἀρχή. Ἐνα περιοδικό μπορεῖ νά συμβάλῃ στό στόχο αὐτό.

Ἡ ἀνάγκη, λοιπόν, νά διατηρηθεῖ ζωντανή ἡ ἔστια ἀντίστασης ὑπαγορεύει τήν ἀπόφασή μας νά μετατρέξουμε τόν *Πολίτη* σέ δεκαπενθήμερο. Εἶναι ἡ μόνη ἐσωτερική του ὀχύρωση, ἴσως πολύ ὑποκειμενική, καί σίγουρα πολύ ἀδύναμη, ἀρκετή ὅμως γιά τό νέο ξεκίνημα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι λείπουν συνεργάτες· ἀλλά πιστεύουμε ὅτι δά τούς συναντήσουμε στήν πορεία καί δά μᾶς συναντήσουν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν ὑπάρχουν χρήματα, ἀλλά εὐελπιστοῦμε ὅτι ἡ συνδρομή τῶν ἀναγνωστῶν καί φίλων του *Πολίτη* δά δώσει ἀπάντηση στό πρόβλημα αὐτό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιά πολλά ἀπό τά σύγχρονα προβλήματα δέν ἔχουμε νά ἐκφράσουμε παρά μόνο τήν ἀπορία μας καί τά ἐρωτήματά μας. Πιστεύουμε, ὅμως, ὅτι ἡ αὐθεντική ἀπορία μπροστά στή σημερινά ἀδιέξοδα καί ἡ προσπάθεια νά διατυπωθοῦν τά ἐρωτήματα μέ σωστό τρόπο εἶναι προϋπόθεση νά ὑπάρξουν κάποτε ἀπαντήσεις. Θά χρειαστεῖ καιρός γιά ν’ ἀρχίσει κάπως νά ξεμπερδεύεται τό κουβάρι. Ἐμεῖς του *Πολίτη*, συντάκτες πού δέν εἶναι ἐπαγγελματίες τῆς δημοσιογραφίας καί τῆς πολιτικῆς καί ἀναγῶστες πού δέν εἶναι χειραγωγούμενοι τῶν ΜΜΕ καί τῆς ἐπαγγελματοποιημένης πολιτικῆς, θέλουμε νά εἴμαστε μέσα σ’ αὐτή τή διαδικασία πού δά χρειαστεῖ καιρό καί κόπο... καί τῆς ὁποίας τ’ ἀποτελέσματα εἶναι προκαταβολικά καί ἀστάδητα καί ἀπρόβλεπτα.

‘Ο Πολίτης, ὡς δεκαπενθήμερος πιά, δά κυκλοφορήσει τήν Παρασκευή 10 Μαρτίου.
Θά χρειασθοῦν συνδρομές καί συνεργασίες.

Καλή ἀντάμωση, φίλοι ἀναγῶστες κι ἀναγῶστριες. Σίγουρα δ’ ἀνταμωδοῦμε.

Ο Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Τζώρτζ Ρίτζερ, στό σχετικά πρόσφατο βιβλίο του *Ἡ μακντοναλντοποίηση τῆς κοινωνίας*,¹ ἰσχυρίζεται ὅτι ὀλοένα καί περισσότεροι τομεῖς τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν διέ-

πονται ἀπό τίς ἀρχές λειτουργίας τῶν ταχυφαγείων. Σύμφωνα μέ τόν Ρίτζερ, οἱ ἀρχές αὐτές, πού πρωτοεμφανίστηκαν στά ἐστιατόρια Μακντόναλντς τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι οἱ ἑξῆς τέσσερις: α) *ἀποτελεσματικότητα*: τὸ σύστημα Μακντόναλντ ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο δυνατὸ μέσο γιὰ νὰ ἐπιτύχει κανεὶς τὸν σκοπὸ του, δηλαδή ἀπὸ πεινασμένους νὰ βρεθεῖ χορτασμένος. β) *Τά ἐστιατόρια αὐτὰ προσφέρουν τροφή πού ταυτόχρονα εἶναι εὐκόλα μετρήσιμη καί μεγάλη σέ ποσότητα*. Ἡ ποιότητα περνάει σέ δευτέρη μοίρα. γ) *Στά ταχυφαγεῖα ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς προβλεψιμότητας*. Κανεὶς δέν ἀναρωτιέται γιὰ πολὺ τί θὰ φάει ἀφοῦ ἡ ποικιλία τῶν φαγητῶν εἶναι μικρή. Ἐπιπλέον, τὸ φαγητὸ πού σοῦ προσφέρεται σέ ἓνα μέρος μιὰ δεδομένη χρονικὴ στιγμή εἶναι ὅμοιο μέ τὸ φαγητὸ πού σοῦ προσφέρεται σέ ἓνα ἄλλο μέρος μιὰ ἄλλη χρονικὴ στιγμή. δ) *Τὸ σύστημα Μακντόναλντ ἐπιτρέπει τὸν ἐλεγχὸ τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερα μέσω τῆς ὑποκατάστασης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν τεχνολογία*. Ὁ ὑπάλληλος τοῦ ταχυφαγεῖου δέν παίρνει πολλές πρωτοβουλίες, σχεδὸν τὰ πάντα γίνονται ἀπὸ τίς μηχανές: ἡ ροὴ τῶν ἀναφυκτικῶν διακόπτεται αὐτόματα, ἀκούγεται ἡχητικὸ σήμα ὅταν οἱ πατάτες ἔχουν τηγανισθεῖ, οἱ ταμειακὲς μηχανές δέν ἔχουν ἀριθμούς στό πληκτρολόγιό τους ἀλλὰ εἶδη προϊόντων κλπ.

Γιὰ τὸν Ρίτζερ οἱ προαναφερθεῖσες ἀρχές δέν περιορίζονται στὸν χῶρο τῶν ταχυφαγείων. Ἡ μακντοναλντοποίηση ἐπεκτείνεται σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Δέν θέλω στό κείμενο αὐτὸ νὰ ἐξετάσω τὸ σύνολο τῆς θεωρίας τοῦ Ρίτζερ, πού ἔχει ἐπηρεασθεῖ σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Μάξ Βέμπερ γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἑλλογῆς ὀργάνωσης στίς σύγχρονες κοινωνίες. Ἐκεῖνο πού μέ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς ἀπὸ αὐτές τίς ἀρχές σέ ἓναν ἰδιαίτερο χῶρο. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἐκεῖνη πού ἐπιτάσσει ὅτι κάθε ἀνθρώπινο προϊόν πρέπει νὰ εἶναι εὐκόλα μετρήσιμο καί μεγάλο σέ ποσότητα καί ὁ χῶρος στὸν ὁποῖον ἀναφέρομαι εἶναι τὸ πανεπιστήμιο.

Στά ταχυφαγεῖα τὰ προσφερόμενα προϊόντα μποροῦν νὰ μετρηθοῦν μέ ἀκριβεία. Κανεὶς δέν ἀναρωτιέται,

Πανεπιστήμιο καί φάστ φούντ

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

παραδείγματος χάριν, πόσες πατάτες θὰ περιέχει ἡ μερίδα πού θὰ τοῦ σερβιρισθεῖ, ἐφόσον το χάρτινο πακέτο πού περιέχει τίς πατάτες εἶναι δεδομένο, ὅπως δεδομένη εἶναι καί ἡ σπάτουλα πού γεμίζει τὸ πακέτο αὐτό. Ἐπιπλέον, τὸ

πρόκριμα δίνεται στὴν ποσότητα καί ὄχι στὴν ποιότητα τοῦ φαγητοῦ. Σέ ἓνα ταχυφαγεῖο πάει κάποιος γιὰ νὰ φάει γρήγορα μιὰ μεγάλη ποσότητα φαγητοῦ χωρὶς νὰ ἔχει μεγάλες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴν ποιότητά του. Μέ τὸν καιρὸ μάλιστα ὁ πελάτης ἔχει τὴν αἴσθησις ὅτι ἡ ποιότητα ἐμπεριέχεται μέσα στὴν ποσότητα· ἐφόσον ἡ προσφερόμενη τροφή εἶναι μεγάλη σέ ποσότητα, τότε τὴν θεωρεῖ ἐπαρκῆ καί ὡς πρὸς τὴν ποιότητά της.

Ἀνάλογες τάσεις, ὅμως, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς καί στὸν χῶρο τῶν πανεπιστημίων. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν φοιτητῶν τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου ἄλλο ὄνειρο δέν ἔχει πᾶρεξ τὸ βαθμὸ, αὐτὸ δηλαδή πού εἶναι μετρήσιμο. Ἡ γνωστικὴ διαδικασία στίς πολὺπλοκες διαστάσεις τῆς ἀφήνει ἀδιάφορους τοὺς φοιτητὲς ὅταν δέν ὑπηρετεῖ τὸ κυνήγι τοῦ βαθμοῦ. Διαβάζουν, καί μερικές φορές διαβάζουν πολὺ, ἀρκεῖ ὁ κόπος αὐτὸς νὰ ἐντάσσεται στὴν ἀναγκαιότητα ἀπόκτησης βαθμοῦ, ὁποιοδήποτε διάβασμα δέν ὑπηρετεῖ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴ κρίνεται περιττὸ καί φυσικά κανεὶς δέν ἐπιδίδεται σέ αὐτό. Αὐτὸ πού κατέχει πρωταρχικὴ θέση δέν εἶναι ἡ ποιότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ φοιτητῆ ἀλλὰ ἐκεῖνο πού ἀρχικά μοιάζει ὡς τὸ ἀπλὸ ἀντάλλαγμα τῆς μά πού στὴν πορεία αὐτονομεῖται γιὰ νὰ ἀποτελέσει τὴν πεμπουσία τῆς μαθησιακῆς διαδικασίας, ὁ βαθμὸς δηλαδή καί τὸ μέγεθός του. "Ὅλα μοιάζουν νὰ κινοῦνται στό σύγχρονο ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο βαθμὸ. Ἡ ἐγγραφή καί ἡ προσέλευσις τῶν φοιτητῶν στὰ κατ' ἐπιλογὴν μαθήματα ρυθμίζεται ἀποκλειστικά ὄχι ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς παρεχόμενης διδασκαλίας ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κατά πόσο ὁ διδάσκων ἔχει τὴ φήμη ὅτι βάζει μεγάλους βαθμούς. Ὁ φοιτητὴς δέν ἐνδιαφέρεται μήτε γιὰ τὸ ἄν ἔμαθε μήτε γιὰ τὸ ἄν κατάλαβε μήτε γιὰ τὸ ἄν ἀπέδωσε στό γραπτὸ του ὅσα ἔμαθε καί ὅσα κατάλαβε. Ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀγωνιᾷ εἶναι γιὰ τὸ ἄν ἀφομοίωσε ὅλες ἐκεῖνες τίς τεχνικὲς πού διευκολύνουν τὴν ἀπόκτησις τοῦ μεγάλου βαθμοῦ. Μοιάζει σέ τοῦτο μέ τὸν πελάτη τοῦ ταχυφαγεῖου πού θέλει μεγάλο χάμπουργκερ, πολλές πατάτες καί μεγάλο ἀναφυκτικὸ καί πού παραβλέπει ὅτι τὸ μεγάλο χάμπουργκερ εἶναι μεγάλο ἀνα-

κτικό εἶναι γεμάτο παγάκια.

Δέν ὑπακούει, ὅμως, μόνο ἡ δραστηριότητα τῶν φοιτητῶν στίς ἀρχές τοῦ ταχυφαγείου ἀλλά καί αὐτή τῶν διδασκόντων. Τό συγγραφικό ἔργο τῶν τελευταίων δέν κρίνεται τόσο ἀπό τήν ποιότητα τοῦ περιεχομένου του ἀλλά ἀπό τό κατά πόσο εἶναι εὐκόλα μετρήσιμο καί ἀπό τό ἄν εἶναι μεγάλο σέ ὄγκο. Στό ἑλληνικό πανεπιστήμιο σήμερα ἐκεῖνο πού λογαριάζεται δέν εἶναι τό τί γράφεις, ἀλλά πού τό γράφεις. Ἐνα ἄρθρο στό περιοδικό πού κρατᾶτε στά χέρια σας εἶναι μηδαιμνῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας, ἔνα ἄρθρο στά Ἱστορικά εἶναι σαφῶς καλύτερο ἐνῶ τά ὅρια τῆς τελειότητας ἀγγίζει τό ἄρθρο πού δημοσιεύεται στά *Annales*. Ὅλ' αὐτά χωρίς κανεῖς νά αισθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐντυπώσει στό τί πράγματι γράφεται στά ἄρθρα αὐτά. Τά ἐπιστημονικά προϊόντα ὀφείλουν νά εἶναι εὐκόλα μετρήσιμα, ὅπως εὐκόλα μετρήσιμες εἶναι καί οἱ πατάτες στό ταχυφαγεῖο. Ἀρχεῖ λοιπόν νά κοιτάξει κανεῖς τό περίβλημα, ἄν εἶναι ἐξώφυλλο τοῦ *Πολίτη*, τῶν *Ἱστορικῶν* ἢ τῶν *Annales*, γιά νά ἀποφανθεῖ πόσο ἀξίζει τό περιεχόμενο. Οἱ δείκτες μέτρησης παρέχονται εὐκόλα μέ τήν πρώτη καί, πολύ συχνά, τελευταία ματιά. Ἐπίσης στό ἑλληνικό πανεπιστήμιο σήμερα σημασία δέν ἔχει τό τί γράφεις ἀλλά πόσο γράφεις. Ἄν στίβοντας τό διδακτορικό σου μπορεῖς νά παράγεις πολλά ἄρθρα, τότε ἀδιαφιλονίκητα εἶσαι ἐπιστήμονας ἐγνωσμένης ἀξίας καί ὁ συνάδελφός σου πού δέν διαθέτει τήν ἀνάλογη μυϊκή δύναμη στιψίματος μέτριος ἢ ἀσήμαντος. Εἶναι γνωστό ἐξάλλου ὅτι ἐπτά ἄρθρα προωθοῦν, ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό τους, καλύτερα τήν ἐπιστήμη ἀπ' ὅ,τι τέσσερα ἄρθρα, ὅπως εἶναι γνωστό ὅτι τό Μπίγκ-Μάκ εἶναι πιό εὐγευστο ἀπό τό σουβλάκι τοῦ «Θανάση» γιατί εἶναι πιό μεγάλο.

Ὁ σημερινός πανεπιστημιακός ὀλοένα καί περισσότερο ἐγκαταλείπει τόν δημόσιο χῶρο. Δέν δημιουργεῖ, δέν ὑποθάλλει, δέν παρεμβαίνει στόν δημόσιο διάλογο. Παύει νά εἶναι διανοούμενος μέ τήν ἔννοια ἐκείνου πού συμβολίζει τήν ἀντιεξουσία, πού ἔχει μιά κριτική φωνή καί στάση καί ὁραματίζεται μιά κοινωνική ὀργάνωση λιγότερο ἀνορθολογική καί περισσότερο δίκαιη. Ἐχει ἀποστερηθεῖ τοῦ κριτικοῦ λόγου καί μοναδικό του μέλημα εἶναι ἡ «καθαρή» ἐπιστήμη. Ἀλλά καί μέσα στό χῶρο τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης παύει νά εἶναι εἰκονοκλάστης, παύει νά τά βάζει μέ τίς ἐπιστημονικές παραδόσεις καί νά προσπαθεῖ νά ἐπαναπροσδιορίσει τούς ὅρους τῆς ἐπιστημονικῆς σχέψης. Γιά τό μόνο πού νοιάζεται εἶναι σέ ποῖο ἐντυπο θά δημοσιεύσει τό γραπτό του καί τοῦτο γιατί γνωρίζει ὅτι ἡ ἀκαδημαϊκή κοινότητα τείνει νά δημιουργήσει ἔνα αὐστηρό καί ἄκαμπτο σύστημα μέτρησης, ὅπου ἡ ἱεράρχηση δέν γίνεται μέ κριτήριο τήν

ποιότητα τῶν γραφομένων ἀλλά μέ αὐτό τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐντύπου. Ἀκόμα καί μέσα στό χῶρο τῆς «καθαρῆς ἐπιστήμης» ὁ πανεπιστημιακός δέν παραβιάζει τά ἀποδεκτά «παραδείγματα», δέν ξεπερνᾶ τά ὅρια, γιατί ἐκεῖνο πού τόν ἐνδιαφέρει δέν εἶναι οἱ τομές ἀλλά ἡ ποσότητα πού θά παράγει. Ὁ τρόπος πού σκέπτεται, γράφει καί ἐνεργεῖ ὁ σημερινός πανεπιστημιακός φαίνεται νά ἐπιβεβαιώνει τίς ἀπαισιόδοξες διαπιστώσεις τοῦ Ρίτζερ γιά ἐξάπλωση τῶν ἀρχῶν τοῦ ταχυφαγείου σέ ὀλοένα καί περισσότερους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀκόμα καί σέ ἐκείνους πού θά θεωροῦσε κανένας ὅτι εἶναι καλύτερα προφυλαγμένοι. Ἀκόμα πιό ἀπαισιόδοξη, ὅμως, εἶναι ἡ σκέψη ὅτι οἱ φυσικοὶ διάδοχοι τοῦ πανεπιστημιακοῦ, οἱ σημερινοὶ φοιτητές, δέν πρόκειται νά ἀλλάξουν εὐκόλα τίς συντεταγμένες αὐτῆς τῆς πορείας, ἐφόσον καί αὐτοὶ θητεύουν σέ ἔνα σύστημα πού, μέσω τοῦ βαθμοῦ, ἀποθεώνει μέτρηση καί ποσότητα, καθιστώντας τό ταχυφαγεῖο τῆς γωνιάς σύγχρονη μητρόπολη.

1. Georg Ritzer, *The McDonaldization of Society*, Pine Forge Press, Newbury Park, Καλιφόρνια 1993, XVI-221 σ.

Ζάν-Πῶλ Σάρτρ

ΥΠΕΡ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ ΣΥΝΗΓΟΡΙΑ

Μετάφραση
Αγγελος Ἐλεφάντης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

1994

Ἡ ἐξάντληση τῶν πανεπιστημίων ἦτοι τά ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας

τοῦ Νίκου Θεοτοκᾶ

Tempora mutantur et nos mutamur in illis
|Οἱ καιροὶ ἀλλάζουν κι ἐμεῖς ἀλλάζουμε μαζί τους|

Ηταν προκλητικό τό περιεχόμενο τῆς συνέντευξης τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα* τῆς 7ης Νοεμβρίου. Ὁ τίτλος τοῦ δημοσιεύματος, ἕνα θεώρατο πεντάστηλο «Κατηγορώ», κάλυπτε σχεδόν τό πρωτοσέλιδο. Κι ὁ ὑπέρτιτλος «Βυζαντινισμός καί ἠθική κατάπτωση» ἀφοροῦσε εἰδικά τά ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά μας ἰδρύματα. Ὁ κ. Γ. Α. Παπανδρέου θέτει τόν δάκτυλον ἐπί τῶν τύπων τῶν ἡλῶν. Καί ὁμολογεῖ γιά τήν ἀλήθεια τῆς πληγῆς, γιά τό αἷμα πού θά ἔπρεπε νά στάζει καί γιά τόν πόνο πού θά περιέμενε κανεῖς νά προκαλεῖ.

Ὁ ὑπουργός δεδαίως δέν βλέπει παρά μόνο τή μεριά ἀπ' ὅπου βγήκε τό καρφί: κι ὄχι τή μεριά τῆς παλάμης πού δέχτηκε τό βάρος τῶν σφυριῶν. Μιλᾷει δηλαδή μόνο γιά τίς εὐθύνες τῶν πανεπιστημιακῶν. Κι ἀφήνει τίς εὐθύνες τῆς πολιτείας νά τίς πάρει τό ποτάμι. Τά λόγια του πάντως εἶναι διδακτικότερα καί εἰλικρινέστερα ἀπό τήν πλειάδα τῶν ιδεολογημάτων ἢ τῶν λογικῶν κατασκευῶν πού στήνουν οἱ θεράποντες τῆς καθ' ἡμᾶς ἀνωτάτης ἐκπαίδευσης, γιά νά φύγει ἀπό μπροστά τους τό ποτήριον τοῦτο.

Ἀνάμεσα στά πολλά (καί χρῆζοντα συζήτησης) πού εἶπε ὁ κ. Παπανδρέου εἶναι καί τά ἑξῆς: «|..| Ὁ συγκεντρωτισμός, ὁ βυζαντινισμός καί ἡ δημοσιούπαλληλική νοοτροπία πού αὐτά καλλιεργοῦν, εὐνοχίζουν τίς καλύτερες προσπάθειες τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων. Γι' αὐτόν τό λόγο βλέπουμε καί μιά ἀποσύνθεση, ἀπογοήτευση καί ἐγκατάλειψη τοῦ συστήματος ἀπό τούς λειτουργοῦς τῆς ἐκπαίδευσης. Αἰσθάνονται ἀνήμποροι μπροστά σέ μιά καφκική πραγματικότητα πού τούς βασανίζει καθημερινά. |...| Χρειάζεται τόλμη νά ἀναγνωρίσουμε ἀδυναμίες τοῦ συστήματος, τήν ἠθική κατάπτωση, καί νά ἀναλάβουμε ὅλοι τήν εὐθύνη τῶν ἀναγκαίων ἀλλαγῶν. |...| Ἡ σωστή λειτουργία τῶν πανεπιστημίων προϋποθέτει ἕνα διαφορετικό ἀκαδημαϊκό ἦθος καί τή γενικότερη πολιτική συμφωνία γιά τούς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης».

Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τά λόγια αὐτά ἀναδίνουν τή μυρωδιά ἀπό τά κακῶς κείμενα τῶν ἐλληνικῶν ΑΕΙ. Καί εἶναι λόγια σκληρά, πού δέν μπορεῖ κανεῖς νά κάνει πῶς δέν τ' ἀκουσε.

Ἄν σέ παλιότερες ἐποχές ὁ ὑπουργός Παιδείας εἶχε ἐκφραστεῖ μέ τέτοιον τρόπο γιά τούς θεράποντες τῶν πανεπιστημιακῶν μας πραγμάτων, θά 'χε σηκωθεί ὁ κόσμος στό πόδι καί θά φώναζε: «μᾶς γδύσανε· πιάστε τόν κλέφτη». Ἀκόμα καί οἱ κλέφτες θά θεωροῦσαν ὑποχρέωσή τους νά φωνάξουν «μᾶς

γδύσανε· πιάστε τόν κλέφτη». Μά οἱ κατά τά ἄλλα λαλίστατοι καί πολυγραφότατοι στά ΜΜΕ πανεπιστημιακοί μας σιωποῦν. Σιωπή μπροστά σέ χαρακτηρισμούς ὅπως: συγκεντρωτισμός, βυζαντινισμός, δημοσιούπαλληλική νοοτροπία, ἀποσύνθεση, ἀπογοήτευση καί ἐγκατάλειψη, καφκική πραγματικότητα πού βασανίζει, ἠθική κατάπτωση... Αὐτή ἡ σιωπή, πού ἐκφράζει τό λεγόμενο *esprit du corps* (τό πνεῦμα τοῦ πανεπιστημιακοῦ σώματος), ἀποτελεῖ μαρτυρία δεσμῶν συννενοχῆς, ἀδιαφορίας ἢ παραίτησης. Ἡ σιωπή τῶν πανεπιστημιακῶν μας λέει, φοδᾶμαι, πολύ περισσότερο ἀπό τά λόγια καί τά γραπτά τους.

Καί ἡ Ἀριστερά; Αὐτή γι' ἀκόμα μία φορά ἀποδεικνύεται κοιμωμένη. Οἱ ἀριστεροί πανεπιστημιακοί μας, κουρασμένοι ἢ πνιγμένοι στίς ὑποθέσεις τους, δέχονται κι ἐκείνοι τό γάντι κατά πρόσωπο. Καί σιωποῦν. Ὡστόσο, αὐτό πού παίζεται εἶναι πολύ βαρύτερο ἀπ' τά παίγνια πού κατά καιρούς τούς ἔχουν ξυπνήσει ἢ τούς ἔχουν θυμίσει τόν παλιό τους ἀκτιδισμό. Τά παίγνια πού ἔχουν νά κάνουν μέ τίς ἐκλογές πρυτανικῶν ἀρχῶν ἢ προέδρων τμημάτων, οἱ «ἀθῶοι» συμβιβασμοί πού ἔχουν νά κάνουν μέ τή διαχείριση κονδυλίων πού ἀφοροῦν ἐρευνητικά ἢ ἐπιμορφωτικά προγράμματα.

Κανεῖς δέν θέλει νά δεῖ ὅτι αὐτό πού παίζεται σήμερα δέν εἶναι οὔτε ἡ θεμιτή ἐξέγερση πόρων γιά τήν τόνωση τῆς οικονομίας οἰκογενειακῶν (ἢ πελατειακῶν) στρατηγικῶν οὔτε κἀν ὁ ἐν γένει ἐκσυγχρονισμός τοῦ πανεπιστημίου μας. Αὐτό πού συνιστᾷ τό διακτύβημα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπόσταση, ἡ ἀναπαγωγική καί ἡ λειτουργία τῆς ἀνωτάτης ἐκπαίδευσης στόν τόπο μας. Εἰδικά δέ, δραματικῶς εἰδικά, εἶναι τό παρόν καί τό μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πού δέν τρέφονται πλέον παρά μόνο ἀπό τίς σάρκες τους.

Μπροστά σ' αὐτά, ἡ Ἀριστερά ποιεῖ τήν νήσσαν (κάνει, δηλαδή, τήν πάπια): δημόσια, νά μήν στενοχωρήσουμε κανένα. Ἡ γκρίνια ἐπιτρέπεται, ὅσο μένει γενική καί ἀπρόσωπη. Ἡ ἀριστεροσύνη τείνει νά γίνεται ὑπόθεση τοῦ σαλονιοῦ καί τῆς παρέας. Ὑπόθεση «καλῶν τρόπων». Τείνει δηλαδή νά εἶναι ἄλλοθι στήν καθημερινή ὑποταγή, ἢ στήν ἰδιοτελή συννενοχή, τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀριστερᾶς στίς ἰσορροπίες πού ἐγκαθιδρύουν οἱ πανεπιστημιακές αὐθεντίες: τά συστήματα ἐξουσίας πού δίνουν μορφή στό ἐλληνικό πανεπιστήμιο καί ψωμί στοὺς Ἑλληνες πανεπιστημιακούς. Ἔτσι, ὅμως, ἡ Ἀριστερά δέν μπορεῖ οὔτε κἀν νά ὑπερθεματίσει στό κατατεθημένο, γενικά καί ἀπρόσωπο, «Κατηγορώ» τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας. Γιατί γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Ἀριστερᾶς, γιά τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού εἶναι μέσα στά πράγματα, τό γενικό καί ἀπρόσωπο «Κα

τηγοῶ» τοῦ κ. Παπανδρέου ἀφορᾶ συγκεκριμένα περιστατικά, πρόσωπα μέ ὀνοματεπώνυμο, μέ παρελθόν, μέ συγκεκριμένη δράση, μέ σημερινά ὄφειτα.

Διαβάζοντας τή συνέντευξη τοῦ κ. Γ. Α. Παπανδρέου κι ἀναλογιζόμενος τίς (μη) ἀντιδράσεις πού τή συνόδευσαν, μοῦ ῥθε στό μυαλό ἕνα ποίημα τοῦ Ναζίμ Χικμέτ, ὅπως τό ᾄδια διαβάσει κάποτε (παλιά, πού ὄλοι τὰ διαβάζαμε τέτοια ἀνήσυχα κείμενα), σέ ἀπόδοση τοῦ Γιάννη Ρίτσου:

*Ἄν εἴμαστε ἔτσι πεινασμένοι κι ἔτσι τσακισμένοι
Ἄν εἴμαστε γδαρμένοι ὡς τό μεδούλι
καί πατημένοι σάν τσαμπιά νά δώσουμε ὄλο τό κρασί μας,
Τάχα θά πῶ πῶς εἶναι ἀπό δικό σου φταίξιμο; — ὄχι
Ὅμως καί σύ, ἀδελφέ μου, φταῖς καμπόσο.*

Μέσα στή σιωπή, τό ἑλληνικό πανεπιστήμιο στήνεται κατά τά πρότυπα τῆς ἀσθαίρετης δόμησης. Τῆς ἐργολαβίας καί τῆς ἀντιπαροχῆς. Μπαζώματα, πανωσήκωματα, κόψιμο τῶν σπιτιῶν στά δύο γιά νά προικίσουν γιούς καί θυγατέρες πού ἔφτασαν σέ ἡλικία γάμου... Νέα πανεπιστημιακά τμήματα πού φτιάχνονται γιά νά θεραπεύσουν ἕνα γνωστικό «τίποτα», ὑπερτώντας, ὡς πρὸς τό σκοπό, τήν τροφοδότηση τοῦ καπρίτσιου ἢ τῆς κοιλιᾶς τῶν δημιουργῶν τους. Μέσα στή σιωπή τῆς λεγόμενης ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος καταρρέουν ἢ ἀπονεκρώνονται παραδοσιακά τμήματα πού θεραπεύουν κρίσιμους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης. Καί κανεῖς δέν αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νά

καταστήσει τό θέμα δημόσιο. Μ' ὄλο πού πρόκειται γιά πρόβλημα κατ' ἐξοχήν δημόσιο.

Τό πανεπιστήμιο γίνεται χώρος σκοταδισμού, συντήρησης καί αὐταρχικότητος. Ἔτσι, πρέπει νά ξαναποῦμε τὰ εἰπωμένα, πρέπει νά στήσουμε καί νά στηρίξουμε τούς θεομούς πού θεωρούσαμε κατακτημένους, νά ἐπιβεβαιώσουμε τό αὐτονόητο καί τίς ἀκαδημαϊκές ἀρχές. Ὁ ἐκσυγχρονισμός, ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι δεδομένα ἀλλά διακυβεύματα.

Περιορίζομαι νά θυμίσω τὰ λόγια μέ τὰ ὅποια ξεκινᾶ ἕνα ἀπό τὰ πολυδιαβασμένα καί πολυκουβεντιασμένα κείμενα τοῦ Κάντ, ἢ «Ἀπάντηση στό ἐρώτημα: τί εἶναι διαφωτισμός», (Mendelssohn, Kant, Hammann κ.ἄ., *Τί εἶναι Διαφωτισμός, Κριτική*, Ἀθήνα 1989, σ. 19):

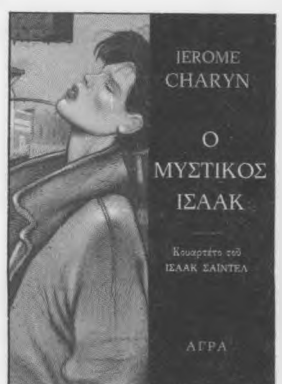
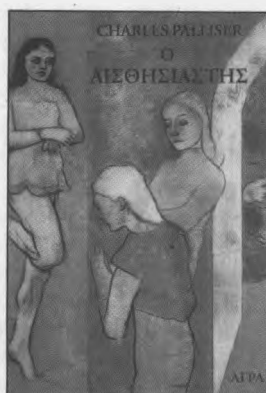
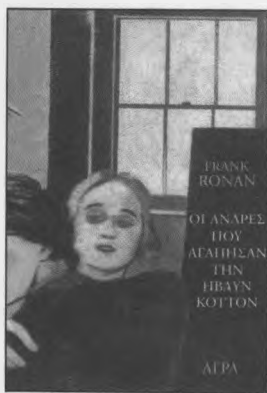
«Διαφωτισμός εἶναι ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἀνωριμότητά του, γιά τήν ὅποια φταίει ὁ ἴδιος. Ἀνωριμότητα εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά μεταχειρίζεται τόν νοῦ του χωρίς τήν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Γι' αὐτή του τήν ἀνωριμότητα φταίει ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, ἐφόσον ἡ αἰτία τῆς δέν ἐγκριεται σέ ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ ἀλλά στήν ἔλλειψη τῆς ἀπόφασης καί τοῦ θάρρους νά μεταχειριστεῖ τόν νοῦ χωρίς τήν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Sapere aude! Νά ἔχεις τό θάρρος νά μεταχειριζεσαι τόν δικό σου νοῦ! Αὐτή εἶναι ἡ ἐμβληματική φράση τοῦ διαφωτισμοῦ.»

- Ἔνα, δύο, τρία, ἔτοιμη ἢ φωτογραφία...
- Μακριά γαῖδούρα...
- Στρατιωτάκια ἀκούνητα, ἀμίλητα κι ἀγέλαστα...

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

1979 - 1994

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

του Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

Φέτος έκλεισαν 200 χρόνια από την ολοκλήρωση τῆς ἔκδοσης ἑνός ἀπό τὰ σημαντικότερα ἔργα στήν ἱστορία τῆς σύγχρονης σκέψης, τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ *Ἡ θρησκεία ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καί μόνον* (Καινιγκσβέργη, ἔκδ. Νικολόβιους, α' ἔκδ. 1793, β' ἔκδ. 1979). Δέν συνάντησε βέβαια μεγάλο ἐνδιαφέρον αὐτή ἡ ἐπέτειος πού ἀφορᾷ ἕνα μεγάλο ἔργο τοῦ Διαφωτισμοῦ σέ μιά ἐποχή πού τό διαφωτιστικό ἐπιχείρημα σύρεται σέ ἀπολογία ἀπέναντι σέ διάφορες μορφές, ὅπως τῆ μομφή ὅτι ἀπέτυχε στό χειραφετητικό του πρόγραμμα ἢ ὅτι μεταβλήθηκε σέ λειτουργικό λόγο ἢ ἀκόμα ὅτι ὑποτίμησε τήν ἐμβέλεια τῶν ἀντιπάλων του ἀντιδιαφωτιστικῶν, ἱστορικῶν καί ἀνορθολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὅποιος ἐγείρει τέτοιες μομφές παραγνωρίζει ὡστόσο ὅτι ἕνα ἔργο, ὅπως τό καντιανό κείμενο γιά τῆ θρησκεία, γράφτηκε ἀκριβῶς γιά νά ἀντιμετωπίσει μέ τούς ὅρους τῆς διαφωτιστικῆς φιλοσοφίας τὰ πραγματικά προβλήματα στά ὁποῖα οἱ μομφές αὐτές, ἔστω κι ἂν εἶναι κακόπιστες, ἀναφέρονται. Θέμα του εἶναι τό πρόβλημα τῆς πραγμάτωσης τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος ἐν ὄψει τῶν ἐμποδίων πού θέτουν σέ αὐτό ἀπό τή μιά πλευρά ἡ ἐργαλειακή χρήση τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἱστορικά παραδεδομένες μορφές ζωῆς, ἡ πρόληψη καί ὁ φανατισμός (θρησκευτικός ἢ μή) καί τὰ συμφέροντα πού ἐνδύονται τίς μορφές αὐτές γιά νά κατισχύσουν. Ἔτσι εἶναι καί σήμερα δραματικά ἐπίκαιρο ὄχι νά ἀπορρίψουμε ἀνεξέταστα ἀλλά μᾶλλον νά ξανασκεφθοῦμε τό καντιανό κριτικό ἐπιχείρημα σέ ἕναν κόσμο πού ἐξακολουθεῖ, διακόσια χρόνια μετά τήν πρώτη διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ, νά διέπεται ἀπό σχέσεις φανατισμοῦ καί ἀναξιοπρέπειας οἱ ὁποῖες ἀναπαράγονται μέσα ἀπό τίς ἐξορθολογισμένες τεχνικές τῆς ἐξουσίας.

Τό καντιανό κείμενο ξεκινᾷ μέ τῆ διαπίστωση ὅτι ἡ ἠθική βασίζεται στήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλεύθερου ὄντος πού δέν δεσμεύεται παρά ἀπό τῆ νομοθεσία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί συνεπῶς δέν χρειάζεται τῆ βοήθεια κάποιου ἄλλου (θεϊκοῦ) ὄντος γιά νά πράξει ὀρθά. Δέν παράγεται ἡ ἠθική ἀπό τῆ θρησκεία ἀλλά μᾶλλον ἡ θρησκεία πηγάζει ἀπό τήν ἠθική. Ἀποτελεῖ «διεύρυνση» τῆς. Ἀν αὐτή ἡ διεύρυνση γίνεῖ κατά τρόπο αὐθαίρετο, ὁ ἀνθρώπος ὀδηγεῖται στή διαιώνιση τῶν

προλήψεων καί τοῦ φανατισμοῦ, ἂν, ὁμως, γίνεῖ κατά κριτικό τρόπο μᾶς ἐπιτρέπει νά φθάσουμε σέ μιά ὀρθολογική ἀνακατασκευή τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ.

Μέσα ἀπό τίς καντιανές ἀναλύσεις πού προσπαθοῦν νά διερευνήσουν τῆ φύση τῆς «συνθετικῆς κρίσης ἀ πριόρι» πού βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει Θεός καί γι' αὐτό ὑπάρχει ἕνα ὑψιστο ἀγαθό στόν κόσμο, ἀναδεικνύεται τό νόημα πού μπορεῖ νά λάβει ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ γιά ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Παρ' ὅτι ὁ ἀνθρώπος κατά τῆ στιγμή πού δρᾷ ἠθικά (θά πρέπει νά) θέτει ὡς αὐτοσκοπό καί τόν γενικό τυπικό ἠθικό κανόνα ἀδιαφορώντας γιά τίς συνέπειες τῆς πράξης του, δέν παύει ὡστόσο νά ἀγωνιᾷ γιά τήν ἐκβασή αὐτῶν τῶν συνεπειῶν καί νά ἐλπίζει ὅτι οἱ πράξεις του, μαζί μέ αὐτές ὅλων τῶν ἄλλων δρώντων, θά συγκροτήσουν ἕνα περιεχόμενο ἀγαθό (τό ὑψιστο) γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Ἡ ἰδέα αὐτή δέν ἐμφανίζεται ὡς κάποιο ἀντίθετο πρὸς τόν ἠθικό φορμαλισμό εὐδαιμονιστικό πρόγραμμα, ἀλλά προβάλλεται ὡς «τελικός σκοπός» καί ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης μας πρὸς τούς ἄλλους καί πρὸς τόν κόσμο μέ τῆ μορφή τοῦ θεοῦ.

Ἡ ἀνακατασκευή αὐτή τοῦ θεοῦ μέ ἀναφορά στό ἔλλογο ἔχει βαρύνουσες συνέπειες γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ἰσχύος θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Κατά τῆ διαμάχη μεταξύ θεολόγων καί φιλοσόφων (πρόκειται γιά μιά ἐκδήλωση τῆς «Διένεξης μεταξύ τῶν Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν» πού εἶναι τό ρητό ἢ τό ὑπόρρητο θέμα πολλῶν καντιανῶν ἔργων) κάθε θεολόγος ἐμφανίζεται ἐσωτερικά διχασμένος· εἶναι ἱερωμένος ἀφ' ἑνός καί ἐπιστήμονας ἀφ' ἑτέρου. Ὁ ἐπιστήμονας γιά νά μήν περιπέσει σέ ἀντιφάσεις θά πρέπει νά ἐφαρμόσει στήν ἴδια του τῆ θεολογική σκέψη τό διαφωτιστικό πρόγραμμα τῆς ἀνακατασκευῆς δογματικῶν περιεχομένων κατά τρόπο πού νά ἐπιτρέπει τόν ἐλεγχό τῆς συμβατότητάς τους μέ ἔλλογα περιεχόμενα. Ἀναπαράγονται ἔτσι πολύπλοκες διαδικασίες ἀλληλοελέγχων καί λογοκρισιῶν μεταξύ φιλοσοφικοῦ, ἐπιστημονικοῦ-θεολογικοῦ καί θρησκευτικοῦ λόγου. Μέσα ἀπό αὐτές ἐπιβεβαιώνεται ὄχι κάποιο θεολογικό δόγμα ἀλλά ὁ Διαφωτισμός καί ἡ κριτική σκέψη. Μονόπλευρες καί δογματικές διδασκαλίες ἀνασκευάζονται ἐνῶ διαδεδομένες σέ ἕνα εὐρύτερο κοινό γνώμες (ἡ δόξα) γδύνονται ἀπό τό «μυστικιστικό τους ἐπικάλυμμα» καί ἀναζητῆται καί ἀναδεικνύεται σέ αὐτές ὁ ἔλλογός τους πυρήνας.

Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀρχῆς τοῦ «κακοῦ» ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς ἐπιχειρούμενης νέας θεμελίωσης. Τὸ κακό, γράφει ὁ Κάντ, κατοικεῖ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μαζί μὲ τὸ καλό. Ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ μπορεῖ νὰ ἀνευρεθεῖ μέσα στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις, στὶς αἰσθητηριακὲς δηλαδή δυνάμεις καὶ στὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἀλλὰ αὐτὸ πού εἶναι ἐδῶ σημαντικό εἶναι ὅτι τὸ κακό δὲν παράγεται μηχανιστικά ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, τὴν ἐμπάθεια, τὶς ὀρμές κλπ. μὰ προσεγγίζεται ὡς στρέβλωση καὶ ἀντιστροφή τῆς φύσης μας, γιὰ τὴν ὁποία ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε ὑπεύθυνοι. Ἄρα τίθεται ὡς πρόβλημα πράξης νὰ ὑπερβούμε αὐτὴ τὴ στρέβλωση καὶ νὰ μετατρέψουμε τὸ κακό σὲ καλό. Αὐτὸ εἶναι πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας θὰ ἦταν λάθος νὰ προσεγγισθεῖ ὡς πρόβλημα βελτίωσης τῶν ἠθῶν. (Θὰ ἔπεφτε κανεῖς, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, στὴν ἱστορικὴ λαγίδα καθὼς θὰ ἐξαρτοῦσε ἓνα κανονιστικὰ δεσμευτικὸ ἀποτελέσμα ἀπὸ τὴν κάθε φορὰ ἱστορικὴ διαμόρφωση τῆς κατάστασης τῶν ἠθῶν.) Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς παιδείας θὰ πρέπει νὰ προσεγγισθεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ κανονιστικὰ ἀποδεκτῶν καὶ μάλιστα δεσμευτικῶν ἀποτελεσμάτων ὡς «πρόβλημα μετατροπῆς τοῦ τρόπου σκέψης» καὶ ὡς «θεμελίωση ἐνὸς χαρακτήρα». Οἱ προαναφερθέντες καντιανοὶ ὄροι παραπέμπουν στὶς πρακτικὲς ἀξίες τῆς ὑπερβατολογικῆς συστηματικῆς, στὴν ἑλευθερία ὑπὸ νόμους καὶ στὴν αὐτονομία. Ἡ ἀξίωση μιᾶς ἀλλαγῆς στὸν τρόπο πού αἰσθανόμαστε καὶ νοηματοδοτοῦμε συμπίπτει μὲ τὸ αἴτημα ἐγκατάλειψης τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καὶ ὑποκατάστασής του ἀπὸ τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα.

Ἀπὸ τὴν καντιανὴ ἀνάλυση προκύπτει ὅτι οὔτε ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ φρονησιακὸ πράττειν πού ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία τῶν δρώντων εἶναι κάτι τὸ ἀμαρτωλὸ ἢ καταδικαστέο, ὅπως θεωροῦν ὀρισμένες ἐπιφανειακὲς ἀναγνώσεις τῆς καντιανῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του οἱ ὁποῖες συμμετέχουν στὴ συγκρότηση αὐτοῦ πού εἶναι γι' αὐτὸν ἡ εὐδαιμονία του. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία φαίνεται νὰ συνίσταται σὲ ἓναν τύπο βίου καὶ πράττειν πού ὑπερβαίνει τὶς ἀποκλειστικῶς ἐργαλειακὰ προσδιορισμένες πρακτικὲς πού κινητοποιοῦν τὰ κάθε φορὰ πρόσφορα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν οἰονδήποτε

ἐγωιστικῶν σκοπῶν (μιὰ σκέψη πού διατυπώνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Κάντ στὴν πρώτη γραφὴ τῆς «Εἰσαγωγῆς» του στὴν τρίτη Κριτικὴ του). Καὶ σίγουρα τὸ εὐδαιμονιστικὸ πρακτικὸ ἰδεῶδες, τοῦ ὁποῖου ἡ φύση παραμένει πάντα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀνοικτὸ πρόβλημα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιβαίνει στὰ κελεύσματα τοῦ ἠθικοπρακτικοῦ λόγου.

Βρισκόμαστε ἐδῶ στὸν πυρήνα τῆς καντιανῆς θεολογικῆς θεμελίωσης. Ἡ ἰδέα τῆς εὐδαιμονίας πού δὲν συγκροτεῖται μὲ τὴν ἠθικότητα σηματοδοτεῖ γιὰ τὸν Κάντ τὴν ἰδιαίτερη μορφή ἀνόρθωσης τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Αὐτὴ τὴν ἀνόρθωση/ἀνύψωση οἱ ἄνθρωποι τὴ φαντάζονται ὡς ταπείνωση τοῦ Θεοῦ ὥστε νὰ καταστῆ ἀνθρώπινος. Ἡ ἰδέα αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀνθρώπου πού πράττει τὸ ἀγαθὸ στὸν μέγιστο βαθμὸ καὶ ὑποφέρει τὰ μεγαλύτερα δεινὰ χάριν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τῶν ἐχθρῶν του (υἱὸς Θεοῦ).

Εἶδαμε ὅτι γιὰ τὸν Κάντ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κακό εἶναι ἐγγεγραμμένο στὴν ἀνθρώπινη φύση δὲν θεμελιώνει μιὰ ντετερμινιστικὴ θεωρία γιὰ τὴν πράξη. Στὴν ἐρώτηση γιατί ὁ καλὸς καὶ παντοδύναμος Θεὸς δὲν ἐξαφανίζει τὸν κακὸ διάβολο (τὸ «βασιλεῖ τοῦ σκότους» γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε καὶ ὁ Χόμπερς στὸν *Λεβιάθαν*) ἡ ἀπάντησή εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος κυβερνιέται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἑλευθερίας καὶ ὁ, τι καλὸ ἢ κακό εἶναι νὰ τὸν βρεῖ θὰ πρέπει νὰ τὸ καταλογίσει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ἀναγνω-

ρίζουμε ἐδῶ τὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ «ἀνοριμότητα», γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ὑπεύθυνος καὶ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ὑπερβεῖ μὲ τὶς δικές του δυνάμεις — μιὰ θέση πού διέπει καὶ τὸ καντιανὸ δοκίμιό γιὰ τὸν Διαφωτισμό. Στὸ κείμενο γιὰ τὴ θρησκεία ἐγείρεται συναφῶς τὸ αἴτημα τῆς πραγματοποίησης μιᾶς «κυβέρνησης ἀπὸ ἑλευθερία» πού δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τὶς ἐβραϊκὲς κοινωνίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου κυβερνοῦσε ἡ τυφλὴ ὑποταγὴ στοῦ νόμου καὶ δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐσωτερικότητα. Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ἀποτελεῖ αἴτημα πρὸς πραγμάτωση γιὰ τὸν σύγχρονο (χριστιανικό) κόσμο, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει μὲ τὴ σειρά του νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ ἱερατεία καὶ τὸν δογματισμὸ γιὰ νὰ τὴν ὑλοποιήσει. Διατυπώνεται ἐδῶ ἓνα ἰδεῶδες «υποκειμενικῆς θρησκείας» πού ἀποτελεῖ προανάκρουσμα τῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας στὰ νεανικά ἐγγελιανὰ κείμενα τῆς Βέρνης καὶ τῆς Φραγκφούρτης καὶ τῆς σπερματικῆς διαλεκτικῆς θεωρίας πάνω στὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου πού διατυπώνεται ἐκεῖ.

Στὸ τρίτο τμήμα τοῦ καντιανοῦ κειμένου γιὰ τὴ θρησκεία θεματοποιεῖται κεντρικὰ ἡ σχέση θρησκείας καὶ πολιτικῆς. Ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς πολιτείας ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸ ἠθικὰ οὐδέτερο πολιτικὸ κράτος. Ἡ ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ λάβει χώρα ἔξω ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ ὄλον πού ἔχει συγκροτηθεῖ στὴ βάση γενικῶν νόμων, ἑλευθερίας καὶ ἰσότητος καὶ πού εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη ἠθικῶν στάσεων. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας γιὰ νὰ ἐπέλθει αὐτὴ ἡ ἠθικοποίηση. Χρειάζεται ἡ κινητοποίηση τῶν ἀνθρώπων προκειμένου νὰ πραγματοποιηθοῦν συλλογικὲς ἠθικὲς σχέσεις. Ἡ πραγμάτωση αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ διπλὴ μετατόπιση. Ἀφ' ἐνός τὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴ στάση τοῦ ἀτομικοῦ ἠθικοῦ δρώντος πού προσανατολίζει μὲν τὸ πράττειν του πρὸς κατηγορικὲς προσταγὰς ἀλλὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς συνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του πάνω στὶς κοινωνικὲς σχέσεις πρὸς στάσεις πού προϋποθέτουν ὄχι μόνον τὴν ἠθικὴ θεμελίωση ἀλλὰ καὶ τὴν μέριμνα γιὰ τὶς συνέπειες τῆς πράξης. Προϋποθέτει ἀφ' ἑτέρου τὴ μετατόπιση τῆς κατεύθυνσης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν πίστη στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἐκκλησία, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ κάθε δρῶν, πρὸς τὴν «καθαρὴ θρησκευτικὴ πίστη». Ἐγείρεται τὸ αἴτημα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἠθικὴ νὰ παραμερισθεῖ ἀπὸ μιὰ ἀναστοχαστικὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ ἔλλογη θρησκεία (μιὰ ἰδέα πού ἀνευρίσκειται ἤδη στὸν Ρουσό).

Ἡ καντιανὴ κριτικὴ τῆς θρησκείας ἀφήνει — ἐπιδιώκει νὰ ἀφήσει — ἀνοικτὰ ὀρισμένα ἐρωτήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐμβέλεια τῆς «θεολογικῆς διάστασης» στὸν ἀνθρώπινο βίο. Μήπως ἡ κριτικὴ, ἀντιπαραθέτοντας ἓνα ὀρθολογικὸ ἰδεῶδες στὸν δογματισμὸ, κινδυνεύει ταυτόχρονα νὰ ὑποβαθμίσει ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίσει ἀπὸ τὸ ὄπτικὸ τῆς πεδίο ἐκεῖνα τὰ πεδία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πού ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ θεμελίωση τόσο τοῦ ἠθικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἐργαλειακοῦ πράττειν, μήπως κινδυνεύει νὰ ἀγνοήσει τὰ μὴ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας μας τῆς ὀρθοπραξίας πού ἀφοροῦν τὴν τύχη, τὴν ἀρρώστια, τὸν ἔρωτα ἢ τὸ θάνατο; Ἡ καντιανὴ κριτικὴ θεμελιώνεται στὸ αἴτημα συμβατότητας τῶν πεδίων αὐτῶν μὲ τὴν ἔλλογη ἠθικὴ ἀξίωση μιᾶς ζωῆς πού καὶ στὰ πιὸ τυχαία τῆς οκαμπανευάσματα δὲν θὰ παύει νὰ διέπεται ἀπὸ δικαιοσύνη καὶ ἀξιοπρέπεια. Ἀλλὰ οἱ ἀξιώσεις αὐτές δὲν ἐξαντλοῦν τὰ νοήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἀποτελοῦν ὥστόσο, θὰ ὑπογραμμίσαι ἡ καντιανὴ κριτικὴ, ὄρο γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν τὰ νοήματα αὐτὰ στὶς διακυμάνσεις, διακινδυνεύσεις καὶ πολυσημίες τους καὶ νὰ μὴν ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ νοθευμένες σημασίες πού ὑποκρίνονται ὅτι εἶναι πιὸ πρωτογενεῖς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κριτικὴ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα συγκροτοῦνται μέσα ἀπὸ τὸν φόβο, τὴν ἐξουσία, τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν ἀναξιοπρέπεια.

Ο ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

του Νικόλα Σεβαστάκη

Από τα γραπτά του Μάρτιν Χάιντεγγερ, στά όποια γίνεται λόγος περί νεωτερικότητας (Neuzeit), άπουσιάζει μιά έκτενης και αυτόνομη άναφορά στο έρώτημα του πολιτικού. Αντίθετα, ίχνη μιάς πολιτικής σκέψης βρίσκονται διεσπαρμένα στίς έρωτηματοθεσίες σχετικά μέ τή μοντέρνα τεχνική, τόν μηδενισμό, τή μεταφυσική γένεση τής διαλεκτικής ύποκειμένου και άντικειμένου, διαλεκτική πού κατά τόν Χάιντεγγερ ίδρύει τήν ούσία τών μοντέρνων καιρών τής δυτικής και άπό ένα σημείο και μετά πλαηνιτικής άνθρωπότητας. Αν ή πολιτική ύπάρχει στο νού του Χάιντεγγερ, δέν είναι παρά ως έξάρτημα τής τεχνικής ή ως ύποπροϊόν του μεταφυσικού ύποκειμενισμού πού θέλει τόν άνθρωπο «ύποκείμενο» και τόν κόσμο «άντικείμενο» τής δράσης του, ποτέ, όμως, δέν καθίσταται «άξια έρώτησης» ως μιά ουσιαστική διάσταση τής ιστορικής ύπαρξης.

Είναι γνωστό έπίσης ότι ο Χάιντεγγερ δέν ενδιαφέρθηκε φιλοσοφικά για τή γεγονοτική ζωντανή ιστορική ύπαρξη τών ανθρώπων αλλά για τήν όντολογική σκιά αυτής τής ύπαρξης: τό Dasein ή άργότερα τό Είμαι «αυτό τουτό» πέρα άπό τόν άνθρωπο.¹ Για τόν Γερμανό διανοητή τό πολιτικό φαινόμενο δέν συγκαταλέγεται άνάμεσα στα «ουσιώδη φαινόμενα» τής νεωτερικότητας ούτε έχει ιδιάζουσα συμμετοχή στον «ουσιώδη σχηματισμό» (Wesengestalt) τής μοντέρνας έποχής.

Οί έκφράσεις αυτές («ουσιώδη φαινόμενα», «σχηματισμός ούσίας») άνοίγουν ένα ενδιαφέρον κείμενο του Χάιντεγγερ μέ τόν τίτλο *Η Έποχή τής Κοσμοεικόνας, Die Zeit des Weltbildes*. Τό βρίσκουμε δημοσιευμένο στον τόμο *Holzwege* του 1949 αλλά, στο μεγαλύτερο μέρος του, πρόκειται για τό κείμενο μιάς διάλεξης πού χρονολογείται άπό τό 1938 και έφερε τόν πλήρη τίτλο *Η θεμελίωση τής μοντέρνας κοσμοεικόνας άπό τή μεταφυσική*.

Θά σταθοΰμε σέ όρισμένα άξιοπρόσεκτα σημεία του κειμένου αυτού για δύο συναφείς σημαντικούς λόγους: Πρώτα γιατί στην *Έποχή τής Κοσμοεικόνας* συναντοΰμε συμπυκνωμένες τίς κυριότερες έμμονές του φιλοσόφου έναντι τής νεωτερικότητας. Κι έπειτα, γιατί τό έν λόγω κείμενο φωτίζει έπαρκώς τή σκοτεινή και τραυματική σχέση άνάμεσα στη χαϊντεγγεριανή σκέψη και στην πολιτική νεωτερικότητα.

Έπιθυμοΰμε νά γίνει σαφές ότι η εμφάνης — και ένίοτε σκανδαλώδης — άποσιώπηση του πολιτικού στον Χάιντεγγερ δέν μπορεί νά έρμηνευτεί άπό τό ίδιο τό τυπικά χαϊντεγγεριανό σχήμα μιάς διάκρισης άνάμεσα στην όντολογική διερώτηση (έπίπεδο του ουσιώδους/Wesentlich) και στην όντική διερεύνηση, άνάμεσα δηλαδή στην έρώτηση περί του νοήματος του Είμαι και στίς άπορίες σχετικά μέ μιά άπομονωμένη όντική περιοχή μέ τό όνομα πολιτική.² Θά ίσχυριστοΰμε, αντίθετα, ότι αυτή ή άποσιώπηση έκπηγάει άπό τήν περιφρονητική έκχώρηση του μοντέρνου πολιτικού στον μεταφυσικό κλοιό πού όρίζεται άπό τή σχέση ύποκειμένου και άντικειμένου, σχέση ή όποία περιγράφεται άπό τόν Χάιντεγγερ ως άποκλειστικά κυριαρχική, μονοσήμαντα ύπολογιστική και ρυθμισμένη άπό μιά άπεριοριστη «θέληση για δύναμη». Η έρμηνεία τής νεωτερικότητας στο πλαίσιο τής όμογενοποιητικής και ίσοπεδατικής όντολογικής έρμηνευτικής ως «έποχή τής τεχνικής», άποτελεί τήν καταλληλότερη άφετηρία για τή δικαιολόγηση αυτής τής περιφρόνησης.

Δέν λησμονοΰμε ωστόσο ότι ή περιοριστική άναγωγή του μοντέρνου πολιτικού όρίζοντα στο μοτίβο τής σύγκρουσης για τήν «κυριαρχία πάνω στη γή»³ άπό όμοειδείς θελήσεις έξουσίας μπορεί νά θεωρηθεί και ως πυρήνας μιάς θεμελιακής κριτικής στην πολιτική νεωτερικότητα.⁴ Τό παράδοξο είναι ότι στον Χάιντεγγερ αυτή ή λανθάνουσα ριζοσπαστικότητα ένδύεται άκριβώς τή μορφή τής άριστοκρατικής περιφρόνησης,

1. Για τό πώς έρμηνεύει ο ίδιος ο Χάιντεγγερ τή σκέψη του ανθρώπου ως Dasein και τή σχέση Dasein και Είμαι (Sein) βλ. *Έπιστολή για τόν Άνθρωπισμό*, Έκδ. Ροές (μτφ: Γ. Ξηροπαίδης), 1987.

2. Έκκινώντας άπό τήν περίφημη όντολογική διαφορά Είμαι/όντος ο Χάιντεγγερ συχνότατα άρνείται νά άποδράσει άπό αυτό πού άποκαλεί «Σκέψη του Είμαι» για νά μήν έκπέσει στη μεταφυσική θεωρητική φράση. Έτσι λ.χ. διαβεβαιώνει πώς δέν τόν ενδιαφέρει ή τεχνική αλλά ή ούσία (Wesen) τής τεχνικής, ή ούσία (Wesen) τής γλώσσας κ.ο.κ. Η ούσία βέβαια έδώ δέν μεταφράζει τήν παραδοσιακή μεταφυσική essentia αλλά αυτό τό πριν τής διάκρισης essentia/existentia: τό ίδιο τό Είμαι στην ιστορική μοιραία «άπονομή» του.

3. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, 1954.

ή όποία συγκαλύπτεται από τή διάκριση ανάμεσα στό όντο-λογικά ούσιώδες και τό όντικά έπουσιώδες. Μέ άλλα λόγια, άν θά νομμοποιούμαστε νά μιλήσουμε γιά έναν χαιντεγγεριανό κριτικό λόγο τής πολιτικής, δέν μπορούμε νά μήν μείνουμε στό γεγονός ότι αυτός σπανίως άσκειται «άπευθείας» στό πολιτικά φαινόμενα ενώ τίς περισσότερες φορές ένθυλακώνεται στό γενικό «πρόγραμμα» όντολογικής άποδόμησης τών θεμελιών τής νεωτερικότητας. Αύτά τά θεμέλια (Grundes) πού παθιάζουν τόν Χαιντεγγερ δέν είναι, ωστόσο, πολιτικά. Η ούσία, das Wesen, τής πολιτικής δέν είναι πολιτική. Τούτη ή φράση θά μπορούσε νά γραφτεί από τόν φιλόσοφο και ωστόσο δέν γράφτηκε. Γιατί;

Στή συνέχεια θά έπιχειρήσουμε νά άπαντήσουμε κριτικά sé αυτό τό έρώτημα.

Σ τά πέντε «ουσιώδη φαινόμενα» τής νεωτερικότητας τά όποία έπισημαίνει ό Χαιντεγγερ στήν άρχή τής Έποχής τής Κοσμοεικόνας δέν φαίνεται νά υπάρχει χῶρος γιά τίς διεργασίες τής πολιτικής νεωτερικότητας. Δέν συναντούμε ρητή άναφορά στή συγκρότηση του μοντέρνου έθνικού κράτους, στίς πολιτικές επαναστάσεις, στή δημοκρατία ή στίς άλλες του δημόσιου χώρου και τήν άνάδυση τών σύγχρονων μορφών πολιτικής υποκειμενικότητας. Τά ουσιώδη φαινόμενα κατά Χαιντεγγερ είναι ή σύγχρονη έπιστήμη (οί «μαθηματικοποιημένες έπιστήμες τής φύσης»), ή έκμηχανισμένη τεχνολογία, ή ένσωμάτωση τής τέχνης στίς έπικυρωτικές κατηγορίες τής αισθητικής, ή πολιτισμική και άξιολογική έρημνεία τής ιστορίας και, τέλος, ή «στέρηση τών θεών» (Entgötterung), έννοια πού όπως διευκρινίζει ό φιλόσοφος δέν παραπέμπει sé ένα κάποιο τέλος τής θρησκευτικότητας αλλά, αντίθετα, άρχίζει από τή μετάπτωση τής σχέσης μέ τό θείο sé θρησκευτικό — κυρίως: χριστιανικό—δύωμα.

Ό σκοπός του Χαιντεγγερ, όπως δηλώνεται εύθαρσῶς από τίς πρώτες γραμμές του κεμένου, είναι νά βρει τό κοινό «μεταφυσικό θεμέλιο» όλων αυτών τών φαινομενικά άνεξάρτητων μεταξύ τους φαινομένων και νά τό κάνει «άξιερῶτο» (Fragwürdige).

Τό «μεταφυσικό θεμέλιο» έμπεριέχει δύο συνιστώσες, μία καθορισμένη αντίληψη του όντος (Aufassung des Seiendes) και μία έννοια τής αλήθειας (Begriff der Wahrheit). Ό στοχασμός τών ουσιωδών φαινομένων έπιχειρεί έτσι νά άποσαφηνίσει συγχρόνως τή γενική μοντέρνα αντίληψη του όντος και τήν έννοια τής αλήθειας πού άνταποκρίνεται sé αυτή τήν αντίληψη. Μέσα από τή συνάντηση τής σκέψης μέ τή διττή στιγμή τής μεταφυσικής θεμελίωσης προβάλλει ή άναγκαιότητα καθορισμού τής ούσίας (Wesen) τής νεωτερικότητας, ή όποία κυβερνά in secreto όλη τήν πλούσια φαινομενολογία μέ τήν όποία τήν περιγράφουν ό κοινός νοῦς ή οί κοινωνικές έπιστήμες.

Η κατά Χαιντεγγερ ούσία τής νεωτερικότητας δέν έγκειται άπλῶς στήν άπελευθέρωση του άνθρώπου (Befreiung des Menschen) από τά ποικίλα δεσμά τών προηγούμενων έποχών αλλά στό ότι γιά πρώτη φορά ό άνθρωπος έμφανίζεται στό προσκήνιο ως υποκείμενο έναντι του κόσμου ως άντικείμενο.⁶

Πιο σημαντική, όμως, και από τή χειραφέτηση του άνθρώπου από «δεσμά» και από τή μετατροπή του sé «υποκείμενο» είναι ή μοντέρνα αντίληψη τής δλότητας του όντος ως «άναπαράστασης», ή θεώρηση του κόσμου υπό τό πρίσμα τής Weltbild, τής κοσμοεικόνας/κοσμοαντίληψης. Ό κόσμος κατακτάται ως εικόνα (Bild), δηλαδή ως σχηματισμός άναπαράστασης μέ κριτήριο αλήθειας τή «βεβαιότητα» και άρα ή σχέση τών μοντέρνων μέ τόν κόσμο γίνεται διακύβευμα τών Weltanschauungen, τών «κοσμοθεωρήσεων». Ό άγώνας άνάμεσα στίς άνταγωνιστικές Weltanschauungen προκύπτει λοιπόν από τήν

ιστορική επενέργεια του μεταφυσικού θεμελίου άφ' ενός στή συγχρονική διεργασία υποκειμενοποίησης του άνθρώπου και άντικειμενοποίησης τής φύσης και άφ' έτέρου στό γεγονός πώς τούτη ή διεργασία όμολογεί sé μία νέα αλήθεια του Είναί ως «άναπαριστάνειν» (Vorstellen).

Μέ βάση αυτή τήν άνακάλυψη ό φιλόσοφος άναπτύσσει μία σειρά από έπιχειρήματα — άν έχει νόημα αυτή ή λέξη στό φρασεολογικό σύμπαν του Χαιντεγγερ— γιά τήν άποφασιστική σημασία τής καρτεσιανής στιγμής, τή ριζική διαφορά «μοντέρνας» και «άρχαιας» αλήθειας του Είναί, τή νεωτερικότητα τής σύγχρονης scientia sé σχέση μέ τή μεσαιωνική και άρχαία γνώση... Δέν αξίζει ίσως νά προχωρήσουμε sé λεπτομερέστερη έξακρίβωση τών έπιχειρημάτων αυτών. Πρόκειται γιά τυπικά χαιντεγγεριανές έρημνευτικές υποθέσεις πού τίς συναντούμε sé ένα πλήθος από κείμενα, στήν Έπιστολή γιά τόν Άνθρωπισμό (1946), στίς σημειώσεις μέ τόν τίτλο Έπέμβαση τής μεταφυσικής, γραμμένες ως έπί τό πλείστον τά χρόνια του Παγκόσμιου Πολέμου, στους δύο τόμους γιά τόν Νίτσε (Nietzsche I και II), στό δοκίμιο γιά τήν ούσία τής τεχνικής, άκόμα και στό γραπτά πάνω στους Προσωκρατικούς και τόν Χαιντεγγερ.

Προσπαθώντας νά έντοπίσουμε τά βασικά μοτίβα τής χαιντεγγεριανής θεμελιακής κριτικής στήν πολιτική νεωτερικότητα, σχηματίζουμε κάποιες σαφείς έντυπώσεις. Τίς καταγράφουμε λοιπόν τηλεγραφικά και σχηματοποιώντας:

1. Η ούσία τής «νεωτερικότητας» έγκειται στήν εργαλειοποίηση του Είναί και του ίδιου του μοντέρνου άνθρώπου πού άκρωτηριάζεται ως υποκείμενο τής παραγωγής. Αύτή ή τελευταία νοείται ταυτόχρονα ως οικονομική και διανοητική, παραγωγή υλικών άντικειμένων και «σχηματισμών άναπαράστασης» ή άξιών. Ό όρθός λόγος (Vernunft) έμπεριέχει τό Vernehmen, μία ήγεμονιστική άξίωση κατάληψης-σύλληψης του όντος, ή όποία είναι ή άλλη όψη τής Catio όπου κυριαρχεί ή ύπολογιστική πράξη (reor: λογαριάζω, Rechnung: ύπολογισμός), ή λογιστικοποίηση του κόσμου.

Τά έτυμολογικά παίγνια του Χαιντεγγερ άναδεικνύουν έτσι ένα άποκλειστικά οικονομικό-εργαλειακό νόημα του Λόγου, τό όποιο δρᾶ και όταν ό Λόγος έχει τήν κλασική σημασία τής «όρθολογικής κατασκευής» άκριβών παραστάσεων γιά τόν κόσμο.

2. Ός εκ τούτου, ή χειραφετησιακή δυναμική τών μοντέρνων καιρών, τό αίτημα λ.χ. τής άυτονομίας του κοινωνικού άνθρώπου από τήν άυθεντία κάθε ιερής και κοσμικής άνεξέλεγκτης έξουσίας δέν είναι παρά ένας δόλος τών Weltanschauungen, τών κοσμοθεωρήσεων πού όλες τους μεταφράζουν τήν έκπτωση του κόσμου από άνοιγμα/δωρεά του Είναί (ή παιχνίδι και «έλεύθερο χρονικό πεδίο»: Zeit Spiel-Raum) sé άθυρμα του υποκειμενισμού του res cogitans/volens και του άντικειμενισμού τών δεδομένων, τών data, τών στοιχείων ενός τεχνολογικού πολιτισμού.

4. Οί νιτσεικές και σμιτιανές καταβολές ενός τέτοιου τρόπου διάτωσης του πολιτικού έρωτήματος είναι προφανείς και δέν πρέπει νά ξεχνίζονται πού γνωρίζουν τίς πνευματικές συγγένειες του στοχαστή. Για τό κλίμα τών ιδεών πού συνδέει τους νεονιτσεικούς τής Δεξιάς και τόν Χαιντεγγερ, βλ. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism (Technology, culture and politics in Weimar and Third Reich)*, Cambridge 1984, καθώς και τήν έξαιρετική μελέτη του Christian Graf von Krockow, *Die Entscheidung: Eine Untersuchung, über Ernst Junger, Carl Schmidt, Martin Heidegger*, Stuttgart 1960.

5. Heid, Holzwege, Die Zeit..., σ. 69-70.

6. Ό.π., σ. 81.

7. Ό Χαιντεγγερ κατά τόν προσφιλή του τρόπο δέν κατονομάζει ειδικότερα τίς μοντέρνες «ίδεολογίες» αλλά στίς προσθήκες στο κείμενο άναφέρεται ρητῶς στον άμερικανισμό και κάνει ύπαινιγμούς γιά τόν έθνικοσοσιαλισμό.

3. "Όλες οι κοσμοθεωρήσεις και ιδεολογίες επιχειρούν να συγκυβερνήσουν το δόλο και το λόγο της κυριαρχίας. Η κυριαρχία και η απεριόριστη θέληση εξουσίας (Wille zur Macht) αποτελούν το κρυμμένο νόημα κάθε αγώνα, κάθε πολιτικής αντίδικίας, κάθε κοινωνικο-ιστορικού πράττειν.

Ο στοχασμός των θεμελίων της νεωτερικότητας αποκαλύπτει λοιπόν τον έργαλειικό, υπολογιστικό και κυριαρχικό χαρακτήρα κάθε μοντέρνας πολιτικής θέλησης, ανεξαρτήτως αν αυτή στηρίζεται στο δίκαιο ή εφαρμόζει το άδικο (στην έκαστοτε περίπτωση), αν είναι ή αποκαλύπτει ισχύς του κυρίου ή αποτέλεσμα αδυναμίας του υπερεξουσίου. Για τον Χάιντεγκερ είναι προφανές πως δεν υφίσταται πολιτική έξοδος από τη διαλεκτική κυρίου και δούλου, κυρίαρχου και κυριαρχουμένου.⁸

Τό θεωρητικό πλαίσιο όλων αυτών διαφαίνεται έναργέστερα στην ανάλυση του μηδενισμού ως βασικού «κινήματος» της δυτικής ιστορίας. Η ανάλυση αυτή αποτελεί, εκτός των άλλων, και τον πυρήνα ενός κειμένου του 1955, γραμμένου προς τιμή του Έρνστ Γιούνγκερ.⁹ Έδω ο Χάιντεγκερ επιτίθεται εὐθέως στη διάζευξη ὀρθολογισμός/ἀνορθολογισμός ἀναζητήτων τήν «προβληματικότητα τής θέσης του μεταφυσικοῦ ἀνθρώπου» καί τόν τόπο (ort) τής ἐκπλήρωσης τής «μοντέρνας» μεταφυσικής. Ο Χάμπερμας θά ἔβρισκε σέ τοῦτο τό κείμενο τόν ἰδεατό τύπο αὐτοῦ πού ἀπορρίπτει: μιά ἐρμηνεία τής μεταφυσικής ὡς ἱστορικής ἀλήθειας μέ βάση τήν περιγραφή τῶν τύπων τής ὑποκειμενικότητας.

Η κεντρική θέση του Χάιντεγκερ είναι πως δεν πρέπει να ἐμμένει κανείς στην «ὑπέρβαση του μηδενισμού» — μέ τήν ἀναδίπλωση λ.χ. σέ προμοντέρνες ἰδέες καί συντηρητικές ταυτότητες, παραδόσεις κ.ο.κ. — ἀλλά νά παραμένει στοχασόμενος στόν τόπο τής «οὐσίας» τοῦ μηδενισμού. Ποίος εἶναι αὐτός ὁ τόπος; Ἡ ἴδια ἡ ἐποχή τής τεχνικής, ὅπου τό εἶναι καί ὁ ἀνθρώπος μηδενίζονται ἀμοιβαίᾳ στήν καθολική ἀνάπτυξη τής θέλησης γιά ἐξουσία (Wille zur Macht).

Ο μηδενισμός μέ τή σύγχρονη ἔννοια εἶναι ἡ μοῖρα τῶν «μεταφυσικῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ ὄντος», ἡ μοῖρα δηλαδή τής δυτικής ἀνθρωπότητας καί τῶν ἱστορικῶν μορφῶν πού λαμβάνει ἡ πλανητική τής κυριαρχία. Ἔτσι στήν ἐκδίπλωση τοῦ μηδενισμού τής γενικευμένης καί ὀλοκληρωτικῆς «θέλησης γιά ἐξουσία» στήνουν οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα σέ πολιτικά καθεστῶτα, κοινωνικούς θεσμούς, πολιτισμικές ἰδιοσυστάσεις.

Στά συμφραζόμενα αὐτῆς τής σκέψης, ὁ «ἀμερικανισμός», ὁ μπολσεβίκισμός, ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός ἐνοποιοῦνται μεταφυσικά ἀπό τήν οὐσία τής μοντέρνας τεχνικής, τόν ἐπιστημονισμό καί τή νέα ἀλήθεια τοῦ εἶναι ὡς θέληση γιά ἐξουσία μέ ὑποκείμενο ἄλλοτε μιά τάξη, ἄλλοτε μιά φυλή ἢ ἕναν βιολογικό τύπο καί ἄλλοτε μιά «φιγούρα ἀνθρώπου». Ἀτομικισμός καί κολεκτιβισμός δέν ἀποτελοῦν παρά δύο ὁμοειδεῖς μορφές ὑποκειμενισμού, μέ τή διαφορά ὅτι ἡ πρώτη ἐκκινεῖ ἀπό τό ὑποκείμενο ὡς «ἐγωικότητα», ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀπό ἕνα συλλογικό ἢ κοινωνικό ὑποκείμενο.¹⁰

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ριζική ὄντολογία αἰσθάνεται εὐτυχῆς νά μιλά γιά τήν ἱστορία ὡς ἱστορικότητα, μοῖρα καί πεπρωμένο (Geschick), γιά τίς μεταφυσικές ἀναπαραστάσεις τοῦ ὄντος μέσα στίς ὁποῖες δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Χάιντεγκερ τοποθετεῖ τήν ἴδια τήν ἰδέα τής ἀντιπροσώπησης, τής πολιτικῆς μεσολάβησης, τής πολιτικῆς θέλησης.

Ἡ διαφορά τοῦ Χάιντεγκερ ἀπό τόν νεονιτσεικό Γιούνγκερ εἶναι ἡ ἐξῆς: δέν πιστεύει στήν ἀξία μιᾶς περιγραφικῆς προσέγγισης τοῦ μηδενισμού — σέ μιά «τοπογραφία» του ὅπως λέει — οὔτε στή «μεταξίωση ὄλων τῶν ἀξιών». Δέν θέλει νά βάλει τόν Ὑπεράνθρωπο ἢ τόν στρατιωτή Ἐργάτη — τήν ἐμβληματική μορφή τοῦ τεχνολογικοῦ μοντερνισμού κατά Γιούν-

γκερ — στή θέση τοῦ θρυμματισμένου ὑποκειμένου τής μεταφυσικῆς. Καί αὐτό γιάτί ὁ Χάιντεγκερ δέν θεωρεῖ ὡς «ὑπέρβαση τής μεταφυσικῆς» τήν ὑποκατάσταση τοῦ ἐγωιστικοῦ ὑποκειμενισμοῦ ἀπό ἕναν συλλογικό ταξικό, φυλετικό ἢ τεχνοκρατικό/ἐπιχειρησιακό ὑποκειμενισμό. Ἡ ἐμφάνιση μάλιστα τῶν τύπων συλλογικῆς ὑποκειμενικότητας (πού περιγράφηκαν ἀπό τόσο διαφορετικούς συγγραφείς ὅπως ὁ Μάρξ, ὁ Νίτσε ἢ ὁ Ε. Γιούνγκερ) σημαίνει ὅτι ἡ μεταφυσική φτάνει στήν αἰχμή, στό ὄριο καί συγχρόνως στό ἀπόγειο τής ἱστορικῆς κατίσχυσής τής.

Σέ ἕνα τέτοιο πλαίσιο δέν ἔχει κανένα νόημα ἡ πρακτική (πολιτική καί ἰδεολογική) ἀντίθεση στόν ὀλοκληρωτισμό ἢ ἀκόμα καί στόν ἴδιο τόν πόλεμο, ἐφόσον αὐτοῖ δέν ἀποτελοῦν παρά συμβάντα «τῆς μεταφυσικῆς», ἀκραιούς τρόπος κατανάλωσης τοῦ ὄντος ἀπό τήν παραληρηματική καί ἱμπεριαλιστική ὑποκειμενικότητα πού ὁ Ρενέ Ντεκάρτ, ἀνυποψίαστος, καθίδρυε φιλοσοφικά μέ ἐκεῖνο τό περίφημο Cogito. Αὐτό πού ἀπομένει εἶναι ἡ παραίτηση ἀπό τόν φαῦλο κύκλο τής θέλησης γιά ἐξουσία μέσα ἀπό τήν ἀναζήτηση τοῦ τόπου καί τῶν θεμελίων τής μεταφυσικῆς μας κατάστασης (στή γλώσσα λ.χ.) ὥστε νά προετοιμαστεῖ τό ἔδαφος γιά μιά «ἄλλη κατοίκηση τῶν θνητῶν ἐπὶ τῆς γῆς».

Ἡ ριζική ἀποδόμηση τῶν μεταφυσικῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ ὄντος καταλήγει λοιπόν στήν ὄντολογική ἀδιακρισία, στήν ἔλλειψη κάθε σκέψης τής ἀλήθειας ὡς κοινωνικοῖστορικοῦ διακυβεύματος. Στή θέση τής κοινωνικά καί ἱστορικά κατασκευασμένης ἀλήθειας τῶν ἀξιώσεων κυριαρχίας βλέπουμε τό «νόμο τοῦ εἶναι» καί τή μεταφυσικοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους θελήσεων ἐξουσίας.

Ἡ διαφοροποίηση τῆς χάιντεγκεριανῆς φράσης ἀπό τή συντηρητική φρασεολογία περὶ ἀποκατάστασης ἑνός αὐστηρά ἱεραρχικοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ἢ μιᾶς προ- καί ἀντι-μοντέρνας Gemeinschaft (κοινότητας) δέν ὀδηγεῖ σέ ἕναν ἐκκοσμικευμένο τόπο κριτικῆς ὄντολογίας τής νεωτερικότητας ἀλλά στόν ἐξοβελισμό κάθε κριτικῆς διάστασης ἀπό τή «σκέψη τοῦ εἶναι». Καί ἐντούτοις ἡ μὴ διατυπωμένη πρόταση: ἡ οὐσία τοῦ πολιτικοῦ δέν εἶναι πολιτική ἐνδέχεται νά περικλείει μιά παράδοξη χρησιμότητα γιά μιά σύγχρονη σκέψη τῆς πολιτικῆς νεωτερικότητας. Ἐν λ.χ. μέ τή λέξη πολιτική ἐννοήσομε τήν τεχνοθεαματική διαχείριση τῶν ποικίλων ἐξουσιῶν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ σώματος — μέ φορεῖς ὄχι μόνο τήν κρατική ἐξουσία ἀλλά καί τά media, τίς ἐπιχειρήσεις κλπ. — τότε τό πολιτικό ὡς ἐπινοητικό πεδίο συμβολικῶν τάξεων καί θεσμικῶν τόπων, ὡς δεοντολογική «ἀπόσταση» μέσα στήν ἐμμένεια τῶν τεχνολογιῶν τῆς κυριαρχίας μπορεῖ νά συγκρατῆσει κάτι σημαντικό ἀπό τό νόημα τῆς πολιτικῆς νεωτερικότητας. Μέ αὐτή τήν ἔννοια ὁ σύγχρονος τόπος τοῦ πολιτικοῦ ἴσως νά μὴν εἶναι «ἢ»

8. Heidegger, "überwindung der Metaphysik" σὺν Vorträge und Aufsätze (ὁ.π.) (XXIV): «Ὁ ἀγῶνας ἀνάμεσα σέ αὐτοῦς πού εἶναι στήν ἐξουσία καί ἐκείνους πού θέλουν νά τήν καταλάβουν: καί στίς δύο πλευρές δίνεται μάχη γιά τήν ἰσχύ. Ἡ ἰσχύς εἶναι παντοῦ ὁ καθοριστικός παράγων. Μέσω αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα γιά τήν ἰσχύ, τό εἶναι τῆς ἰσχύος τίθεται καί ἀπό τίς δύο πλευρές στό εἶναι τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας του |...|».

9. Ἀρχικός τίτλος Über "die Linie" (Περί "τῆς Γραμμῆς") — ὁ Γιούνγκερ ὁμιλοῦσε γιά μιά γραμμὴ τοῦ μηδενισμοῦ πρὸς ὑπέρβαση — ἀλλὰ τελικὰ δημοσιεύθηκε μέ τόν τίτλο Zur Seinsfrage (Περί τῆς ἐρώτησης τοῦ εἶναι). Οἱ παραπομπές θά εἶναι στή γαλλική ἀπόδοση τοῦ Gerard Granel σὺν Questions I, Gallimard, 1968.

10. Τὰ ἴδια μοτίβα ἐπανερχοῦνται στήν Ἐπιστολή γιά τόν Ἀνθρωπισμό (ὁ.π., σ. 113-115), ὅπου ἀποδομεῖται ἐπίσης ἕνα ἄλλο δίπολο: ὁ «ἐθνικισμός» καί ὁ «διεθνισμός».

πολιτική. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει περιφρόνηση της πολιτικής νεωτερικότητας και υποκατάσταση της πολιτικής μέριμνας από τον αισθητικό νεοδουταλισμό ή τον πραγματιστικό κομφορμισμό (μεταμοντέρνες «συνταγές»).

Η μηδενιστική — μέ την έννοια του «αντιδραστικού μηδενισμού» όπως όριζε ο Νίτσε — υπέρβαση είναι η τηλεκρατία, ο αγοραϊός λαϊκισμός, ή πολιτική show business, ή πολιτική «έπιχείρηση δημοσίων σχέσεων», ο άνορθολογικός τριμπαλισμός, ο δημαγωγικός έθνικισμός των έλίτ ή των μαζών, ή αποϊστοριοποίηση της πολιτικής. Αντίθετα, τό αίτημα ενός ριζικού έκκοσμηκευτικού μετασχηματισμού της πολιτικής νεωτερικότητας καθορίζεται από τήν προσπάθεια θεωρητικής και πραξιακής (άνα)σύστασης του πολιτικού νοήματος, του νοήματος της δημοκρατίας.

Η διάσταση, όμως, αυτή προϋποθέτει τήν προσχώρηση στον ορίζοντα της έλλογης πολιτικής θέλησης ατόμων και κοινοτήτων για τον αυτοκαθορισμό της δημόσιας ύπαρξής τους, πράγμα έντελώς ξένο προς τούς ορίζοντες της χαιντεγγεριανής όντολογίας.

Η παραχώρηση του πολιτικού στις τεχνολογίες μιάς δεσποτικής ή soft κυριαρχίας και στην «αίωνια έπαναφορά του ίδιου» (έξουσία, τεχνική, μεταφυσική, ύπολογιστικότητα κ.ο.κ.) δέν αφήνει περιθώρια παρά για τή δόλια μελαγχολία των μεταμοντέρνων αποκαλυπτικών ή για τίς εύθυμες και κυνικές παραιτήσεις των πραγματιστών.

Τα βιβλία της «γνώσης»

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΞΕΧΩΡΙΖΟΥΝ

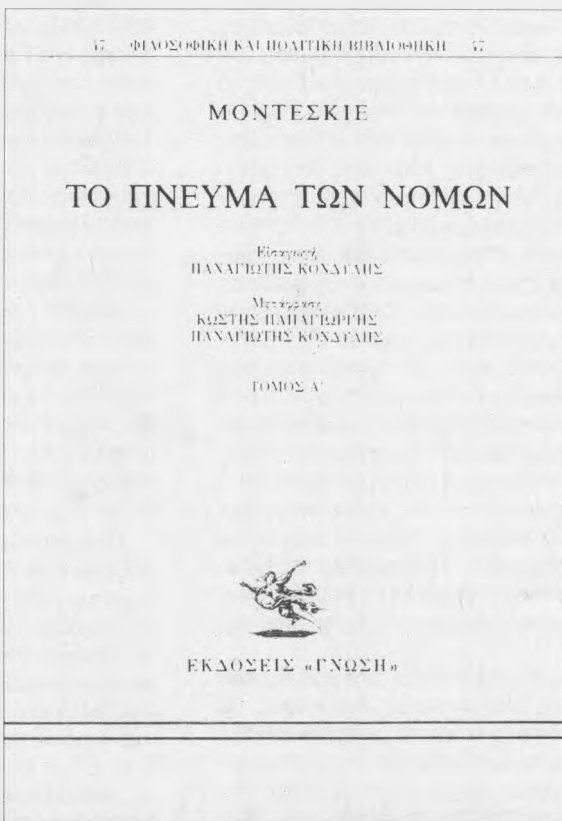
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Είσαγωγή: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετάφραση: ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετά τά θεμελιώδη πολιτικά έργα του Χόμπερ και του Λόκ ή «Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη», μέ ιδιαίτερη ύπερηφάνεια, παρουσιάζει για πρώτη φορά στην έλληνική γλώσσα τή μνημειώδη πραγματεία του Μοντεσκιέ, τής όποίας ή σημασία έκτείνεται ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα.

εκδόσεις «γνώση»

Ιπποκράτους 31, 106 80 Αθήνα - Τηλ. 36 20 941, 36 21 194 Fax 3605910

Οί κλωνοποιημένοι άνθρωποι

του Ήλια Κούβελα

Εχει περάσει σχεδόν ένας χρόνος από τότε που τά μέσα μαζικής ενημέρωσης άρχισαν να βομβαρδίζουν τόν κόσμο με τήν έντυπωσιακή πληροφορία ότι επίκειται, αν δέν έχει ήδη γίνει, ή δημιουργία κλωνοποιημένων ανθρώπων. Η «είδηση» έπεσε σαν βόμβα ανάμεσα σε εκατομμύρια ανθρώπους που είχαν ύποστει τά τρομολαγνικά εύρήματα του Σπίλμπεργκ στο φίλμ «Τζιουράσικ Πάρκ» ή είχαν διαβάσει τό μπέστ σέλερ ενός άγνωστου συγγραφέα, του Ντέιβιντ Ρόρβικ. Ο τελευταίος, πριν από 15 χρόνια, έγραψε ένα βιβλίο όπου περιέγραφε τήν ιστορία ενός άνωνυμου πλούσιου που κατάφερε να κλωνοποιήσει τόν έαυτό του. Είδηση λοιπόν τρομοκρατική για εκατομμύρια ανθρώπους, που μέσα στην άγνοιά τους είναι έτοιμοι να πιστέψουν ό,τι τούς σεβδίζεται από σοβαροφανή ΜΜΕ και αντιδρούν με τρόπο σύμφωνα με τίς ομαδικές φαντασιώσεις που τούς έχουν δημιουργηθεί. Ο διευθυντής του Κέντρου Βιοϊατρικής Ήθικής του Πανεπιστημίου της Μινεσότα έδήλωνε πριν από μερικούς μήνες ότι πρώτη φορά στη ζωή του αντιμετώπισε ανθρώπους με τόσο δυνατό φόβο, όσο αυτόν που προκαλεί ή κλωνοποίηση ανθρώπων. Ασφαλώς μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα οί αντιδράσεις δέν θ' άργήσουν να φανούν. Πρώτη ή Καθολική Έκκλησία, ή όποια πιστεύει ότι ή τεκνοποίηση πρέπει να είναι άποτέλεσμα τής «φυσιολογικής» σεξουαλικής σχέσης εγγάμων συζύγων, ξεκινάει καμπάνια εναντίον τής κλωνοποίησης ανθρώπων. Η έφημερίδα του Βατικανού *L'Observatore Romano* καλεί τά κράτη να επέμβουν και να σταματήσουν τούς επιστήμονες εκείνους που έχουν μπει στο τούνελ τής τρέλας.

Έντονες επίσης αντιδράσεις προήλθαν και από ομάδες που κινούνται στο χώρο κυρίως τής άμερικανικής Άριστερας. Οί ομάδες αυτές πιστεύουν ότι ή έρευνα για τό ανθρώπινο DNA έμπεριέχει τόν κίνδυνο τής χρησιμοποίησής της από κράτη, μεγάλες εταιρείες και πανεπιστήμια, προκειμένου να επέμβουν στην ανθρώπινη φύση. Η κλωνοποίηση, σύμφωνα με τά μέλη των ομάδων αυτών, είναι δυνατόν να οδηγήσει στη δημιουργία ενός άπεριόριστου αριθμού όμοιων στο σύνολο των χαρακτηριστικών τους ατόμων. Έτσι ό οργανισμός εκείνος που διαχειρίζεται αυτές τίς τεχνικές θά έχει και τή δύναμη να παράγει κοινωνίες ανθρώπων με χαρακτηριστικά που αυτός επιθυμεί!

Προτού προσπαθήσω να δώσω μία άπάντηση στο έρώτημα κατά πόσο μία τέτοια εφιαλτική προοπτική είναι πιθανή, θά

ήθελα να εξηγησω, όσο μπορω πιο απλα, τι είναι αυτή ή κλωνοποίηση. Πρόκειται για μία τεχνική που εφαρμόζεται ευρύτατα από τή δεκαετία του '70 και συνίσταται στη δημιουργία άπεριόριστου αριθμού άκριδών αντιγράφων ενός τμήματος του DNA ή ενός κυττάρου. Τά παραγόμενα κατ' αυτόν τόν τρόπο αντίγραφα έχουν τά ίδια δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του άρχικού DNA ή κυττάρου. Η μέθοδος έχει αρκετές πρακτικές εφαρμογές. Μία από αυτές άφορα τήν κλωνοποίηση του γονιδιακού DNA που κωδικοποιεί τή σύνθεση ορμονών του ανθρώπου. Τό κλωνοποιημένο αυτό DNA, που ονομάζεται cDNA, χρησιμοποιείται για τή σύνθεση σε άφθονία και με φθινό τρόπο των ορμονών αυτών. Τυπικά παραδείγματα σύνθεσης με αυτό τόν τρόπο ανθρώπινων ορμονών είναι εκείνα τής ινσουλίνης και τής αυξητικής ορμόνης, που χρησιμοποιούνται ή θά χρησιμοποιηθούν για τή θεραπεία διαβητικών ή ατόμων που πάσχουν από νανισμό. Η μέθοδος τής κλωνοποίησης κυττάρων έχει ευρύτατη εφαρμογή στην παραγωγή των λεγόμενων μονοκλωνικών αντισωμάτων. Τ' αντισώματα τούτα παίρνουν τό όνομά τους από τό γεγονός ότι παράγονται σε μεγάλη ποσότητα από άποικίες κυττάρων τά όποια σχηματίζονται από πολλαπλασιασμό ενός άρχικού κυττάρου που είχε τήν ιδιότητα να παράγει τό συγκεκριμένο αντίσωμα.

Η τεχνική λοιπόν τής κλωνοποίησης είναι γνωστή και εφαρμόζεται έδώ και κάμποσα χρόνια. Τί συνέβη λοιπόν ώστε να δημιουργηθεί τώρα τόσος θόρυβος; Γιατί έξαφνα δημιουργείται ή φοβία ότι επίκειται ή κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων; Η ιστορία ξεκινάει από κάποια πρόσφατα πειράματα που πραγματοποιήθηκαν στο Πανεπιστήμιο George Washington στις ΗΓΙΑ και σχετίζονται με τήν έξωσωματική γονιμοποίηση, μία τεχνική που εφαρμόζεται ευρύτατα ακόμη και στη χώρα μας. Είναι προφανές ότι ένα γονιμοποιημένο ώαριο άρχίζει να πολλαπλασιάζεται προκειμένου να παράγει τόν πολυκύτταρο οργανισμό. Έτσι τό πρώτο αυτό κύτταρο γίνεται δύο κύτταρα, τά δύο κύτταρα γίνονται τέσσερα, τά τέσσερα όκτώ κ.ο.κ. Μέχρι τή φάση των όκτώ τά κύτταρα βαστούν πλήρως τά χαρακτηριστικά του άρχικού ώαρίου. Δηλαδή αν τά κύτταρα αυτά άποχωρισθούν, είναι δυνατόν από τό καθένα απ' αυτά να παραχθεί ένα διαφορετικό φυσιολογικό έμβρυο. Αυτό ή άλλωστε είναι ή φυσιολογική διαδικασία παραγωγής των μονοκλωνικών διδύμων. Τό διαχωρισμό των κυττάρων που σύμ-

δαίνει στο σώμα της έγκυου γυναίκας προσπάθησαν οι έπιστήμονες να τον πραγματοποιήσουν σε ώαριο τό όποιο είχε γονιμοποιηθεί στο σωληνάριο (in vitro). Τό πείραμα είχε σχετική έπιτυχία με τήν έννοια ότι γύρω από τά διαχωρισθέντα κύτταρα κατάφεραν νά δημιουργήσουν μία τεχνητή χημική προστατευτική στιβάδα άντί τής φυσιολογικής zona pellucida που δημιουργούν τά κύτταρα τά όποια αναπτύσσονται υπό φυσιολογικές συνθήκες. Στο πείραμα χρησιμοποιήθηκαν ώαρια πού είχαν κατά τύχη γονιμοποιηθεί από δύο σπερματοζώαρια. Έμβρυα πού προέρχονται από τέτοιου τύπου γονιμοποίηση πεθαίνουν στα άρχικά στάδια τής ανάπτυξης τους. Η έρευνητική ομάδα δέν άποπειράθηκε νά έμφυτεύσει τά ώαρια σε μήτρα. Τό έρώτημα ήταν κυρίως άν τά διαχωρισθέντα κύτταρα είναι δυνατόν νά επιβιώσουν στήν κατάψυξη υπό τήν προστασία του τεχνητού περιβλήματος τους. Τελικά τά κύτταρα έπέζησαν μόνο έξι ημέρες. Έπρόκειτο λοιπόν γιά ένα πείραμα μέ μάλλον πενιχρά άποτελέσματα, τό όποιο, όμως, παρουσιάστηκε μέ έντυπωσιακό τρόπο από τούς *New York Times*. Τό άρθρο τής εφημερίδας αυτής άφηνε νά έννοηθεί ότι περίπου έπικείται ή κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι τό προαναφερθέν πείραμα, ίσως και άλλα πού δέν έχουν τύχει τής άνάλογης δημοσιότητας, επιδιώκουν τή δημιουργία περισσότερων του ενός εμβρύων από ένα in vitro γονιμοποιημένο ώαριο. Η τεχνική αυτή, άν τελικά πετύχει, θ' άποτελεί μία εξέλιξη τής εφαρμολογικής μέχρι σήμερα έξωσωματικής γονιμοποίησης και θά δίνει τή δυνατότητα δημιουργίας τό πολύ όκτώ εμβρύων από ένα ώαριο.

Έδωσα όλες αυτές τίς τεχνικού τύπου πληροφορίες προκειμένου νά γίνει κατανοητή ή μοναδική μέθοδος δημιουργίας «κλωνοποιημένων» ανθρώπων. Βέβαια οι πολλοί πιστεύουν ότι θά συμβούν «πράματα και θάματα», σάν κι αυτά πού είδανε στο φίλμ «Τζιουράσικ Πάρκ». Και αυτές οι όμαδικές φαντασιώσεις είναι πολύ πιο ίσχυρες από όποιαδήποτε ψυχραιμη παρουσίαση δεδομένων. Τό νά πάρουμε, δηλαδή, τό DNA από μία τρίχα του μουστακιού του Στάλιν και νά φτιάξουμε μερικές χιλιάδες Στάλιν δέν είναι δυνατόν νά συμβεί. Τό πολύ πολύ νά φτιάξουμε μερικές ακόμη τρίχες από αυτό τό μουστάκι πού άλλοι τό λάτρεψαν και άλλοι τό μίσησαν.

Άς υποθέσουμε ότι όλα τά μεθοδολογικά προβλήματα έχουν λυθεί, πράγμα πού κάθε άλλο παρά σίγουρο είναι, και ότι τά εργαστήρια μπορούν νά κατασκευάζουν ανθρώπινους κλώνους. Χρειάζονται λοιπόν κατ' άρχήν, προκειμένου νά ξεκινήσει ή διαδικασία, σπέρμα και ώαρια ανθρώπου. Γιά τό σπέρμα δέν υπάρχει πρόβλημα. Άλλωστε ή χορήγηση γίνεται μέ αντανισμό, πράξη και εύκολη και εύχαριστη! Δέν συμβαίνει τό ίδιο και μέ τά ώαρια. Τά ώαρια πρέπει νά παραληφθούν από τίς σάλπιγγες γυναικών μετά από σοδαρή έγχείρηση και άφου ή γυναίκα έχει υποστεί όρμονοθεραπεία, προκειμένου νά προκληθεί ώορηξία σε περισσότερα από ένα ώοθυλάκια. Πρώτος λοιπόν περιοριστικός παράγοντας είναι ό αριθμός των γυναικών πού θά δεχθούν νά μπουν σε μία λίγο έως πολύ επικίνδυνη γιά τή ζωή τους διαδικασία. Δεύτερος περιοριστικός παράγοντας είναι ό αριθμός των ώαρίων πού θά είναι κατάλληλα νά γονιμοποιηθούν ή πού ή in vitro γονιμοποίησή τους θά είναι έπιτυχής. Τρίτος περιοριστικός παράγοντας είναι ό αριθμός των κυττάρων πού θά επιβιώσουν και θά μπορέσουν νά έμφυτευθούν σε μία μήτρα προκειμένου νά έξελιχθούν σε έμβρυα. Όπως ήδη έχω αναφέρει, ό μέγιστος αριθμός τέτοιων κυττάρων ανά ώαριο είναι όκτώ. Από αυτά είναι σχεδόν βέβαιο ότι όρισμένα θά καταστραφούν κατά τή διαδικασία διαχωρισμού τους ή κατά τή διάρκεια φύλαξης τους σε συνθήκες κατάψυξης. Τέταρτος περιοριστικός παράγον είναι ό αριθμός των έμφυτευθέντων σε μήτρα κυττάρων πού πραγματικά θά έξελι-

χθούν σε έμβρυα. Γιά νά κατανοηθεί ή σημασία αυτού του παράγοντα αναφέρω ότι στίς έξωσωματικές γονιμοποιήσεις πού γίνονται σήμερα έμφυτεύονται τέσσερα γονιμοποιημένα ώαρια προκειμένου ένα από αυτά νά καταλήξει σε τελειωμένο έμβρυο. Έλπίζω νά μήν κούρασα τούς αναγνώστες μέ αυτή τήν άνιαρή αναφορά βιολογικών δεδομένων, και έλπίζω έπίσης νά τούς έπεισα ότι ή παραγωγή «διδύμων του σωλήνα», ακόμη και άν πραγματοποιηθεί, θά άφορα έναν πολύ περιορισμένο αριθμό ατόμων.

Παρ' όλα όσα προανέφερα νομίζω ότι αξίζει τον κόπο νά συζητηθεί και τό θέμα τής όμοιότητας των ατόμων πού ίσως γεννηθούν μέ τά παραπάνω χαρακτηριστικά. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι άτομα πού προέρχονται από τό ίδιο γονιμοποιημένο ώαριο μοιάζουν ως προς τά έξωτερικά τους χαρακτηριστικά, όπως οι μονογενείς δίδυμοι. Τό ενδιαφέρον, όμως, είναι κατά πόσον τά άτομα μοιάζουν ως προς τά χαρακτηριστικά τής συμπεριφοράς τους. Βέβαια τέτοιου τύπου εμπειρικές στατιστικές μελέτες πού άφορούν χαρακτηριστικά συμπεριφοράς των μονογονικών διδύμων έχουν γίνει. Οι μελέτες αυτές έγιναν σε διδύμους οι όποιοι, τυχαία, από τά πρώτα στάδια τής ζωής τους άποχωρίστηκαν ό ένας από τον άλλο. Τά άποτελέσματα ήταν νά άποκλεισθούν οι όμοιότητες, οι όποιες όφείλονται στο ότι τά άτομα αυτά έζησαν και μεγάλωσαν στο ίδιο άκριβώς περιβάλλον. Άρκετά γνωστή μελέτη τέτοιου τύπου είναι μία μελέτη του Πανεπιστημίου τής Μινεσότα, όπου αναφέρονται διάφορες γραφικότητες πού ύποστηρίζουν και τίς δύο άπόψεις, δηλαδή και ότι ή συμπεριφορά των διδύμων όμοιάζει εκπληκτικά και ότι διαφέρει ριζικά. Πέρα, όμως από τίς γραφικότητες ύάρχουν και γενικά συμπεράσματα, όπως τ' άκόλουθα: Η ήγετική ικανότητα, ή φαντασία, ή προδιάθεση γιά άλλοτρόπωση είναι κληρονομικές ιδιότητες, ενώ ή έπιθετικότητα, ή ικανότητα γιά έπιτυχίες, ή εύταξία, ή κοινωνικότητα είναι χαρακτηριστικά πού καθορίζονται από τό περιβάλλον. Η γνώμη μου είναι ότι αυτή ή μελέτη, όπως και πολλές άλλες, πάσχει από τό πρόβλημα ότι έννοιες σάν τίς προαναφερθείσες ούτε είναι δυνατόν νά όρισθούν μέ τήν αυστηρότητα πού άπαιτεί ή έπιστημονική έρευνα και — άρα — ούτε μετρήσιμες είναι. Έπιπλέον, ή έπιστήμη τής μοριακής γενετικής είναι άδύνατον νά έπιβεβαιώσει ή νά διαψεύσει τέτοιες διαπιστώσεις, μιάς και γι' αυτή τήν έπιστήμη ιδιότητες όπως οι προηγούμενες είναι άνυπόστατες.

Μέ αυτά τά έπιχειρήματα δέν ίσχυρίζομαι ότι ή συμπεριφορά του ανθρώπου είναι πέρα από κάθε γονιδιακή έξάρτηση. Ίσχυρίζομαι ότι τά φαινόμενα τής ανθρώπινης συμπεριφοράς δέν είναι δυνατόν νά έρμηνευθούν μέ τά άποτελέσματα άπλοϊκών μελετών σάν τήν προηγούμενη. Άν δεχθούμε ότι ή συμπεριφορά μας σε μεγάλο βαθμό έξαρτάται από τή λειτουργία του έγκεφάλου, τότε τά συμπεράσματα τής νευροβιολογικής έρευνας πού σχετίζονται μέ τήν ανάπτυξη και τήν ώριμηση του έγκεφάλου νομίζω ότι σχετίζονται άμεσα μέ τό θέμα αυτού του άρθρου. Η ανάπτυξη λοιπόν του έγκεφάλου και των νοητικών του λειτουργιών γίνεται γιά κάθε άτομο μέ πολλαπλές διαδικασίες έπιλογής, τίς όποιες θά προσπαθώ νά έξηγησω όσο μπορώ πιο άπλά και σύντομα. Η πρώτη κατηγορία έπιλεκτικών διαδικασιών έχει πραγματοποιηθεί κατά τή διάρκεια των αίωνων τής εξέλιξης των ζώντων όργανισμών και του ανθρώπινου είδους. Μέσα σε αυτή τήν έξελικτική πορεία έγινε μία σταδιακή ανάπτυξη διαφόρων ανατομικών, μέ τήν εύρεία έννοια, περιοχών του ανθρώπινου έγκεφάλου, οι όποιες καθορίζουν κάποια λειτουργικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους. Οι λειτουργίες αυτές δίνουν τή δυνατότητα στον άνθρωπο έγκέφαλο νά επιλέγει τίς αντιδράσεις πού διευκολύνουν τήν προσαρμογή του ατόμου στο περιβάλλον του, φυσικό και κοινωνικό. Είναι προφανές ότι τούτες οι έπιλογές έχουν

διαδικασία επιλογής. Είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των λειτουργιών, που εκφράζονται από τις περιοχές αυτές, και των έρεθισμάτων του έξωτερικού φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, οδηγεί δέ στη συνείδηση άνωτερου επιπέδου που χαρακτηρίζει τό ανθρώπινο είδος.

Μετά από τη μακρά αυτή παρένθεση μπορούμε νά ξαναγυρίσουμε στά προβλήματα που θέτει ή ένδεχόμενη κλωνοποίηση ανθρώπων. Γίνεται νομίζω φανερό απ' ό,τι έχω αναφέρει ως εδώ ότι δέν ύφίσταται καμιά πιθανότητα νά δοῦμε νά παρελαύνουν μιά μέρα στην όδό Πανεπιστημίου τής 'Αθήνας ή στην Πέμπτη Λεωφόρο τής Νέας 'Υόρκης ομοιόμορφα άνθρωπάκια που προέκυψαν από κλωνοποίηση σέ κάποια έργαστήρια μετά από έντολή κάποιας έξουσίας. Τό φαινόμενο, όμως, αυτό ή και παρόμοια πολύ χειρότερα τά έχουμε δει νά συμβαίνουν και θά συνεχίσουν νά συμβαίνουν από τή διαδικασία τής κλωνοποίησης που προέρχεται από μεθόδους κοινωνικού έλέγχου όποιασδήποτε μορφής. Αυτό ή μορφή όμογενοποίησης του ανθρώπινου είδους είναι πολύ πιό φτηνή και επικερδής συγχρόνως. 'Η δέ άποδοτικότητα της έχει έπανελημμένως και μέ ποικίλους τρόπους άποδειχθεί. Για νά θυμηθούμε και τόν φιλόσοφο που μās ένέπνευσε στά νεανικά μας χρόνια, τόν Χέρμπερτ Μαρκουζέ. οί κοινωνίες των μονοδιάστατων ανθρώπων δέν πρόκειται νά έλθουν, είναι ήδη εδώ.

έγγραφει στά γονίδια των ανθρώπινων όργανισμών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων ανατομικών περιοχών είναι αυτές που σχετίζονται μέ τή διαδικασία τής αντίληψης και έκφρασης του λόγου. 'Η δεύτερη κατηγορία διαδικασιών επιλογής πραγματοποιείται κατά τήν έμβρυική ανάπτυξη και άφορά τήν επιλογή νευρικών κυττάρων ή ομάδων νευρικών κυττάρων, που θά επιδιώσουν, και των συνάψεων που θά πραγματοποιηθούν μεταξύ αυτών των κυττάρων. 'Εδώ ό άναγνώστης πρέπει νά γνωρίζει ότι ό κυτταρικός θάνατος είναι μιά από τίς πιό σημαντικές διαδικασίες που συμβαίνουν κατά τήν έμβρυική ανάπτυξη του ανθρώπινου έγκεφάλου. 'Ετσι ό τελειωμένος έγκεφαλος έχει πολύ λιγότερα κύτταρα από αυτά που δημιουργούνται στη φάση του πολλαπλασιασμού. Αυτό ή επιλεκτική διαδικασία είναι ιδιαίτερα περίπλοκη και οδηγεί σέ μιά έξαιρετική ποικιλομορφία τής ιστολογικής δομής του ανθρώπινου έγκεφάλου, έτσι που ό έγκεφαλος κάθε νεογέννητου άτομου νά διαφέρει σημαντικά από κάθε άλλον έγκεφαλο από πλευράς ιστολογικής κατασκευής. Τέλος, μετά τή γέννηση και κατά τή διάρκεια τής ζωής του άτομου, μέσα σ' ένα ιδιαίτερα περίπλοκο και πολλαπλής σημασίας έξωτερικό περιβάλλον, πραγματοποιείται μιά τρίτη διαδικασία επιλογής. 'Η τρίτη επιλογή άφορά τή δημιουργία λειτουργικών κυκλωμάτων μεταξύ των ανατομικών περιοχών που αναφέρθηκαν στην πρώτη

Αριστείδης Μπαλτάς, Γιώργος Φουρτούνης

Ο ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΜΑΡΕΙΣΜΟΥ

Η έπισφαλής άθανασία μās «μηδενικής» φιλοσοφίας

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
1994

Δημήτρης Π. Κρέμος
ύπολοχαγός του ΕΛΑΣ

ΧΡΟΝΙΚΟ 1941-1944

(Τό ήμερολόγιο ένός έλασίτη)

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1994

Οι δυνατότητες, τὰ ὅρια καί οἱ ἀπατηλοὶ δρόμοι τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς

τῆς Ἑλένης Χοντολίδου

Τὸν τελευταῖο καιρὸ κάνουν πολὺ συχνὰ τὴν ἐμφάνισή τους σέ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες κείμενα γιὰ τὴν «ἀποτελεσματικότητα» τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, ἢ ὅποια συνδέεται μὲ τὶς ἐπιδόσεις τῶν μαθητῶν τῶν διαφόρων σχολείων στὶς Πανελλαδικές Ἐξετάσεις. Εἴθισται μάλιστα νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιχειρήματα ὑπὲρ κάποιων προτεινόμενων ἀλλαγῶν τὰ ὅσα συμβαίνουν σέ ἄλλα ἐκπαιδευτικά συστήματα. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ ἐρεθιστικά γιὰ πολλοὺς λόγους, κυρίως, ὅμως, γιὰ ὅσα ἀποσιωποῦν παρά γιὰ ὅσα πραγματεύονται.

Συνήθως ἀναπτύσσονται ἐπιχειρήματα σέ δύο τουλάχιστον ἐπίπεδα: αὐτὸ τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἐκπαίδευσης καὶ αὐτὸ τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς. Συγκεκριμένα, οἱ ὑποστηρικτές τοῦ ἐλέγχου τῆς «ἀποτελεσματικότητας» τοῦ σχολείου στηρίζουν καὶ νομιμοποιοῦν τὶς προτάσεις τους, καὶ οὐσιαστικά θεωροῦν πῶς τὶς καθιστοῦν ἐγκυρότερες, μέσω τῆς συσχέτισής τους πρὸς ἀντιστοιχίες πρωτοβουλιῶν ξένων ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων.

Ἡ σημασία τῶν μελετῶν τῆς συγκριτικῆς παιδαγωγικῆς εἶναι πολλαπλή: πληροφόρηση αὐτῶν πού σχεδιάζουν καὶ προγραμματίζουν ἐκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, προαγωγή τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης τῶν λαῶν γιὰ κατανόηση καὶ ἐπικοινωνία.¹ Ἡ ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ δημόσια «ἐπέन्दυση» καὶ αὐτὸ ἐπιβάλλει τὸν ὅσο τὸ δυνατόν ὀρθολογικότερο σχεδιασμὸ τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων. Ἡ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων κάποιας ξένης χώρας «φωτίζει» καὶ κάποια δικά μας προβλήματα ἢ, τουλάχιστον, μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι γιὰ κάθε πρόβλημα ὑπάρχει πάντοτε μιά σειρά ἐναλλακτικῶν λύσεων. Γιὰ συγκεκριμένους λόγους (κοινωνικούς, πολιτικούς, γεωγραφικούς, ἱστορικούς, θρησκευτικούς κ. ἄ.) κάθε ἐκπαιδευτικὸ σύστημα υιοθετεῖ αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη λύση καὶ ἡ συγκριτικὴ παιδαγωγικὴ προσπαθεῖ ἀκριβῶς νὰ ἀνιχνεύσει καὶ νὰ καταγράψει αὐτοὺς τοὺς λόγους. Ἡ ἐποχὴ τοῦ «δανεισμοῦ» στὴ συγκριτικὴ παιδαγωγικὴ ἔχει περάσει δεδαίως ἀνεπιστρεπτὴ καὶ κατὰ κανὲνα τρόπο δὲν νοεῖται στὴ σημερινὴ ἐποχὴ νὰ χρησιμοποιοῦνται, νομιμοποιητικὰ πρὸς τὶς δικές μας λύσεις καὶ προτάσεις, οἱ ἀνάλογες κάποιων ἄλλων χωρῶν. Μόνη ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ συγγένεια τῶν ἐπιστημόνων πρὸς τὶς κυβερνήσεις πού ἔχουν θεσπίσει ἀντιστοιχῆς ἀλλαγές δὲν εἶναι ἀρκετὴ, ἐάν δὲν συνυπολογιστοῦν ὅλοι οἱ παράγοντες πού ἀναφέρθηκαν προηγουμένως καὶ οἱ ὅποιοι καθορίζουν μὲ ἕναν πολύπλοκο τρόπο τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα μῆς χώρας.

Πολὺ συχνά, οἱ Ἕλληνες παιδαγωγοὶ — καὶ ὄχι μόνον — προσδίδουν στὴν παιδεία ἰδιότητες πανάκειας. Ἡ ἀποψη αὐτῆ, ρομαντικὴ στὴν προέλευσή της καὶ ἀδιέξοδη στὴν ἐφαρμογὴ της, ἔχει ἐλεγχθεῖ ἀπὸ τὸν κλάδο τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἐκπαίδευ-

σης ἐδῶ καὶ δύο δεκαετίες τουλάχιστον.² Τελευταῖα ὑποστηρίχθηκε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι θὰ ἦταν καλὸ τὸ κάθε σχολεῖο νὰ δημοσιοποιεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῶν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων γιὰ τὸ πανεπιστήμιο, μὲ τὴν παράλληλη θεσμοθέτηση τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς, ἀπὸ πλευρᾶς γονέων τῶν μαθητῶν, τοῦ σχολεῖου στὸ ὅποιο θὰ ἐγγράφονται τὰ παιδιὰ τους ἀνεξαρτήτως τόπου κατοικίας.³

Ἡ πρόταση δὲν εἶναι οὔτε πρωτότυπη οὔτε, πολὺ περισσότερο, νέα. Ἡ ἰδεολογία καὶ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο λειτουργίας ἐνός τέτοιου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο λειτουργίας του εἶναι ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς καὶ οἱ νόμοι τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς.

Ἀντιπαρέρομαι τὸν ἀντιπαιδαγωγικὸ καὶ ἀντιδεοντολογικὸ χαρακτήρα τῆς πρότασης — τουλάχιστον μὲ τὸ ἰσχύον σύστημα ἐξετάσεων, τὸ ὅποιο τόση ἀντίδραση ἔχει προκαλέσει στοὺς εὐρύτερους κύκλους τῆς ἑλληνικῆς διανόησης — καὶ ἐστιάζω στὴν πολιτικὴ ἀνάγνωση τῆς πρότασης, γιὰ τὸν ὅτι χαρακτήρας της εἶναι βαθύτατα πολιτικός. Γίνεται προσπάθεια ἡ πρόταση νὰ στηριχθεῖ χρησιμοποιώντας τὸ παράδειγμα τῆς Μεγάλης Βρετανίας (ἢ ἀλήθεια ὄχι τόσο μεγάλης ὅσο παλαιότερα!), ἢ ὅποια ἔχει καθιερώσει τὸ σύστημα αὐτὸ, κατὰ τὴν συγκεκριμένη πρόταση, πάντοτε μὲ ἐπιτυχία («...ἔχει ἀποδώσει καρπούς, κινητοποιώντας γονεῖς, ἐκπαιδευτικούς, μαθητές καὶ ὅλα τὰ ἐκπαιδευτικὰ ὄργανα τοῦ κράτους»). Ἡ σχετικότητά καὶ ἡ ἰδεολογικὴ φόρτιση τῆς ἐν λόγῳ πρότασης καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ μὴ συγκρίσιμο τῶν δύο ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων θὰ ἀποδειχθοῦν, ἐλπίζω, στὴ συνέχεια.

Ξεκινῶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο. Τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια ἡ κυβέρνηση τῶν Συντηρητικῶν στὴν Ἀγγλία ἐπιχειρεῖ συστηματικὰ νὰ ἀλλάξει τὴ δομὴ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος:⁴ υιοθέτηση ἐνός Ἐθνικοῦ Προγράμματος (National

1. Βλ. Jones Philip, *Comparative Education: purpose and method*. University of Queensland Press, St. Lucia 1971.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς ἐργασίες τῶν Bourdieu καὶ Passeron, τοῦ Bernstein, γιὰ νὰ ἀναφέρω μόνον μερικὲς ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς ἐργασίες στὸ χῶρο αὐτό. «Ἡ ἐκπαίδευση δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν κοινωνία» ἦταν χαρακτηριστικὸς τίτλος ἀρθροῦ τοῦ Bernstein. Βλ. Bernstein Basil, "Education Cannot Compensate for Society". In *School and Society: a Sociological Reader*, RKP, London 1977, σ. 61-66.

3. Βλ. Μπαμπινιώτης Γ., «Ἀνταγωνισμὸς στὴν ἐκπαίδευση». Βῆμα, 13 Μαρτίου 1994.

4. Βλ. DES, *Education Reform Act 1988*, chapter 40. HMSO, London 1989. DES, *Education Act 1993*, chapter 35. London 1993. Department for Education, *Choice and Diversity: a new Framework for Schools*. HMSO, London 1992.

Curriculum) για την πλειοψηφία των διδασκόμενων μαθημάτων και συνακόλουθος πανκρατικός έλεγχος της επίδοσης των μαθητών, δυνατότητα των Δημόσιων Ένιαίων Σχολείων που επιχορηγούνται από την Τοπική Αυτοδιοίκηση να γίνονται σχολεία επιδοτούμενα άμεσης από το κράτος, με άμεσο στόχο τη μετατροπή τους σε Grammar Schools (ακαδημαϊκού τύπου επίλεκτικά σχολεία, τα όποια σταδιακά από το 1944 έως το 1977 είχαν μετατραπεί σε Ένιαία), άμεση και ουσιαστική συμμετοχή των γονέων στη διοίκηση του σχολείου, για να περιοριστώ στις σημαντικότερες. Δέν είναι το παρόντος να εκτεθεί ή αντίδραση των εκπαιδευτικών στα μέτρα αυτά,⁵ είναι σκόπιμο, όμως, να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι ο εκπαιδευτικός λόγος (discourse) για τα ζητήματα αυτά τα τελευταία χρόνια είναι ιδιαίτερα γόνιμος και ενδιαφέρων⁶ και θεβαίως είναι θαυτάτα ιδεολογικός και πολιτικός.

Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης των Συντηρητικών, το άγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα δέν έχει αλλάξει ακόμη εντελώς (πρός την κατεύθυνση της πλήρους συγκεντροποίησης του) και κάποιες πολύ σημαντικές διαφορές του με το ελληνικό (οι όποιες καθιστούν τουλάχιστον προκλητικούς την άκριτη υιοθέτηση και τον δανεισμό εκπαιδευτικών πρακτικών) είναι οι ακόλουθες:

— Οι Άγγλοι εκπαιδευτικοί έχουν κατάρτιση επιστημονική και παιδαγωγική σαφώς αριότερη αυτής των Ελλήνων συναδέλφων τους (τουλάχιστον διδάσκουν σχολικά γνωστικά αντικείμενα που καλύπτονται επιστημονικά-μεθοδολογικά από τις σπουδές τους) με αποτέλεσμα ή επαγγελματική τους ακεραιότητα και σοβαρότητα να είναι σεβαστή από όλους, ακόμη και από το υπουργείο Παιδείας.

— Οι Άγγλοι εκπαιδευτικοί επιλέγουν το σχολείο στο οποίο θα εργασθούν και αντίστροφως το κάθε σχολείο επιλέγει τους εκπαιδευτικούς οι όποιοι θα αποτελέσουν το διδακτικό του «σώμα».

— Ο διευθυντής του σχολείου και οι διευθυντές των επί μέρους τμημάτων (άγγλικών, μαθηματικών, φυσικών επιστημών κ.ο.κ.) έχουν ουσιαστικές διοικητικές, αλλά κυρίως επιστημονικές ελευθερίες στην άσκηση του έργου τους. Η παρέμβαση του κράτους στα σχολεία, ακόμη και τα τελευταία χρόνια, γίνεται με τέτοια διακριτικότητα στα ιδρύματα και με τέτοιο σεβασμό στην επαγγελματική και επιστημονική υπόσταση των εκπαιδευτικών, που θα ζήλευαν ακόμη και τα ελληνικά πανεπιστήμια. Το γνωστικό αντικείμενο διδασκαλίας και αντίστοιχα τα πολλαπλά διδακτικά έγχειρίδια είναι στην επαγγελματική κρίση του εκπαιδευτικού, ο όποιος φέρει την ευθύνη των επιλογών του.

— Τα δευτεροβάθμια σχολεία στην Άγγλία διαφέρουν μεταξύ τους:

• ως προς το οργανωτικό πλαίσιο (ένιαία, Modern Schools, θρησκευτικά σχολεία, Grant Maintained Schools αλλά και σχολεία που έχουν αποφασίσει ότι δέν θα είναι μεικτά αλλά θηλέων: αρένων και, τέλος, σχολεία τα όποια συγκεντρώνουν όλο το εύρος των ηλικιών από 11-18 ή από 11-16 κ.ο.κ.)

• ως προς την παιδαγωγική πρακτική (τα σχολεία έχουν τη δυνατότητα επιλογής Έξεταστικών Κέντρων για τις εξετάσεις τόσο στην ηλικία των 16 όσο και αυτές του A-level, επιλογή ή όποια προέρχεται από τις επιστημονικές, τις παιδαγωγικές αλλά και τις ιδεολογικές επιλογές των εκπαιδευτικών και αντανάκλα στην διδακτική μεθοδολογία)⁷

• ως προς τις κοινωνικές επιλογές (υιοθέτηση μιās πολυπολιτισμικής πολιτικής, σοβαρή προσπάθεια στον τομέα της διγλωσσίας κ.ο.κ.).

— Ακόμη, για ιστορικούς και οικονομικούς λόγους, διαφορετικά σχολεία του ίδιου τύπου δίνουν έμφαση σε διαφορετι-

κα γνωστικά αντικείμενα ή κύκλους μαθημάτων. Ένα σχολείο λ.χ. διακρίνεται για το αξιόλογο Μουσικό Τμήμα του, άλλο για την παράδοσή του στις ανθρωπιστικές σπουδές και τότε αυτή ή παράδοση αντανάκλα και στην επιτυχία των μαθητών στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα πανεπιστήμια, τα όποια, ειρήσθω εν παρόδω, επιλέγουν και αυτά τους υποψήφιους φοιτητές τους.

— Αυτές καθ' έαυτές οι εξετάσεις στο άγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα (ποιότητα εξετάσεων, αυτονομία πανεπιστημίων...) δέν έχουν τίποτε κοινό με αυτές στο ελληνικό.⁸

Ο κατάλογος θα μπορούσε να είναι μακρύτερος αλλά ήδη ο καλόπιστος αναγνώστης έχει πάρει μιιά γεύση των σημαντικών δομικών διαφορών μεταξύ των δύο συστημάτων. Θα περίμενε κανείς λοιπόν ή επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται γύρω από τα προβλήματα του ελληνικού σχολείου να δείξει την απαιτούμενη ευαισθησία πρωτίτως σε άλλους τομείς (όπως αυτοί που προαναφέρονται, λ.χ. επιστημονική και παιδαγωγική κατάρτιση, επιστημονική, επαγγελματική και παιδαγωγική ελευθερία, ποιότητα και επίπεδο διδακτικών έγχειριδίων και εξετάσεων, αυτονομία πανεπιστημίων...) και όχι στην αποτελεσματικότητα του σχολείου για την όποια οι χαμηλότατα αμειβόμενοι Έλληνες εκπαιδευτικοί συμβάλλουν, ως επί το πλείστον και χωρίς αναγνώριση, κατά το δυνατόν.

Το συγκεκριμένο ζήτημα ώστόσο της ελευθερίας επιλογής σχολείου από πλευράς γονέων δέν βρήκε την επιτυχία που περίμενε ή κυβέρνηση των Συντηρητικών και έχει υποστεί δριμύτατη κριτική κυρίως από εκείνους τους γονείς που διάκεινται ευμένως προς την κυβέρνηση και συμφωνούν με τους νόμους της οικονομίας της αγοράς για την εκπαίδευση. Καθώς το δικαίωμα επιλογής έχει ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πολλών αιτήσεων σε λίγα και «αποτελεσματικά» σχολεία, και καθώς τα σχολεία που δέν είναι επιδοτούμενα από τις Τοπικές Αυτοδιοικήσεις (δηλαδή όχι τα Ένιαία Σχολεία τα όποια υποχρε-

5. Βλ. ένδεικτικά Jones Ken. "A new kind of cultural politics? The 1993 boycott of testing", *Charging English*, Vol. 2, No. 1, 1994, σ. 84-110.

6. Quinton Anthony, *The Politics of Imperfection: the Religious and Secular Traditions of Conservative Thought*, Faber, London 1978. Gamble Andrew, *The Free Economy and the Strong State*, Macmillan, Basingstoke 1988. Honderich Ted, *Conservatism*, Hamish Hamilton, London 1990. Levitas Ruth (ed), *The ideology of the New Right*, Polity, Cambridge 1985. Jones Ken, *Right Turn: the Conservative Revolution in Education*, 1989. Jones Ken, "Cultural Problems of conservatism", in *Charging English*, 1(2), 1994, σ. 2-15. Knight Christopher, *The Making of the Tory Education Policy in Post-war Britain*, Falmer, London 1990.

7. Ένα πολύ απλό παράδειγμα είναι το μάθημα της λογοτεχνίας στο όποιο διαφορετικά Έξεταστικά Κέντρα δίνουν βαρύτητα και προτεραιότητα σε διαφορετικά ζητήματα, όπως υποβολή εργασιών των μαθητών σε όλη τη διάρκεια της χρονιάς (course work) και όχι μόνο στιγμιαίες εξετάσεις, ύπαρξη και χρήση ή όχι εκ μέρους των μαθητών βιβλίων την ώρα των εξετάσεων κ.ο.κ.

8. Προσφάτως κατατέθηκε στο Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ ένδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή Έλληνίδας φοιτήτριας με θέμα το πρόβλημα της αποστήθισης και κατά λέξη παράθεσης στο μάθημα της ιστορίας. Βλ. Economou Konstantina, *The Discourse of History: a demystification of the present and some alternatives for the future in Upper-Secondary Education in Greece!* (Ph.D. Thesis), Department of Linguistics and Modern English Language, University of Lancaster, 1993.

9. Το BBC1 άσχολήθηκε διεξοδικά με το ζήτημα αυτό στη γνωστή έκπομπή Panorama. Χαρακτηριστική ήταν ή περίπτωση της περιοχής του Bromley (συντηρητική περιοχή με κατοίκους υψηλών εισοδημάτων) στην όποια παρατηρήθηκε το φαινόμενο 400 αιτήσεων για 150 θέσεις σε συγκεκριμένο σχολείο, με αποτέλεσμα 150 μαθητές που κατοικούν στην περιοχή να μείνουν... εκτός νυμφώνος!

όνται να κάνουν δεκτές όλες τις αιτήσεις έγγραφης μαθητών της περιοχής τους, αλλά τα Grant Maintained Schools έχουν τον τελευταίο λόγο στην αποδοχή ή την απόρριψη μίας αίτησης με κριτήρια κάθε άλλο παρά διαφανή, τά παράπονα των γονέων αυξάνουν συνεχώς.⁹

Μιά διαφορετική ανάγνωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Μεγάλης Βρετανίας από αυτή που επιχειρείται πολλές φορές με ευκολία και μονομέρεια θά ήταν η ακόλουθη: Τά τελευταία χρόνια στην Αγγλία στον εκπαιδευτικό χώρο (και ίσως όχι μόνον σ' αυτόν) και κατά συνέπεια στο χώρο των ανθρωπιστικών και πολιτιστικών σπουδών (Cultural Studies) διεξάγεται ένας σφοδρός πολιτικός και ιδεολογικός πόλεμος¹⁰ μεταξύ της αντίληψης για την πολιτική, την κοινωνία και την εκπαίδευση που εκφράζεται από τους όπαδούς, τά στελέχη και τους υποστηρικτές του Συντηρητικού Κόμματος, από τή μία πλευρά, και της προοδευτικής αντίληψης ή όποια εκφράζεται κυρίως από τό Έργατικό Κόμμα και προασπίζει τίς κύριες κοινωνικές και πολιτιστικές κατακτήσεις που συνέδησαν στην Αγγλία κατά τή μεταπολεμική περίοδο. Ο αγώνας αυτός έχει πολλές εκφάνσεις και διαστάσεις, από τή συνήθη άρθρογραφία¹¹ έως και τό «μπαυκοτάρισμα» των πανεθνικών εξετάσεων τύπου test τόν περασμένο χρόνο από τούς εκπαιδευτικούς μέσω των τριών μαζικότερων συνδικάτων τους. Στόν αγώνα αυτό διακυβούνται οι δημοκρατικές εκπαιδευτικές κατακτήσεις των τελευταίων χρόνων (Ένιαία Σχολεία, διαμορφωτική αξιολόγηση¹² που εφαρμόζόταν από τά παιδαγωγικά προοδευτικότερα Έξεταστικά Κέντρα — Όξφόρδης και Cambridge, υποστήριξη των δίγλωσσων μαθητών, ριζική άμφισβήτηση του όρου της άγγλικής «παράδοσης», επαναπροσδιορισμός των σκοπών τής εκπαίδευσης μέσω τής συνειδητοποίησης τής βαθύτατης πολιτισμικής διαφοροποίησης τής κοινωνίας) καθώς και τό ιδεολογικό πλαίσιο υποστήριξής τους (κοινωνική υποστήριξη των μειονοτήτων, σεβασμός στίς άρχές τής πολυτισμικής εκπαίδευσης...).

Έκτός του συγκριτικού της πλαισίου ή πρόταση για ένα «άποτελεσματικό» σχολείο θά μπορούσε να άναγνωσθεί και να έλεγχθεί ως άκολούθως: Η «δυναμικότητα» ενός σχολείου («άποτελεσματικότητα», «άποτελεσματικό» σχολείο — effectiveness, effective school) δέν καταδλώνεται μόνο (έναν καταδλώνεται καθόλου) στά άποτελέσματα των εισαγωγικών εξετάσεων για τά Άνώτατα Έκπαιδευτικά Ίδρύματα ή σέ όποιες άλλες εξετάσεις. Είναι, αντίθετα, ή συνισταμένη πολλών παραγόντων, ένας μόνον από τούς όποιους είναι οι άποδοχές των εκπαιδευτικών. Ούτως ή άλλως, ή άσφαλής και λειτουργική χρήση των όρων δυναμικότητα ή άποδοτικότητα προϋποθέτει τόν εκτελεστικό τους όρισμό (operational definition). Ο όρισμός τους καθιστά αυτομάτως γνωστές τίς πολιτικές και τίς εκπαιδευτικές έπιλογές που προηγούνται του έλέγχου αυτής τής σχολικής άποτελεσματικότητας ή δυναμικότητας.

Τά τελευταία χρόνια ή έρευνα στο χώρο τής άποτελεσματικότητας του σχολείου είναι ιδιαίτερα παραγωγική. Τά όρια ενός άρθρου δέν έπιτρέπουν τή συστηματική άνάπτυξη του θέματος, έπιτρέπουν, όμως, μιά σύντομη άναφορά σέ πιθανούς παράγοντες άποτελεσματικότητας ενός σχολείου, όπως αυτοί έχουν συστηματικά έρευνηθεί τά τελευταία χρόνια από τήν παιδαγωγική έρευνα. Θά άναφέρω μόνον μερικές από τίς συνιστώσες τής σχολικής «άποτελεσματικότητας»: ή κοινωνική, ή φυλετική, ή έθνική και ή οικονομική προέλευση των μαθητών, ή γεωγραφική ένταξη του σχολείου στον ευρύτερο χώρο τής περιοχής του, ή χρηματοδότηση του σχολείου, τό επίπεδο μόρφωσης και έπιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, ή έπαγγελματική έλευθερία και ή έπαγγελματική ικανοποίησή τους, ή δυνατότητα του σχολείου να χρησιμοποιεί παιδαγωγούς-ani-

mateurs για τήν κάλυψη των πολλαπλών του άναγκών (λ.χ. παιδιά με ειδικές άνάγκες, δίγλωσσοι μαθητές κ.ο.κ.). ή συμμετοχή των γονέων και τής ευρύτερης κοινότητας στή ζωή του σχολείου, τά επίπεδα άυτονομίας του σχολείου και ή δυνατότητα του (μέσω των άρμόδιων κάθε φορά όργάνων) να έλίσσεται και να παίρνει γρήγορα άποφάσεις τίς όποιες μπορεί να εκτελεί χωρίς χρονοδóρες γραφειοκρατικές διαδικασίες, ή στήριξη του σχολείου από πλευράς Τοπικής Άυτοδιοίκησης ή κοινότητας και γενικότερα αυτό που συνιστά τό «ήθος του σχολείου».¹³

Η εκπαίδευση (όπως και ή ύγεια) μπορεί να συνεχίσει να άντιμετωπίζεται ως κοινωνική παροχή ή μπορεί να ένταχθεί (στό πλαίσιο τής νοσοτροπίας τής έλεύθερης άγοράς) στους καπιταλιστικούς νόμους τής έλεύθερης προσφοράς-ζήτησης και συνελώς τής νομοτελειακής της άκριβής έξαγοράς. Δέν χρειάζεται να ήθικοποιούνται (όπως πολύ συχνά γίνεται στίς μέρες μας) οι ιδεολογικές και οι πολιτικές, άρα και οι εκπαιδευτικές, έπιλογές. Άρκεί ή ιδεολογική και ή πολιτική τους διάσταση να δηλώνεται ρητά.

10. Βλ. Jones Ken (ed), *English in the National Curriculum: Cox's Revolution?* Bedford Way Paper/Kogan Page, London 1992· Marenbon John, *English, our English*, Centre for Policy Studies, London 1987.

11. Βλ. Cox C.B., Dyson A., *The Black Papers on Education: a Revised Edition*, Dans Paynter, London 1971.

12. Αξιολόγηση των μαθητών όχι μόνον από στιγμιαίες εξετάσεις αλλά από τή συνολική τους έπίδοση όλη τή χρονιά.

13. Βλ. ένδεικτικά: Whitty Geoff, Edwards Tony, "Parental Choice and Educational Reform in Britain and the United States", *British Journal of Educational Studies*, 4(2), 1992, σ. 101-117· Carrol H.M.C., "School Effectiveness and School Attendance", *School Effectiveness and School Improvement*, 3(4), 1992, σ. 258-271· Shaeffer Sheldon, "Collaborating for Educational Change: the role of parents and community in school improvement", *International Journal of Educational Development*, 12(4), 1992, σ. 277: 295· Hutchinson Barry, "The Effective Reflective School: visions and piperdreams in development planning", *Educational Mangement and Administration*, 21(1), 1993, σ. 4-18· Sutton Ruth, "What does Quality Assurance Really Mean for Schools and Colleges?", *British Journal of Curriculum Assessment*, 3(2), 1993, σ. 26-27.

Ἡ ἀκραία οἰκολογία καί ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάπτυξης μιά νέα ἀπειλή γιά τόν Τρίτο Κόσμο

τοῦ Ζακὺ Πρυνεντύ

Κάποτε —δέν εἶναι καί πολλά χρόνια— πολλοί «τριτοκομιστές» ἐπεστράτευσαν μιά ριζική κριτική τῶν διαφορῶν μοντέλων ἀνάπτυξης πού συνοψίστηκαν λίγο-πολύ στή «δυτικοποίηση» τοῦ κόσμου.¹ Εἶναι ἡ ἐποχή τῶν διαφορῶν προσπαθειῶν «αὐτόχθονης ἀνάπτυξης» οἱ ὁποῖες, πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ, ἀπέτυχαν παντοῦ. Ἴσως διότι, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, μπήκαμε στό ἐξῆς —τουλάχιστον ὅλοι τό ὑποστηρίζουν— σέ μιά πλανητική ἐποχή ὅπου κάθε οικονομική περιθωριακότητα δέν εἶναι οὐσιαστικά τίποτε ἄλλο παρά ἀπόκλιση.

Βέβαια, τίποτε δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐκτιμᾶμε τό δυτικό οικονομικό καί κοινωνικό μοντέλο ὡς τό καλύτερο δυνατό. Πρέπει ἀναμφισβήτητα νά κατακρίνουμε αὐτή τήν ἀφελή ἰδέα πού θεωρεῖ ὡς οἰκουμένη τήν τάση κάθε κοινωνίας νά ἀναζητεῖ πρὶν ἅπ' ὅλα τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καί τήν καλύτερευση τῆς ζωῆς διά μέσου τῆς ἐξάπλωσης τοῦ οικονομικοῦ μηχανισμοῦ: ἡ ταῦτιση τῆς εὐμάρειας μέ τόν οικονομικό πλοῦτο ἀποτελεῖ ἕνα ἐπικίνδυνο λάθος καί ἡ πληθώρα τῶν δρόμων πρὸς μιά καλύτερη ζωή δέν μπορεῖ νά συνοψίζεται σέ μιά πορεία γεμάτη ἐμπόδια πρὸς μιά αὐξηση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς καί τοῦ ΑΕΠ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Δύση ἀφοσιώνεται σχεδόν ἀποκλειστικά —ἐδῶ καί μερικὸς αἰῶνες μόνον, ἄς τό ὑπογραμμίσουμε— στόν πολλαπλασιασμό τῆς παραγωγῆς καί ὅτι τίς σύγχρονές μας κοινωνίες τίς διαχειρίζονται στό ἐξῆς «ὡς βοηθητικές τῆς ἀγορᾶς»² δέν σημαίνει πῶς ἡ συνταγή αὐτή ἰσχύει γιά ὅλο τόν κόσμο, οὔτε κἀν πῶς εἶναι ἡ καλύτερη τῶν δυνατῶν γιά τίς ἰδίες τίς κοινωνίες μας. Ὡστόσο, ἄς προσέξουμε νά μὴν πέσουμε στήν ἀντίθετη ὑπερβολή, νά μὴ «διαβολοποιήσουμε» τῆ Δύση καί νά μὴν «ἀγγελιοποιήσουμε» τό Νότο στό ὄνομα μιᾶς ὑποτιθέμενης ἠθικῆς ὑπεροχῆς τῶν παραδόσεων. Τό νά ὑποστηρίζε κανεῖς, παραδείγματος χάριν, ὅτι οἱ «παραδοσιακές κοινωνίες εἶναι πάρα πολύ πιο ἀνθρώπινες» ἅπ' αὐτές πού προέρχονται ἀπό τή νεωτερικότητα³ ἐκφράζει μιά εἰδυλιακή θεώρηση, ἀκόμα καί μιά μυθολογία κάπως ἀντιδραστική. Οἱ παραδοσιακές κοινωνίες εἶναι, βέβαια, ἀπό τή φύση τους πιο ἀλληλέγγυες, συγχρόνως, ὁμως, καί καταναγκαστικές. Τέτοιες δηλώσεις λοιπόν στηρίζονται στήν ἰδέα μιᾶς νεωτερικότητας —καί ἐδῶ θρῖσκειται τό πιο ἐπικίνδυνο λάθος ὅλης τῆς νεωτερικότητας— πού, ἀντί τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἐλευθερίας, δέν ἔχει παραγάγει «παρά τό φάντασμα τῆς δημοκρατίας καί τό φάντασμα τῆς ἐλευθερίας»⁴, μιᾶς νεωτερικότητας πού τρέχει ἐξᾶλλου πρὸς τήν καταστροφή.

Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα, καί πέρα ἀπό τίς ἀντινεωτερικὲς νοσταλγίες, φαίνεται ὅλο καί πιο δύσκολο νά φαντα-

στοῦμε (πρόκειται ἴσως γιά δική μου ἀδυναμία) ὅτι τό δυτικό μοντέλο δέν θά καταστρεῖ, τουλάχιστον ἐν μέρει, τό μοντέλο ὅλου τοῦ πλανήτη. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἀνάπτυξης δέν εἶναι πιά παρά ἕνα συνώνυμο τῆς περιθωριοποίησης.

Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβει κανεῖς γιατί, μπροστά στήν κατάληξη τόσο πολλῶν ἀποτυχημένων σχεδίων ἀνάπτυξης, μερικοὶ ἔφθασαν στό συμπέρασμα ὅτι μόνον ἡ ἔλλειψη ἀνάπτυξης καί κάθε ἐξωτερικῆς ὑποστήριξης θά μπορούσε νά ἐπιτρέψει στοὺς ἀποκλεισμένους τοῦ Τρίτου Κόσμου ὄχι νά «ἀναπτύχθουν» —ὄρος ἐξοβελιστέος γι' αὐτούς— ἀλλά νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀθλιότητα. Ἀμέσως, ὁμως, παρουσιάζεται ἕνας κίνδυνος: στό ὄνομα μιᾶς θεωρούμενης ἀδυναμίας ἐπαναδιανομῆς τοῦ πλοῦτου, καθὼς καί μιᾶς ὑποτιθέμενης «δυναμικότητας» τῶν ἄτυπων τοπικῶν ὀργανώσεων νά δικαιολογηθοῦν οἱ ἀποκλεισμοί. Τό νά ὑποστηρίζε κανεῖς ὅτι στό οικονομικό παιχνίδι ὑπάρχουν ἀναγκαστικά κερδισμένοι καί χαμένοι ἀξίζει τουλάχιστον μιά συζήτηση. Τίποτα, πράγματι, δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε ὡς λανθασμένη τήν ἰδέα τοῦ οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατὰ τήν ὁποία αὐτό πού κερδίζει ὁ ἕνας δέν τό χάνει ἀναγκαστικά ὁ ἄλλος. Εὐτυχῶς πού οἱ NGO (μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις) πού ἐπιστρατεύτηκαν γιά τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς ἀθλιότητας στόν Τρίτο Κόσμο δέν ἔχουν ἀκόμα καταλάβει πόσο διεστραμμένη μπορεῖ νά εἶναι ἡ βοήθεια!

Ἡ ἄρνηση τῆς «ἀνάπτυξης», κάθε εἶδους «ἀνάπτυξης», ἀποτελεῖ μιά συμπεριφορά τόσο δογματική ὅπως εἶναι καί ἡ ἐπίδωξη τῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτή. Εἶναι ἄραγε τόσο ἀναγκαῖο —γιά νά μὴν πέσουμε στήν παγίδα νά ταυτίσουμε τήν αὐξηση τῆς εὐμάρειας μέ τό μῦθο τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης— νά ἐπικρίνουμε κάθε μορφή οικονομικῆς ἀνάπτυξης; Εἶναι προφανές ὅτι κάθε αὐξηση τῶν οικονομικῶν δεικτῶν δέν ἀποτελεῖ ἕνα κακό καθ' ἑαυτό· τό νά ἀρνεῖται ὁ Τρίτος Κόσμος τήν «ἀνάπτυξη» δέν θά εἶχε νόημα καί θά ἦταν ἀπλῶς συνώνυμο τῆς αὐτοκτονίας.

Ἐάν θεωροῦμε πῶς ἡ «μηδενική ἀνάπτυξη» εἶναι δυνατή καί

1. Βλέπε Serge Latouche (ὁ πιο ἀντιπροσωπευτικὸς ἴσως τῶν συγγραφέων πολέμων τῆς ἀνάπτυξης), *L'Occidentalisation du monde*, Paris 1989.

2. Karl Polanyi, *The Great Transformation* (1944). Γαλλικὴ μετάφραση: *La Grande Transformation*, Paris 1983, σελ. 88.

3. Serge Latouche, ὁ.π., σελ. 219.

4. Τό ἴδιο, σελ. 76.

ἐπιθυμητή —καί ίσως είναι— αυτή δέν θά μπορούσε νά ἀφορᾶ παρά τίς δικές μας πλούσιες χώρες καί σέ καμία περίπτωση τίς φτωχές χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Ἀντίθετα, αὐτό πού ἔχει νόημα εἶναι ἡ συζήτηση περὶ τῶν στόχων τῆς ἀνάπτυξης, ἐλλείψει τῆς ὁποίας αὐτή θά κατέλυγε πράγματι στήν «ὑπανάπτυξη» καί στήν κοινωνική ἀποσύνθεση. Αὐτό σημαίνει ὅτι δέν πρέπει νά σκεπτόμαστε χρησιμοποιοῦντας ὄρους ὅπως «πρόοδος» καί «καθυστέρηση» ἢ «take off»,⁵ ἐνῶ πρέπει νά ἀποφεύγουμε φυσικά τόν ὄρο «ὑπανάπτυξη». Σ' αὐτή τήν περίπτωση «ἡ ἀνάπτυξη δέν εἶναι καί δέν μπορεί νά εἶναι παρά μία προσπάθεια νά ἀναπαραχθεῖ τό πολιτιστικό μοντέλο πού ἀποτελοῦν οἱ ἀναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες».⁶ Ἄς σημειωθεῖ λοιπόν ὅτι ἡ κριτική τῆς ἀνάπτυξης δέν καταλήγει ἀναγκαστικά στήν πλήρη καί δριστική ἄρνησή της καί ὅτι μερικοί προτείνουν σήμερα πρότυπα «ἐναλλακτικῆς» ἀνάπτυξης δίχως νά καταλαβαίνουμε πάντα πολύ καλά περὶ τίνος πρόκειται.⁷

Μπορεῖ ίσως μακροπρόθεσμα νά ὑπάρχουν κίνδυνοι στήν ἀμέριστη συμπάθεια καί στή βοήθεια πρὸς τούς πύο φτωχοὺς ἀλλά σέ καμία περίπτωση δέν σημαίνει ὅτι θά ἔπρεπε νά τούς ἐγκαταλείψουμε. Ἐκεῖ θρῖσκεται μία ἀπό τίς ἀμφιβολίες τῶν συζητήσεων γύρω ἀπό τήν περιφέρη «βιώσιμη» ἀνάπτυξη. Βρισκόμαστε πράγματι, ἐδῶ καί μερικά χρόνια, μπροστά σέ δύο ἀνταγωνιστικές μορφές τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τόν Ἄλλο: τό παραδοσιακό ἐνδιαφέρον, τό οὐμανιστικό καί σοσιαλιστικό, γιά τή βοήθεια πρὸς τούς ἀπόκληρους, ἀπό τή μία πλευρά, καί τό καινούργιο ἐνδιαφέρον, ἀναπόφευκτο εἶναι ἀλήθεια, γιά τήν «ὑγεία τοῦ πλανήτη» ἀπό τήν ἄλλη. Ὑπάρχει ἐπομένως σημαντικός κίνδυνος σύγκρουσης μεταξύ Νότου καί φύσης, καί μόνον μία ἐπιλογή πού θά συνδύαζε αὐτές τίς δύο μέρη θά μπορούσε ἴσως νά τόν ἀποτρέψει. Μία τέτοια «οἰκοθητική» ἐπιλογή εἶναι ἄραγε δυνατή; Ἀναμφισβήτητα. Δέν μπορεί ὅμως νά εἶναι παρά μία λύση πού θά πηγάζει ἀπό τή διεθνή ἀλληλεγγύη καί θά ἔχει, ἐπομένως, ὑψηλό οἰκονομικό κόστος; ἔξρουμε ἤδη ὅτι οἱ ὠραιοὺς ὑποσχέσεις πού ἔδωσαν στό Ρίο οἱ πλούσιες χώρες στοὺς ἐξαθλιωμένους «ἀδελφούς» τοῦ Νότου πολύ ἀπέχουν ἀπό τό νά ἀρχίζουν νά πραγματοποιοῦνται.⁸ Θά πρέπει ἄραγε στό ἐξῆς νά ἐγκαταλειφθεῖ ἡ βοήθεια γιά τήν ἀνάπτυξη, νά ἐνθαρρυνθεῖ ἕνα εἶδος κουλτούρας τῆς ἀθλιότητος καί νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἰδέα μιᾶς «σοφῆς διαχείρισης» τῶν περιθωρίων (Τρίτος καί «Τέταρτος» Κόσμος); Αὐτή ἡ τάση ἀρχίζει νά ἐκφράζεται ἀνοικτά καί ἀποτελεῖ τόν κυριότερο ἴσως κίνδυνο μιᾶς ἀναδόμησης τῶν σχέσεων Βορρᾶ-Νότου.

Τό σχῆμα πού παρουσιάζεται λίγο-πολύ παντοῦ σήμερα διά μέσου τῶν διαφόρων ἐκθέσεων γιά τήν κατάσταση τοῦ πλανήτη —ὅπως οἱ περίφημες ἀναφορές Worldwatch ἢ Brundtland— συνοψίζονται, κατά βάθος, στή διαπίστωση μιᾶς ὄλο καί μεγαλύτερης διάστασης μεταξύ τῶν περιορισμένων διαθέσιμων δυνατοτήτων καί τῶν ἀξιοζωνομένων κατεπειγουσῶν ἀναγκῶν. Διαμορφώνουν ἔτσι γιά τό κοντινὸ μέλλον μία εἰκόνα ἐνός γενομένου ἀδιεξόδου, πού θά μπορούσε, ὅμως, νά ξεπεραστεῖ μέ μία ἀποτελεσματικότερη ἐκμετάλλευση τοῦ πλούτου.

Οἱ ὁπαδοὶ τῆς κριτικῆς τῆς ἀνάπτυξης ὑποστηρίζουν ὅτι μία σοφὴ μείωση τῆς ζήτησης πρέπει νά ἀποτελεῖ προτεραιότητα. Συμφωνῶ ἀπολύτως μέ τή θεώρησή τους. Τό ἐρώτημα, ὅμως, εἶναι πολύ λεπτό: Ἀπό ποιές χώρες θά ζητήσουμε νά περιορίσουν τή ζήτησή τους; Μεγάλος εἶναι ὁ πειρασμός νά ἀναγκάσουμε αὐτές πού, πρὸς τό παρόν, δέν ἔχουν ἀκόμη τίποτε καί δέν ἔχουν μπεῖ ἀκόμη στή λεγόμενη «ἐλικοειδῆ γραμμὴ τῆς κατανάλωσης», ὅπως λέμε στίς κοινωνίες τῆς ὑπεραφθονίας.

Ὑπάρχει στό ἐξῆς ὁ κίνδυνος νά ἐξαπλώνεται ὄλο καί περισσότερο ἡ τάση νά δικαιολογεῖται ἡ ἀθλιότητα τοῦ Τρίτου (καί

τοῦ Τέταρτου) Κόσμου ὡς πεπρωμένο, θεωρούμενη ὡς ἕνα εἶδος «ἐντορπιστικοῦ πηγαδιοῦ»⁹ καθὼς καί αὐτό τό νέο «ἀπαρτχάντ στό διεθνές ἐπίπεδο»¹⁰ πού ἐγκαθίσταται προοδευτικά. Ἡδη, ἢ «Ἐκκλήση τῆς Χαϊδελδέργης»¹¹ πρὸς τίς διάφορες 425 ἐπιστημονικές καί διανοοῦσες, ὑπογραμμίζει τόν κίνδυνο αὐτό: «Ἐφιστοῦμε τήν προσοχή ὄλων στήν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά βοηθήσουμε τίς φτωχές χώρες προκειμένου νά φθάσουν σ' ἕνα ἐπίπεδο διαρκοῦς ἀνάπτυξης σέ ἀρμονία μέ τόν ὑπόλοιπο πλανήτη, νά τίς προστατεύσουμε ἀπέναντι στίς καταστροφές πού προέρχονται ἀπό τίς ἀναπτυγμένες χώρες καί νά ἀποφύγουμε τόν ἐγκλεισμό τους σ' ἕνα δίκτυο ἀπραγματοποιήτων ὑποχρεώσεων πού θά ἔθεταν σέ ἀμφισβήτηση καί τήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἀξιοπρέπειά τους».

Νότος ἢ φύση

Ἐδῶ καί μερικά χρόνια, ἡ Γῆ τείνει νά ἀντικαταστήσει τόν ἄνθρωπο ὡς ἀντικείμενο μέρηνας. Ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὑπάρχει ἕνας ἐναλλασσόμενος λόγος, ἐπιστημονικά ἀξιόπιστος ἐκ πρώτης ὄψεως, πού μπορεί νά πολεμᾶ ἀποτελεσματικά τόν ἐνοχλητικό γιά τή συνειδησή μας οὐμανιστικό καί τριτοκοσμικό λόγο. Πρόκειται συγκεκριμένα γιά τήν περίφημη «ὑπόθεση Γαία», τήν ὁποία διατύπωσε γιά πρώτη φορά τό 1969 ὁ χημικός τῆς ἀτμόσφαιρας Τζαίμς Λόβελock.¹² Θά μπορούσε νά τή συνοψίσει κανεὶς ὡς ἐξῆς: Τό σύνολο τῆς γῆς πάνω στόν πλανήτη ἐλέγχει τήν κατάσταση τῆς ἀτμόσφαιρας προκειμένου νά διατηρεῖ διαρκῶς τή βίωση στά εὐνοϊκότερα ἐπίπεδα. Θά μπορούσε κάποιος (μέ λιγότερη ποίηση ἢ μυστικισμό) νά πει ἀπλῶς ὅτι αὐτή ἡ λεγόμενη «θεωρία Γαία» δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά αὐτό πού ὀνομάζεται «συνολικὴ ἰσορροπία» τοῦ συστήματος τῆς Γῆς. Κατά τόν Λόβελock, ὅμως, ἡ Γῆ γίνεται «ὁ μεγαλύτερος ζωντανός ὀργανισμός τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος».¹³ Βρισκόμαστε μπροστά στήν «ὀλικὴ οἰκολογία», μητέρα τῆς ἀκραίας οἰκολογίας πού ἐγκυμονεῖ τόσα πολλὰ δισταγμένα ἀποτελέσματα: κινδύνους ζηλωτισμοῦ καί ὀλοκληρωτισμοῦ, τάση ἱεροποίησης τῆς φύσης κλπ.

Τά προβλήματα πού θέτει ἡ ὀλικὴ οἰκολογία (αὐτὴ πού ἐνδιαφέρεται γιά τό σύνολο τῆς βίωσης) εἶναι ἀναμφισβήτητα πραγματικά: κίνδυνος ἀλλαγῆς τοῦ κλίματος λόγω τοῦ «φαινομένου τοῦ θερμοκηπίου», δημογραφικὴ ἔκρηξη, μείωση τῶν ἐνεργειακῶν πηγῶν καί τῶν διαθέσιμων δημοπρατικῶν, καταστροφή τῶν οἰκοσυστημάτων, ἐξαφάνιση χιλιάδων εἰδῶν κλπ.

5. Rostov, *Les étapes de la croissance économique*, Paris 1970.

6. Francois Partant, *La ligne d' horizon. Essais sur l' après développement*, Paris 1988, σελ. 67.

7. Ὅπως, παραδείγματος χάριν, ὁ Alain Lipietz (οἰκονομικός σύμβουλος τοῦ γαλλικοῦ οἰκολογικοῦ κόμματος Les Verts), *Choisir l' audace. Une alternative pour le XXIe siècle*, Paris 1989.

8. Βλέπε παραδείγματος χάριν Sylvie Mayer, "Dix-huit mois après le Sommet de la Terre: quelles avancées?", *La Pensée*, 298, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1994.

9. 10. Michel Beau, "Le basculement du monde", *Le Monde Diplomatique*, Ὀκτώβριος 1994, σελ. 17. Στό θέμα αὐτό βλ. ἰδιαίτερα Jean Christophe Rufin, *L' Empire et les nouveaux barbares*, Paris 1991.

11. Τὸ κείμενο αὐτό, πού λίγοι ἀπό μᾶς θά ἀρνοῦνταν νά ὑπογράψουν, ἔγινε φυσικά ἀντικείμενο «οἰκειοποίησης» ἐκ μέρους ἀντιοικολόγων καί παρουσιάσθηκε καταχρηστικά ὡς μιά ἀποδοκιμασία τῆς οἰκολογίας ἀπό τήν ἐπιστήμη.

12. James Lovelock, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford 1969.

13. James Lovelock, *Gaia: the Practical Science of Planetary Medicine*, London 1991.

Από τη στιγμή που η ίδια ή «ικανότητα κατοίκησης» της Γης απειλείται, εμφανίζεται ένα είδος ιεράς συμμαχίας όπου κοινωνούν μπροστά στον ίδιο βωμό οικολόγοι, επιστήμονες, μερικοί θρησκευτικοί κύκλοι, δίχως να παραμελήσουμε τὰ ΜΜΕ, τούς πολιτικούς και τούς διομηχανούς. Όλοι οι λόγοι στο έξω γίνονται πράσινοι και αρχίζει ένας πραγματικά πλανητικός έλεγχος προκειμένου να διαχειρισθούμε τη Γη με τον καλύτερο τρόπο διά μέσου της περιφέρειας «διώσιμης ανάπτυξης» και να συμφιλώσουμε οικονομική ανάπτυξη και σεβασμό του περιβάλλοντος. Από τη μία πλευρά, αυτό σημαίνει μία αύξηση του βάρους των τεχνοεπιστημών, των μεθόδων και πρακτικών τους, καθώς και την εξάπλωση μιᾶς συγκεκριμένης θεώρησης του κόσμου και του ανθρώπου. Από την άλλη, και αυτό είναι ίσως ακόμη πιο επικίνδυνο, ἂν ἡ «οικολογοποίηση» της οικονομίας, της διομηχανίας, της τεχνικής, ἀκόμα και της κοινωνίας και αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς σκέψης ἀντιπροσωπεύει ἀναμφισβήτητα μία έντονη πρόκληση γιὰ τούς μὲν —και μάλιστα κερδοφόρο — ἀποτελεῖ ἕναν πολὺ βαρὺ ἐξαναγκασμὸ γιὰ τούς ἄλλους. Πρόκειται τελικὰ γιὰ ἕνα νέο, ἐξαιρετικὸ πλεονέκτημα γιὰ τὶς «προχωρημένες» χώρες μας. Βρισκόμαστε μπροστά στον κοινωνικό δαρβινισμό τῆς ἐπιλογῆς μέσω τῆς ἱκανότητος νὰ ἀκολουθήσει κανεὶς τὴν πορεία τῆς τεχνικῆς, μπροστά σὲ μιὰ ἰδεολογία τῶν νικητῶν κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀποκλεισμένοι τοῦ Τρίτου Κόσμου προκαλοῦν, στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἐνοχλητικὲς τύψεις. Καὶ στὸ βάθος ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ἐμφανίζεται στὴν κοινὴ γνώμη τῶν οικονομικὰ καὶ τεχνικὰ ἀναπτυγμένων χωρῶν ἡ ἐπισημάνση ἐπιλογῆς: Νότος ἢ φύση;

Προστίθεται λοιπὸν στὴν εἰκόνα ἐνὸς Βορρᾶ «πιλότου τῆς Σφαίρας» ὁ κίνδυνος μιᾶς νομιμοποίησης τῆς πλανητικῆς του ἡγεμονίας στὸ ὄνομα τῶν κινδύνων πού ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τὴ Γῆ μας οἱ φτωχοὶ τοῦ Νότου, οἱ ὁποῖοι, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἀνάπτυξής τους, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ «ροκανίζονται» προοδευτικὰ τὸ περιβάλλον, αὐτὴ τὴν «κοινὴ κληρονομιά».¹⁴

Από ἀποψη γνώσης, οἱ ὁπαδοὶ τῆς ριζικῆς οικολογίας ἔχουν ἴσως δίκιο: θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπέμβουμε μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο γιὰ νὰ ἐμποδίσουμε τὶς σημερινές τάσεις πού πραγματικὰ μᾶς παρασύρουν πρὸς ἕνα εἶδος ἀβύσσου. Ἀπὸ ἀποψη ἠθικῆς ὁμως; Εἶναι τόσο παραδεκτὸ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ἕναν ριζικό οἰκοκεντρικὸ ἀναμεικτικὸ; Ἀναμφίβολα, ἡ ἀπάντηση τοῦ οὐμανισμοῦ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ.

Βρισκόμαστε λοιπὸν στὴν πλανητικὴ ἐποχὴ.¹⁵ Αὐτὴ ὁμως ἡ συνειδητοποίηση —ἀρκετὰ πρόσφατη— ἐνὸς πλανητικοῦ συνόλου δὲν προέρχεται δυστυχῶς ἀπὸ μιὰ νέα ἠθικὴ συνειδητοποίηση, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀπὸ μιὰ αἴσθηση τοῦ κατεπείγοντος. Αὐτὸ εἶναι βέβαια θετικὸ, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης διφορούμενο. Παρ' ὅλη τὴ νέα θεώρηση τῶν διεθνῶν σχέσεων πού ἐμφανίζεται προοδευτικὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «καθήκοντος ἐπέμβασης», δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ πλανητικὴ ἀλληλεγγύη ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸ ἀνοιγμα μιᾶς δεκαετίας τοῦ περιβάλλοντος τὴν ὁποία ἔχει ἐγκαινιάσει θεαματικὰ (ἐάν δὲν ἐξετάσουμε τὰ πράγματα πολὺ προσεκτικὰ) ἡ Διάσκεψη τοῦ Ρίο. Βρισκόμαστε λοιπὸν μπροστά σ' ἕνα γενικευμένο «πράσινο κύμα»: φαινόμενο βέβαια ἀναμφισβήτητα θετικὸ ἀλλὰ, ἐπαναλαμβάνουμε, διφορούμενο.

14. Εἶναι, ὁμως, τόσο σίγουρο ὅτι ἡ ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἔννοια ὄλων τῶν οικολογικῶν καταστροφῶν: «Ἡ ἐμπειρία τῶν τελευταίων ἐτῶν δείχνει ὅτι πολλές χώρες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς μπορεῖ νὰ γνώρισαν μηδενικὴ ἀνάπτυξη — ἀκόμη καὶ ἀρνητικὴ— δίχως ἡ καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος τους ἢ ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀθλιότητάς τους νὰ βραδύνει τὴν πορεία τους». Ben Jonhson, *Poverty and the planet, a question of survival*, Λονδίνο 1990.

15. Ὑπῆρξε καὶ μιὰ «Ἡμέρα τῆς Γῆς», ἡ 22α Ἀπριλίου 1990.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «Γῆς-πατρίδας», ἐνὸς κοινῶν πλανήτη, θὰ ἐπρεπε νὰ καταλήξει στὴ δημιουργία μιᾶς «παγκόσμιας ἰθαγένειας». Ἀντὶ αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι ἡ ἐμφαση πού δίδεται — καὶ δικαίως — στὰ κατεπείγοντα ὑποχρεώνει τούς κατοίκους τῆς Γῆς νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑπαρξή τους στὸν πλανήτη στὸ οικολογικὸ ἐπίπεδο. Καὶ ὅσοι παραμένουμε πιστοὶ στῆ Διακήρυξη τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων ἐμφανίζομασθε ἀφελεῖς. Αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι πιὰ, διατείνονται, ξεπερασμένο καὶ ἡ νέα οικολογικὴ κατάσταση ὑποχρεώνει σὲ μιὰ τροποποίηση, σ' ἕναν περιορισμὸ τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν (ἂς τὰ ὀνομάσουμε στοιχειώδη, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῆς Γῆς δὲν τὰ ἀπολαμβάνει ἀκόμα), προκειμένου νὰ προστατευθεῖ τὸ περιβάλλον. Δὲν ἔχω σκοπὸ ἐδῶ νὰ ἐπικρίνω τὶς διάφορες προτάσεις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης οικολογικῆς ὁργάνωσης.¹⁶ Θέλω ἀπλῶς νὰ ὑπογραμμίσω μερικὸς κινδύνους.

Ἡ παρουσία τῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου στὶς διάφορες διεθνεῖς συσκέψεις κινδυνεύει, στὴν πραγματικότητα, νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἄλλοθι γιὰ τὴ νέα δυτικὴ καὶ τεχνοκρατικὴ διαχείριση τοῦ πλανήτη, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὸ ἐξῆς ὡς ἡ μόνη σάνιδα σωτηρίας. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνᾶμε ὅτι, μὲ τὴν ἐξαφάνιση τῆς ἀπειλῆς ἀπὸ τὸ πρῶν ἀνατολικὸ μπλόκ, εἶναι ὁ Νότος τώρα πού γιὰ τὸν νικητὴ Βορρᾶ ἐμφανίζεται ὡς ὁ κύριος ἀνταγωνιστὴς τοῦ μέλλοντος. Καὶ παρουσιάζεται μάλιστα πολὺ ἀπειλητικὸς ἀπὸ τὴ στιγμή πού στὴν ὑψηλὴ γονιμότητα τῶν πληθυσμῶν του καὶ στὴν ἀστάθεια του προστίθεται καὶ ἡ δυνατότητά του νὰ ἐφοδιασθεῖ μὲ ὄπλα, καθώς ἐπίσης ὁ φανατισμὸς του καὶ ἡ τάση του νὰ ρυπαίνει τὸν κοινὸ πλανήτη.

Από τὴ συνειδητοποίηση τῶν λεπτῶν ἰσορροπιῶν τῆς Γῆς δημιουργεῖται ἔτσι μιὰ ἰδεολογία ἀντιανάπτυξης πού παρουσιάζεται εὐπρόσδεκτη σὲ μιὰ ἐποχὴ αὐξανόμενου ἀνταγωνισμοῦ. Ἀρχίσουμε νὰ φοβόμαστε τὸν ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμὸ τοῦ Νότου; Νὰ λοιπὸν πού, στὸ ὄνομα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ περιβάλλοντος, ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι δυνατὸν πιὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ. Θὰ φάνταζε στὸ ἐξῆς ἀκόμα καὶ δίκαιο — καὶ στὸ ἠθικὸ ἐπίσης ἐπίπεδο — ἂν ὄχι νὰ ἀρνούμαστε στὶς χώρες αὐτές τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέξουν μιὰ ἀνάπτυξη σάν καὶ αὐτὴ πού ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε γνωρίσει, τουλάχιστον νὰ τὶς μεταπείσουμε.

Οἱ λαοὶ πού βρῖσκονται ὄλο καὶ περισσότερο στὸ περιθώριο τῶν δυτικῶν μας κοινωνιῶν θὰ γνωρίσουν ἄραγε στὸ ἐξῆς τὴν ἐτυμολογία τῆς «πλανητικῆς ἀχρηστίας»; Θεωροῦνται πάντως, ἀπὸ αὐτοὺς πού ἐνδιαφέρονται πρὶν ἂν' ὅλα νὰ ὄσων τὴ «γενετικὴ κληρονομιά» τοῦ πλανήτη, λιγότερο χρήσιμοι ἀπὸ μερικὰ εἶδη τοῦ ζωικοῦ ἢ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου πού κινδυνεύουν νὰ ἐξαφανιστοῦν. Μερικοὶ ἔφθασαν μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ ἐκλαμβάνουν τὴν τωρινὴ ἐπιδημία τοῦ AIDS ὡς προερχομένη ἀπὸ μιὰ ὁργανικὴ αὐτοδιαχείριση τῆς «Γαίας». Ὁ οὐμανισμὸς, «αὐτὴ ἡ ναρκισσιστικὴ μέριμνα γιὰ τὰ ἀνθρώπινα μόνο ἐνδιαφέροντα»,¹⁷ δὲν εἶναι πολὺ δημοφιλὴς στους νέους αὐτούς «θεραπευτὲς τοῦ πλανήτη». Γνωρίζω βέβαια ὅτι αὐτὴ ἡ τάση τῶν πρὸ «ριζοσπαστικῶν» οικολόγων¹⁸ εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ μειοψηφικὴ καὶ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος γελοιογραφίας τῶν θέσεων τοῦ οικολογικοῦ κινήματος. Παρόμοιες ἰδέες, ὁμως, ἐξαπλώνονται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ τοπικὸς «οικολογισμὸς» πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν ἄλλο, ἢ ἀνθρωπιστικὴ ἢ πολιτικὴ οικολογία δηλαδή, ἀντικαθίσταται προοδευτικὰ ἀπὸ τὴν ὀλικὴ οικολογία.

16. Ὁπως ἡ «Déclaration universelle des droits de l'homme à l'égard de la terre» (Παγκόσμια Διακήρυξη τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ Γῆ) τῆς Greenpeace France (Νοέμβριος 1989).

17. James Lovelock, *Les Ages de Gaia*, ὁ.π.

18. Ἀναπτύσσω πρὸ συγκεκριμένα τὸ θέμα αὐτὸ σὲ ἄρθρο μου στὴ *Νέα Οἰκολογία*, τεύχος Δεκεμβρίου 1994.

ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΟΔΗΓΟΣ ΧΡΗΣΕΩΣ

του Έρικ Χόμπσμπομ

μετάφραση: Τάκης Τσήρος

Πιλοφόρησα τή διάλεξή μου «Βαρβαρότητα: Όδηγός Χρήσεως» ὄχι ἐπειδή ἐπιθυμῶ νά σᾶς δώσω ὁδηγίες πῶς νά γίνετε βάρβαροι. Δυστυχῶς, κανένας μας δέν τίς χρειάζεται. Ἡ βαρβαρότητα δέν εἶναι σάν τό καλλιτεχνικό πατινάζ, τεχνική δηλαδή πού πρέπει νά διδαχθεῖς — ἐκτός πιά κι ἂν θέλεις νά γίνεις ἐπαγγελματίας βασανιστής ἢ νά εἰδικευτεῖς σέ κάποιον ἄλλου εἴδους ἀπάνθρωπη δραστηριότητα. Ἡ βαρβαρότητα εἶναι μᾶλλον ἕνα ὑποπροϊόν τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς σέ ὀρισμένες κοινωνικές καί ἱστορικές συνθήκες, κάτι πού «πάει μέ τό ἔδαφος», καθῶς λέει ὁ Ἄρθρουρ Μίλερ στόν *Θάνατο τοῦ ἐμπράκτου*. Ὁ ὄρος «street-wise» (ἢ «κουλοτούρα» τοῦ δρόμου) ἐκφράζει καλά αὐτό πού θέλω νά πῶ, πῶς δηλαδή οἱ ἄνθρωποι προσαρμόζονται ἐμπράκτως στίς συνθήκες ζωῆς μιᾶς κοινωνίας πού λειτουργεῖ ἔξω ἀπό κανόνες πολιτισμοῦ. Κατανοοῦμε αὐτόν τόν ὄρο γιατί ἔχουμε ὅλοι προσαρμοσθεῖ στόν τρόπο ζωῆς μιᾶς κοινωνίας πού, μέ τά κριτήρια τῶν παππούδων ἢ τῶν πατεράδων μας, εἶναι ἀπολίτιστη. Τό ἔχουμε συνηθίσει. Δέν ἐννοῶ ὅτι δέν σκανδαλιζόμαστε πιά μπροστά σέ τούτο ἢ τό ἄλλο δείγμα ἀμόρφτης. Ὅμως τούτη ἡ περιστασιακή ἀγανάκτησή μας μπροστά σέ πράξεις ἀσυνήθιστα φριχτές ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἐμπειρίας προσαρμογῆς. Μᾶς βοηθεῖ νά κρῦδουμε στόν ἑαυτό μας πόσο ἔχουμε συνηθίσει στή φυσικότητα μιᾶς ζωῆς πού οἱ γονεῖς μας θά ἔκριναν ἀπάνθρωπη. Ὁ ὁδηγός μου χρήσεως λοιπόν εἶναι, ἐλπίζω, ἕνας ὁδηγός γιά τήν κατανόηση τοῦ πῶς φτάσαμε ἕως ἐδῶ.

Ἡ θέση πού ὑποστηρίζω στήν παρούσα διάλεξη εἶναι ὅτι, ὕστερα ἀπό πρόσκαιρη ἐξασθένιση γιά περίπου ἑκατόν πενήν-

τα χρόνια, ἡ βαρβαρότητα μοιάζει νά δυναμώνει στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, χωρίς νά ὑπάρχουν σημάδια ὅτι ἡ ἐνδυνάμωση αὐτή φτάνει στό τέλος τῆς. Μέ τόν ὄρο «βαρβαρότητα» ἐδῶ ἐννοῶ δύο πράγματα. Πρῶτον, τήν ἀποδιοργάνωση καί τήν ἀναστολή τῶν συστημάτων κανόνων καί ἠθικῆς συμπεριφορᾶς μέ τά ὅποια ὅλες οἱ κοινωνίες ρυθμίζουν τίς σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν τους καί, σέ μικρότερο βαθμό, τίς σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν τους καί τῶν μελῶν ἄλλων κοινωνιῶν. Δεύτερον, ἐννοῶ εἰδικότερα τήν ἀντιστροφή αὐτοῦ πού θά ὀνομάζουμε πρόγραμμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, δηλαδή ἡ ἐδραίωση ἐνός οἰκουμηνικοῦ συστήματος παρόμοιων κανόνων καί προτύπων ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ἐνσωματωμένων στούς θεσμούς κρατῶν πού ἐπιδιώκουν τήν ἔλλογη πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας: «τή ζωή, τήν ἐλευθερία καί τήν ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας», τήν «ισότητα, ἐλευθερία καί ἀδελφότητα» ἢ ὅπως ἀλλιῶς ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἐπιδίωξη αὐτή. Καί τά δύο φαινόμενα βρίσκονται τώρα σέ ἐξέλιξη καί ἀλληλοενισχύουν τίς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις τους στή ζωή μας. Ἡ σχέση τοῦ θέματός μου μέ τό ζήτημα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων εἶναι, ὑποθέτω, προφανές.

Ἄς ἀποσαφηνίσουμε τήν πρώτη μορφή ἐκδαρβάρωσης, δηλαδή αὐτό πού συμβαίνει ὅταν οἱ παραδοσιακοί φραγμοί ἐκλείψουν. Ὁ Μάικελ Ἰγκνάτιεφ στό πρόσφατο βιβλίο του *Blood and Belonging** σημειώνει τή διαφορά μεταξύ τῶν Κοῦρδων ἀνταρτῶν τοῦ 1993 καί τῶν νεαρῶν ὀπλοφόρων στή Βοσνία. Μέ μεγάλη ὀξύδερκεια παρατηρεῖ ὅτι στήν ἄνευ κράτους κοινωνία τοῦ Κορδιστάν ὅλα τά ἄρρενα παιδιά μόλις φτάσουν στήν ἐφηβεία ἀποκοτῶν ὄπλο. Ἡ ὀπλοφορία σημαίνει ἀπλῶς ὅτι τό ἀγόρι ἔχει πάψει νά εἶναι παιδί καί πρέπει νά συμπεριφέρεται σάν ἄντρας. «Ἡ κατοχή ὀπλου δίνει ἐμφαση στήν ὑπευθυνότητα, τή νηφαλιότητα, στό τραγικό καθῆκον». Τά ὄπλα χρησιμοποιοῦνται ὅταν δέν γίνεται ἀλλιῶς. Ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι μετά τό 1945, περιλαμβανομένων καί τῶν Βαλκανίων, ἔζησαν σέ κοινωνίες στίς ὁποῖες τό μονοπώλιο τῆς νόμιμης βίας ἀνῆκε στό κράτος. Ὅπου ἡ κρατική ἐξουσία κατέρρευε, κατέρρευε καί τό μονοπώλιο. «Γιά μερικούς νεαρούς ἄρρενες Εὐρωπαίους τό χάος πού προέκυπτε ἀπό (τούτη τήν κα-

* Ὁμιλία τοῦ Έρικ Χόμπσμπομ στίς 24 Φεβρουαρίου 1944 μέ τήν ἐνκαιρία τῆς ἐτήσιας σειρᾶς διαλέξεων στήν Ὁξφόρδη γιά τή Διενθῆ Ἄμνηστία. Δημοσιεύτηκε στό τεῦχος 206 τῆς *New Left Review*. Μετάφραση: Τάκης Τσήρος.

** Έρικ Χόμπσμπομ. Ἄγγλος μαρξιστής ἱστορικός, τοῦ ὁποῖου οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς τριλογίας του γιά τόν δέκατο ἕνατο αἰῶνα *The Age of Revolution (1789-1848)* — *The Age of Capital (1848-1875)* — *The Age of Empire (1875-1914)* ἔχουν κυκλοφορήσει καί στά ἑλληνικά ἀπό τό Μορφωτικό Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Πρόσφατα κυκλοφόρησε στά ἀγγλικά τό νέο του βιβλίο *The Age of Extremes-The Short Twentieth Century (1914-1991)*, μιά πρώτη συνοπτική ἱστορική ἐκτίμηση τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

* *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, Λονδίνο 1993, σελ. 140-41.

τάρρευση) ...άνοιγε τις πύλες ενός έρωτικού παραδείσου όπου όλα επιτρέπονται. Μιά άκαταμάχητη έρωτική φόρτιση διαπερνά τους νεαρούς άντρες όταν κρατούν στα χέρια φονική δύναμη», και τή χρησιμοποιούν έναντιον άπροστάτευτων.

Υποψιάζομαι ότι ένα μεγάλο μέρος των φρικαλεοτήτων που διαπράττονται στίς μέρες μας, σέ έμφύλιους πολέμους σέ τρεις ήπειρους, όφείλονται σέ αυτό του είδους τήν άποδιοργάνωση που χαρακτηρίζει τόν κόσμο μας στό τέλος του είκοστου αιώνα. Άλλά θά επανέλθω σέ αυτό τό θέμα λίγο άργότερα.

Όσο γιά τή δεύτερη μορφή έκβαρδάρωσης, έπιθυμώ νά δηλώσω ότι μ' ενδιαφέρει προσωπικά. Πιστεύω, πράγματι, ότι από τά λίγα στηρίγματα που μās άπόμειναν σ' αυτόν τόν όλισθηρό κατήφορο προς τό σκοτάδι είναι οι άξιες που μās κληροδότησε ό Διαφωτισμός του δέκατου όγδοου αιώνα. Γνωρίζω ότι ή θέση αυτή δέν είναι του συρμού στίς μέρες μας. Ό Διαφωτισμός δάλλεται ποικιλοτρόπως, χαρακτηρίζεται από ρηγός και πνευματικά άφελής έως συνωμοσία περνοκοφρών λευκών κυρίων γιά τήν ιδεολογική θεμελίωση του ίμπεριαλισμού τής Δύσης. Μπορεί νά είναι κι έτσι. Σίγουρα, όμως, ό Διαφωτισμός είναι επίσης τό μόνο θεμέλιο γιά όλες τίς έλπίδες νά χτίσουμε κοινωνίες όπου νά μπορούν νά ζούν όλοι οι άνθρωποι όπουδήποτε στή Γη και γιά τή διεκδίκηση και τήν υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων τους ως άτομων. Όπως σήποτε, ή πρόοδος στά ήθη που πραγματοποιήθηκε από τόν δέκατο όγδοο αιώνα έως τίς άρχές του είκοστου έπιτεύχθηκε χάρη στήν επίδραση, κυρίως ή και αποκλειστικώς, του Διαφωτισμού, από κυβερνήσεις «φωτισμένων άπολυταρχών», όπως άποκαλούνται ακόμη και σήμερα στά έγχειρίδια ιστορίας, από επαναστάτες και μεταρρυθμιστές, φιλελεύθερους, σοσιαλιστές ή κομμουνιστές που όλοι τους άνήκουν στήν ίδια πνευματική οικογένεια. Δέν έπιτεύχθηκε σίγουρα από τους αντίπαλους του. Αυτή ή ιστορική περίοδος, κατά τήν όποία ή υλική και ή ήθική πρόοδος δέν ήταν άπλως υποθετική αλλά πραγματική, έφτασε στό τέλος της. Και τά μόνα κριτήρια που μās επιτρέπουν νά κρίνουμε και όχι άπλως νά καταγράψουμε τήν επακόλουθη κάθοδο στή βαρβαρότητα μās τά παρέχει ό παλιός όρθολογισμός του Διαφωτισμού.

Άς έπιχειρήσουμε νά δώσουμε κάποιες ένδείξεις γιά τό μέγεθος του χάσματος που χωρίζει τήν περίοδο πριν από τό 1914 μέ τή δική μας. Δέν θά σταθώ στό γεγονός ότι έμεις, που ζήσαμε μέσα σέ συνθήκες πολύ πιο άπάνθρωπες, μάλλον δέν θά άντι-

δρούσαμε τόσο έντονα όσο οι πατεράδες μας στίς τελικά περιορισμένες άδικίες που συντάραξαν τόν δέκατο ένατο αιώνα. Τήν υπόθεση Ντρέμφους, λ.χ., στή Γαλλία, που άποτελούσε μία έξαιρέση στή λειτουργία τής δικαιοσύνης, ή τό έπεισόδιο του στρατώνα τής Ζαμπέρν στήν Άλσατία τό 1913, όπου 20 διαδηλωτές έμειναν φυλακισμένοι γιά μία νύχτα από τόν γερμανικό στρατό. Έκείνο που προτιμώ νά φέρω στήν προσοχή σας μάλλον είναι γενικοί κανόνες συμπεριφοράς. Έτσι, ό Κλαούζεβιτς, γράφοντας μετά τούς Ναπολεόντειους Πολέμους, θεωρούσε αυτονόητο ότι οι στρατοί των πολιτισμένων κρατών δέν σκοτώνουν τούς αιχμαλώτους πολέμου ούτε έρημώνουν τά ξένα έδάφη. Άκριβώς τό αντίθετο συνέβη στους πρόσφατους πολέμους στους όποιους ένεπλάκη ή Μεγάλη Βρετανία, στά νησιά Φώκλαντ και τόν Περσικό Κόλπο. Η Έγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα πάλι, στήν έκδοσή της του 1911, μās πληροφορεί ότι «οι έχθροπραξίες μεταξύ πολιτισμένων κρατών περιορίζονται, σύμφωνα μέ τά έγχειρίδια, στήν έξουδετέρωση των έχθρικών ενόπλων δυνάμεων· διαφορετικά, ό πόλεμος θά συνεχιζόταν μέχρι τήν ολοκληρωτική έξόντωση τής μιάς πλευράς». Και συνεχίζει, παραθέτοντας τή γνώμη του μεγάλου νομομαθούς του 18ου αιώνα Βατέλ: «Είναι βάσιμοι οι λόγοι που ή πρακτική αυτή έχει καθιερωθεί από ευρωπαϊκά κράτη». Η πρακτική αυτή δέν ισχύει πλέον ούτε στήν Ευρώπη ούτε πουθενά άλλου. Τήν άποψη ότι ό πόλεμος διεξάγεται έναντιον μαχίμων και όχι άμάχων συμερίζονταν, πριν από τό 1914, ακόμη και άντάρτες ή επαναστάτες. Τό πρόγραμμα του ρωσικού Ναρότναγια Βόλια, τής όργάνωσης που σκότωσε τόν τσάρο Άλέξανδρο Β', δήλωνε «άπεριφράστως ότι άτομα και ομάδες που παρέμεναν έξω από τόν άγώνα της κατά τής κυβέρνησης θά έθεωρούντο ουδέτερα, ή προσωπική τους ασφάλεια και περιουσία θά ήταν άπαραβίαστες». * Περίπου τήν ίδια εποχή ό Φρειδερίκος Ένγκελς άποδοκίμασε τούς Ίρλανδούς Φένιανς (που τήν υπόθεσή τους υποστήριζε φυσικά) όταν τοποθέτησαν δόμβα στό Ουεστμίνστερ Χόλ θέτοντας έτσι σέ κίνδυνο τή ζωή άθών περαστικών. Ός παλαιός επαναστάτης και έμπειροπόλεμος πίστευε ότι οι πόλεμοι θά πρεπε νά διεξάγονται έναντιον στρατιωτών και όχι έναντιον άμαχων πολιτών. Σήμερα ό περιορι-

* Wolfgang J. Mommsen, Gerhard Hirschfeld, *Sozialprotest, Gewalt, Terror*, Στουτγάρδη 1982, σελ. 56.

σμός αυτός δεν αναγνωρίζεται ούτε από επαναστάτες ή τρομοκράτες ούτε από κυβερνήσεις.

Θά προτείνω τώρα μία σύντομη χρονολόγηση αυτής της ολίσθησης στον κατήφορο της έκταρδάρωσης. Τά κύρια στάδια είναι τέσσερα: ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ή περίοδος παγκόσμιας κρίσης από τήν αποσύνθεση του 1917-22 έως αυτήν του 1944-47, οι τέσσερις δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου, καί, τέλος, ή γενική αποδιοργάνωση του πολιτισμού σε μεγάλα τμήματα της υδρογείου κατά τή δεκαετία του 1980 καί μετά. Υπάρχει μία προφανής συνέχεια μεταξύ των τριών πρώτων σταδίων. Τό καθένα άφομοιώνει τά διδάγματα άπανθρωπιώς του προηγούμενου καί προχωρεί άκόμη πιό πέρα στην έκταρδάρωση. Παρόμοια γραμμική σύνδεση δέν παρατηρείται μεταξύ του τρίτου καί του τέταρτου σταδίου. Η γενική αποσύνθεση τής δεκαετίας του 1980 καί μετά δέν όφείλεται σε συγκεκριμένες πράξεις ή γγετών πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν βάρβαρες, όπως τά σχέδια του Χίτλερ καί ή τρομοκρατία του Στάλιν, παρανοϊκές, όπως ή έπιχειρηματολογία υπέρ του πυρηνικού άνταγωνισμού, ή καί τά δύο, όπως ή Πολιτιστική Έπανάσταση του Μάο. Όφείλεται στο γεγονός ότι οι ήγεσίες δέν ξέρουν πιά τί νά κάνουν μ' έναν κόσμο πού έχει ξεφύγει από τόν δικό τους καί τόν δικό μας έλεγχο, καί στο ότι ή έκρηκτική μεταμόρφωση τής κοινωνίας καί τής οικονομίας μετά τό 1950 παρήγαγε μιάν άνευ προηγουμένου αποδιάρθρωση καί άνατροπή των κανόνων πού ρυθμίζουν τίς συμπεριφορές στις ανθρώπινες κοινωνίες. Έτσι, τό τρίτο καί τό τέταρτο στάδιο έπικαλύπτονται καί άλληλοδιαπλέκονται. Σήμερα πιά οι ανθρώπινες κοινωνίες καταρρέουν, αλλά κάτω από συνθήκες ήδη έπηρεασμένες από τήν έκταρδάρωση πού έφεραν τά προηγούμενα στάδια. Καί μέχρι τώρα σημάδια άνάκαμψης δέν έχουν κάνει τήν εμφάνισή τους.

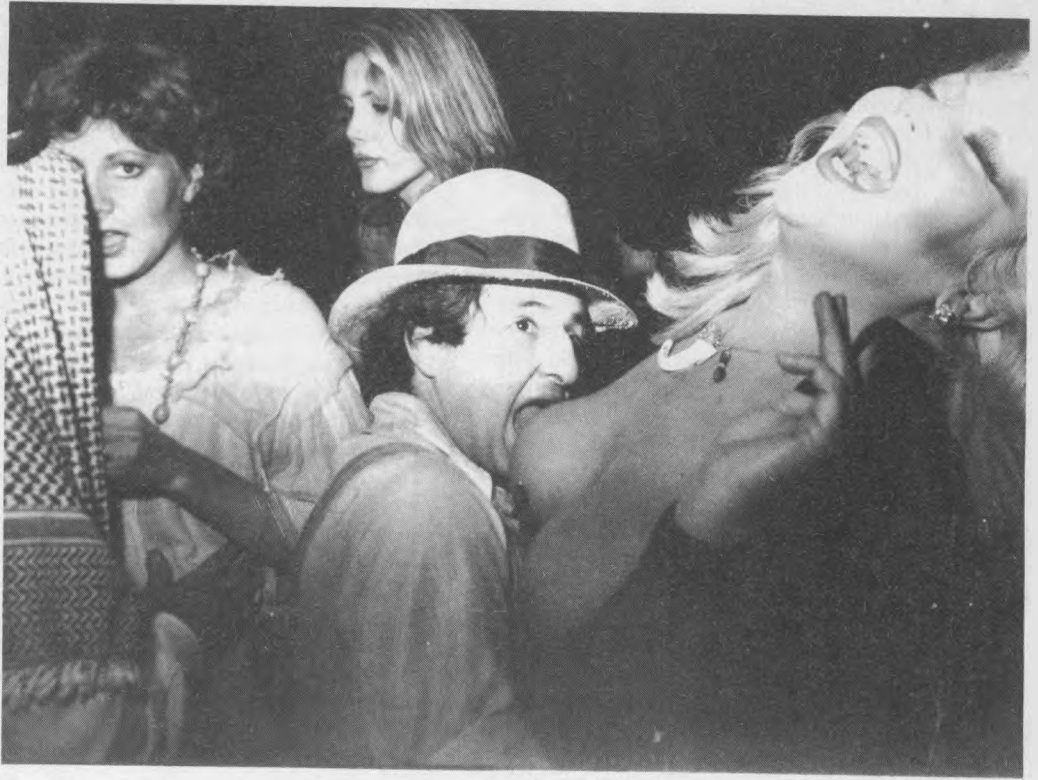
Είναι πολλοί οι λόγοι γιά τούς όποιους ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε τήν άπαρχή τής ολίσθησης προς τή βαρβαρότητα. Έγκαινίασε, πρώτον, τήν πλέον φοβική περίοδο πού έχει καταγραφεί στην ιστορία. Ο Ζμπίνιεφ Μπριζίνσκι ύπολόγισε πρόσφατα τούς «μεγα-θανάτους» από τό 1914 έως τό 1990 σε 187 έκατομμύρια, αριθμός πού — όσο κι άν είναι ύποθετικός — δίνει μιάν ιδέα τής τάξης μεγέθους: άντιστοιχεί μέ τό έννέα τοίς έκατό του πληθυσμού τής Γής τό 1914. Έχουμε έθιστεί στή σφαγή. Δεύτερον, οι χωρίς φραγμό θυσίες πού έπέβαλαν οι κυβερνήσεις στους άνδρες τους, οδηγώντας τους στα όλοκαυτώματα του Βερντέν καί του Ύπρ, δημιούργησαν ένα όλέθριο προηγούμενο — έστω καί μόνον επειδή καθιέρωσαν τή χωρίς περιορισμό έξόντωση του έχθρου. Τρίτον, αυτή καθ' έαυτή ή άντίληψη καθολικής έθνικης κινητοποίησης έκμηδένισε τό κύριο στήριγμα ενός οργανωμένου πολέμου: τή διάκριση μεταξύ μαχίμων καί άμάχων. Ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν ή πρώτη σύρραξη πού έξαπολύθηκε άπροκάλυπτα έναντίον του άμαχου πληθυσμού του έχθρου, έστω κι άν οι άμαχοι πολίτες δέν είχαν καταστεί άκόμη οι κύριοι στόχοι όπλων καί όβιδων. Ένα άκόμα όλέθριο προηγούμενο. Τέταρτον, ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν ο πρώτος μείζων πόλεμος, τουλάχιστον στην Εύρώπη, πού διεξήχθη σε συνθήκες δημοκρατικής διακυβέρνησης μέ τήν ένεργό συμμετοχή όλόκληρου του πληθυσμού. Οι δημοκρατίες, δυστυχώς, σπάνια μπορούν νά ξεσηκωθούν σύσσωμες όταν οι πόλεμοι μοιάζουν άπλά έπεισόδια στο διεθνές παιχνίδι των μεγάλων δυνάμεων, όπως τούς έβλεπαν τά παλιά ύπουργεία Έξωτερικών. Ούτε διεξάγουν τούς πολέμους όπως οι έπαγγελματίες στρατιωτικοί ή δύο πυγμάχοι, ως δραστηριότητα δηλαδή πού δέν σε ύποχρεώνει νά μισείς τόν αντίπαλο όσο καιρό τηρεί τούς κανόνες του επαγγέλματος. Οι δημοκρατίες, όπως έδειξε ή πείρα, έχουν άνάγκη από δαιμονοποιημένους έχθρους. Κι αυτό διευκολύνει, όπως φάνηκε στον Ψυχρό Πόλεμο, τήν έκταρδάρωση. Τέλος, ο Μεγάλος Πόλε-

μος κατέληξε σε γενική κοινωνική καί πολιτική άποσύνθεση, σε κοινωνική επανάσταση καί άντεπανάσταση χωρίς προηγούμενο.

Αυτή ή περίοδος άποσύνθησης καί επανάστασης κυριάρχησε επί τριάντα χρόνια, μετά τό 1917. Ο είκοστός αιώνας απέβη, μεταξύ άλλων, έποχή θρησκευτικών πολέμων μεταξύ από τή μία πλευρά ενός φιλελεύθερου καπιταλισμού, άμυνόμενου καί σε ύποχώρηση μέχρι τό 1947, καί από τήν άλλη του σοβιετικού κομμουνισμού καί φασιστικών κινημάτων, πού επεδίωκαν έπίσης τήν άλληλεξόντωση τους. Στην πραγματικότητα, ή μόνη άπειλή γιά τόν φιλελεύθερο καπιταλισμό, άν έξαιρέσουμε τήν έσωτερική του κρίση, μετά τό 1914 προερχόταν από τή Δεξιά. Μεταξύ του 1920 καί τής πτώσης του Χίτλερ κανένα καθεστώς δέν άντεράπη όπουδήποτε τής Γής από κομμουνιστική ή σοσιαλιστική επανάσταση. Άλλά ή κομμουνιστική άπειλή, καθώς στρεφόταν κατά τής ιδιοκτησίας καί των κοινωνικών προνομίων, προκαλούσε περισσότερο φόβο. Κατάσταση πού δέν συνέβαλε στην επαναφορά πολιτιστικών αξιών. Ίδιως επειδή ο πόλεμος είχε αφήσει πίσω του ένα μαύρο κατακάθι βίας καί άγριότητας, μαζί μέ έναν σημαντικό αριθμό άνδρων ψημένων καί προσηλωμένων καί στά δύο. Πολλοί άπ' αυτούς αποτέλεσαν τό ανθρώπινο δυναμικό μιας καινοτομίας, γιά τήν όποια έγώ δέν μπορώ νά βρω κανένα προηγούμενο — έννοω τά ήμειπίσημα ή έστω άπλώς υπό άνοχήν άποσπάσματα μπράβων καί φονιάδων πού διεκπεραιώνουν τίς βρώμικες δουλιές, αυτές πού οι κυβερνήσεις δέν ήταν έτοιμες άκόμη νά αναλάβουν έπισήμως: «Φράνκορπ», μελανοχίτωνες, «Σκουαντρίστι». Σε κάθε περίπτωση, ή βία βρισκόταν σε άνοδο. Τό τεράστιο κύμα πολιτικών δολοφονιών μετά τόν πόλεμο έχει καταγραφεί από καιρό, όπως, λ.χ., από τόν Φράνκλιν Φόρντ, ιστορικό του Χάρβαρντ. Επίσης δέν ύπάρχει προηγούμενο πριν από τό 1914, άπ' όσο γνωρίζω, γιά τίς αίματηρές όδομαχίες μεταξύ οργανωμένων πολιτικών άντιπάλων πού έγιναν τόσο συνηθισμένες στην Γερμανία τής Βαϊμάρης καί στην Αυστρία στα τέλη τής δεκαετίας του 1920. Καί άν ύπάρχει, είναι σχεδόν άσημαντο. Οι έξεγέρσεις καί οι μάχες στο Μπέλφαστ τό 1921 είχαν ως αποτέλεσμα περισσότερους νεκρούς άπ' όσους όλόκληρος ο δέκατος έννατος αιώνας σ' αυτή τήν πολυτάραχη πόλη: 428 ζωές χάθηκαν τότε. Καί όμως οι διαδηλωτές αυτοί δέν ανήκαν στην κατηγορία των βετεράνων πολεμοχαρών στρατιωτών, όπως στην περίπτωση του Ιταλικού φασιστικού κόμματος πού τό 57% από τά πρώτα μέλη του ανήκε σ' αυτή τήν κατηγορία. Τά τρία τέταρτα των ναζιστικών ταγμάτων έφόδου του 1933 πάλι ήταν πολύ νεαρά άτομα γιά νά έχουν συμμετάσχει στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στολές (οι περίφημοι έγχρωμοι χιτώνες) καί όπλοφορία έγιναν τό μοντέλο γιά μιάν στερημένη νεολαία.

Υπαινίχθηκα πιό πριν ότι ή ιστορία μετά τό 1917 θά γινόταν ιστορία θρησκευτικών πολέμων. «Αθηνός πόλεμος είναι μόνον ο θρησκευτικός», έγραφε ένας από τούς Γάλλους άξιωματικούς πού πρωτοστάτησε στις βαρβαρότητες τής γαλλικής κατασταλτικής πολιτικής στην Άλγερία κατά τή δεκαετία του 1950.* Ωστόσο, εκείνο πού έκανε τή φυσική συνέπεια των θρησκευτικών πολέμων, τήν ώμότητα, περισσότερο βάνανση καί άπάνθρωπη ήταν τό γεγονός ότι τώρα τό «Καλό» (δηλαδή οι μεγάλες Δυτικές Δυνάμεις) βρισκόταν άντιμέτωπο μ' ένα «Κακό» πού άντιπροσωπευόταν συνηθέστατα από λαούς στους όποιους δέν αναγνωριζόταν ούτε τό δικαίωμα νά θεωρούνται άνθρωποι. Η κοινωνική επανάσταση καί ιδιαίτερα

* Walter Laqueur, *Guerrilla: A Historical and Critical Study*, Λονδίνο 1977, σελ. 374.

ή εξέγερση κατά της αποικιοκρατίας έθετε σέ άμφισβήτηση τό αίσθημα φυσικής άνωτερότητας, οίονεί θείκης ή κοσμικά επικυρωμένης, «άνώτερων» λαών άπέναντι σέ «κατώτερους», σέ κοινωνίες όπου ή άνισότητα έθεωρείτο φυσική, είτε λόγω καταγωγής είτε λόγω έπιτευγμάτων. Οί ταξικοί άγώνες, όπως μās θύμισε ή κυρία Θάτσερ, διεξάγονται συνήθως μέ μεγαλύτερη μνησικακία από τους «άνω». Καί μόνον ή ιδέα ότι άνθρωποι πού ή προαιώνια κατωτερότητά τους είναι δεδομένο τής φύσης, ιδίως όταν εκφράζεται μέ τό χρώμα τής επιδερμίδας, διεκδικούν ισότητα μέ τούς εκ φύσεως άνωτέρους συνιστά σκάνδαλο. "Αν αυτό ισχύει για τίς ταξικές διαφορές, ισχύει άκόμη περισσότερο για τίς φυλετικές. Θά είχε άραγε ό στρατηγός Ντάιερ διατάξει τό 1919 τούς άνδρες του νά πυροβολήσουν τό πλήθος σκοτώνοντας 379, άν τό πλήθος άποτελείτο από "Αγγλους ή άκόμη καί "Ιρλανδούς, κι όχι από "Ινδούς; Σχεδόν σίγουρα όχι. "Η βαρβαρότητα τής ναζιστικής Γερμανίας υπήρξε πολύ μεγαλύτερη έναντίον Ρώσων, Πολωνών, "Εβραίων καί άλλων λαών πού θεωρούνταν υπάνθρωποι παρά έναντίον Δυτικοευρωπαίων.

"Εντούτοις, ή αναληγσία πού είναι αυτονόητη στις σχέσεις μεταξύ αυτών πού θεωρούν τούς έαυτούς τους εκ φύσεως άνωτερους καί τών υποτιθέμενων κατωτέρων τους άπλως έπιτάχυνε τή λανθάνουσα σέ κάθε άναμέτρηση μεταξύ Καλού καί Κακού, μεταξύ Θεού καί Σατανά έκδραβάρωση. Διότι σέ παρόμοιες αποκαλυπτικές άναμετρήσεις δέν μπορεί νά υπάρξει παρά μόνον μία έκβαση: ολοκληρωτική νίκη ή ολοκληρωτική ήττα. Τίποτα δέν είναι χειρότερο από τό θρίαμβο του Σατανά. "Οπως έλεγαν έπιγραμματικά τόν καιρό του Ψυχρού Πολέμου: «Καλύτερα νεκρός παρά κόκκινος», ένας, κυριολεκτικά, παραλογισμός. Σέ τέτοιου είδους συγκρούσεις ό σκοπός δικαίωνε άναγκαστικά όλα τά μέσα: εάν ό μόνος τρόπος νά νικήσουμε τόν Σατανά είναι νά χρησιμοποιήσουμε σατανικά μέσα, τότε αυτό πρέπει νά κάνουμε. "Αλλιώς, γιατί οί πύο πρώοι καί πολιτισμένοι έπιστήμονες τής Δύσης θά είχαν ένθαρρύνει τίς κυβερνήσεις τους νά κατασκευάσουν τήν άτομική βόμβα;

"Εάν ή αντίθετη πλευρά είναι σατανική, τότε πρέπει νά υποθέσουμε ότι θά χρησιμοποιήσει σατανικά μέσα, άκόμη κι άν δέν τό έχει κάνει έως τώρα. Δέν υποστηρίζω πώς ό "Αϊνστάϊν είχε άδικο νά θεωρεί μία νίκη του Χίτλερ έσχατο κακό, προσπαθώ άπλως νά άποσαφηνίσω τή λογική αυτού του είδους άναμετρήσεων πού υποχρεωτικά όδήγησαν στην άμοιβαία κλιμάκωση τής βαρβαρότητας. Τό πράγμα είναι άκόμη πύο καθαρό στην περίπτωση του Ψυχρού Πολέμου. "Η έπιχειρηματολογία του "Αμερικανού διπλωμάτη Κέναν στο περίφημο *Μακρό Τηλεγράφημα* του 1946, πού άποτελέσει τήν ιδεολογική στήριξη του Ψυχρού Πολέμου, δέν διέφερε άπ' αυτά πού ισχυρίζονταν οί Βρετανοί διπλωμάτες μόνιμως για τή Ρωσία κατά τόν δέκατο ένατο αιώνα: πρέπει νά τούς συγκρατήσουμε, εν άνάγκη μέ τή βία, άλλως θά προχωρήσουν μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη καί τά σύνορα τής "Ινδίας. "Αλλά στον δέκατο ένατο αιώνα οί βρετανικές κυβερνήσεις σπάνια έχαναν τήν ψυχραιμία τους. "Η διπλωματία, τό «μεγάλο παιχνίδι» τών μυστικών πρακτόρων καί ένας περιστασιακός πόλεμος δέν συγχέονταν μέ τήν "Αποκάλυψη — όπως συνέβη μετά τήν "Οκτωβριανή "Επανάσταση. "Ο Πάλμερστον θά κουνούσε τό κεφάλι άποδοκιμάζοντας, όπως νομίζω ότι έκανε στο τέλος κι ό Κέναν.

Είναι εύκολο νά άντιληφθούμε γιατί ό πολιτισμός υποχώρησε στα χρόνια μεταξύ τής Συνθήκης τών Βερσαλλιών καί τής δόμβας στή Χιροσίμα. Τό γεγονός ότι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ό ένας από τούς έμπολέμους άπέριπτε ρητά τίς αξίες του πολιτισμού του 19ου αιώνα καί του Διαφωτισμού είναι εύγλωττο. "Ισως χρειάζεται νά εξηγήσουμε γιατί ό πολιτισμός του 19ου αιώνα δέν συνήλθε ποτέ μετά τόν Πρώτο Πόλεμο, όπως τό περίμεναν πολλοί. Γεγονός πάντως είναι πώς δέν τό κατάφερε. "Αντίθετα, εισήλθε σέ μία έποχή καταστροφών: πόλεμος πού τόν διαδέχθηκαν κοινωνικές επανάστασεις, τό τέλος τών αυτοκρατοριών, κατάρρευση τής παγκόσμιας φιλελεύθερης οικονομίας, σταθερή υποχώρηση συνταγματικών καί δημοκρατικών κυβερνήσεων, άνοδος του φασισμού καί του ναζισμού. Τό γεγονός ότι ό πολιτισμός όπισθοχώρησε δέν πρέ-

πει νά μᾶς ἐκπλήσσει πολύ, ἰδίως ὅταν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ περίοδος αὐτὴ κατέληξε στό μεγαλύτερο σχολεῖο βαρβαρότητας, τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἐπιτρέψτε μου, λοιπόν, νά παρακάμψω τὴν ἐποχὴ τῶν καταστροφῶν καί νά στραφῶ σέ αὐτό πού εἶναι ἓνα ἀποκαρδιωτικό καί ταυτόχρονα περιέργο φαινόμενο — ἐννοῶ τὴν ἀνοδο τῆς βαρβαρότητας στὴ Δύση μετὰ τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τό τρίτο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀντὶ νά εἶναι ἐποχὴ καταστροφῶν, ὑπῆρξε, ἀντίθετα, περίοδος θριάμβου ἐνός μεταρρυθμισμένου καί ἀποκατεστημένου φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, τουλάχιστον στίς κεντρικές χώρες τῆς «ἀναπτυγμένης οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς». Δημιούργησε μιὰ στέρεη πολιτικὴ σταθερότητα καί μαζί μιάν ἀνευ προηγουμένου οἰκονομικὴ εὐημερία. Ἐντούτοις, ἡ ἐκδραβίωση συνεχίστηκε. Ἄς πάρουμε, ὡς χαρακτηριστικό παράδειγμα, τὸ ἀπεχθές θέμα τῶν βασανιστηρίων. Δέν χρειάζεται νά ὑπενθυμίσω ὅτι ἀπὸ τὸ 1782 τὰ βασανιστήρια ἐξαλείφθηκαν ἐπίσημα ἀπὸ τίς δικαστικές διαδικασίες στίς πολιτισμένες χώρες. Θεωρητικά, δέν ἦταν πλέον ἀνεκτά ὡς μέρος τῶν κρατικῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν. Ἡ προκατάληψη ἐναντίον τους ἦταν τόσο ἰσχυρὴ ὥστε δέν μπόρεσαν νά ἀναδιώσουν μετὰ τὴν ἤττα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ὁποία τὰ εἶχε, φυσικά, καταργήσει. Ὁ περιβόητος Βιντόκ, ὁ πρῶην κατάδικος πού ἔγινε ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας μετὰ τὴν Παλινόρθωση — τὸ μοντέλο γιὰ τόν Βοτρέν τοῦ Μπαλζάκ —, ἦταν ἐντελῶς ἀδίστακτος, ἀλλὰ δέν βασάνιζε. Μπορεῖ κανεὶς νά υποθέσει ὅτι σέ θύλακες παραδοσιακῆς βαρβαρότητας πού ἀντιστέκονταν στὴν ἠθικὴ πρόοδο — λόγου χάρι σέ στρατιωτικές φυλακές καί παρεμφερῆ ἰδρύματα — τὰ βασανιστήρια δέν εἶχαν ἐντελῶς ἐξαφανιστεῖ καί πάντως ὄχι ἡ ἀνάμνησή τους. Μοῦ προξενεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι ἡ βασικὴ μορφή βασανισμοῦ πού ἐφάρμοσαν οἱ Ἕλληνες συνταγματάρχες τὸ 1967-74 ἦταν στὴν πραγματικότητα τὸ παλιὸ τουρκικὸ «μπαστινάντο» (ὁ φάλαγγας), μολονότι κανένα κομμάτι τῆς Ἑλλάδας δέν βρισκόταν ὑπὸ τουρκικὴ διοίκηση ἀπὸ σχεδὸν πενήντα χρόνια. Οἱ πολιτισμένες πρακτικὲς ὑστεροῦσαν ἐπίσης σέ χώρες στίς ὁποῖες οἱ κυβερνήσεις εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ἐπαναστάτες, ὅπως ἡ τσαρική Ὀχράνα.

Ἡ σημαντικότερη αὐξηση τῶν βασανιστηρίων μετὰ τῶν δύο πολέμων σημειώθηκε στὰ κομμουνιστικά καί τὰ φασιστικά καθεστῶτα. Ὁ φασισμὸς, μὴ δεσμευόμενος ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ, τὰ ἐφάρμοσε στό ἔπακρο. Οἱ μπολσεβίκοι, ὅπως οἱ ἰακωβίνοι, κατάργησαν ἐπίσημα τίς μεθόδους τῆς Ὀχράνα, ὁμως, σχεδὸν ἀμέσως μετὰ, ἰδρυσαν τὴν Τσέκα πού δέν ἀναγνώριζε φραγμούς στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς Ἐπανάστασης. Ὡστόσο, μιὰ τηλεγραφικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Στάλιν τὸ 1938 ὑπαίνισσεται ὅτι μετὰ τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο «ἡ ἐφαρμογὴ μεθόδων σωματικῆς βίας στίς πρακτικὲς τῆς NKVD» δέν εἶχε νομιμοποιηθεῖ ἐπίσημα μέχρι τὸ 1937, ἀφήνοντας ἔτσι νά ἐννοηθεῖ ὅτι νομιμοποιήθηκε ἐπίσημα ὡς μέρος τῆς Μεγάλης Σταλινικῆς Τρομοκρατίας. Ἐγινε μάλιστα ὑποχρεωτικὴ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις. Οἱ πρακτικὲς αὐτὲς εἰσήχθησαν στίς εὐρωπαϊκὲς χώρες τοῦ σοβιετικοῦ μπλόκ, ἀλλὰ μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχαν σέ αὐτὰ τὰ νέα καθεστῶτα ἀστυνομικοὶ ψημένοι σέ παρόμοιες δραστηριότητες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, τείνω νά πιστέψω ὅτι οἱ βασανισμοὶ στὴ Δύση δέν διδάχθηκαν πολλὰ ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ πρακτικὴ οὔτε τὴ μιμήθηκαν. Μάλιστα οἱ τεχνικὲς πνευματικῆς χειραγώγησης ἴσως νά ὀφείλουν περισσότερα στὴν Κίνα, μὲ τὴ μορφή τῆς «πλύσης ἐγκεφάλου» ὅπως τὴ βάφτισαν οἱ δημοσιογράφοι πού τὴ συνάντησαν στὸν Πόλεμο τῆς Κορέας. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι μοντέλο γιὰ τὴ Δύση στάθηκε ὁ φασιστικὸς βασανισμὸς, ἰδιαίτερα ὅπως ἐφαρμόζονταν ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἐναντίον

τῶν ἀντιστασιακῶν κινήματων στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Πάντως δέν θά πρέπει νά υποτιμήσουμε τὴν προθυμία νά διδαχθοῦμε ἀκόμη καί ἀπὸ τὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ὅπως γνωρίζουμε σήμερα, χάρι στίς ἀποκαλύψεις τῆς κυβέρνησης Κλίντον, οἱ ΗΠΑ εἶχαν ἐπιδοθεῖ συστηματικά λίγο μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου καί ἕως περιτοῦ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 σέ πειράματα ραδιενέργειας σέ ἀνθρώπους ἐπιλεγμένους μετὰξὺ ἐκείνων πού θεωροῦνταν κατώτερης κοινωνικῆς ἀξίας. Τὰ πειράματα αὐτὰ, ὅπως καί τὰ ἀνάλογα τῶν ναζι, τὰ διεξήγαγαν, ἢ πάντως τὰ ἐπέβλεπαν, γιατροὶ — ἐπάγγελμα τοῦ ὁποῖου τὰ μέλη, τὸ λέγω μὲ λύπη, πολὺ συχνὰ ἐπέτρεψαν στὸν ἑαυτὸ τους νά ἐμπλακοῦν σέ πρακτικὲς βασανισμοὺς σέ ὅλες τίς χώρες. Τουλάχιστον, ἓνας ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς γιατροὺς πού ἔκρινε ἀπεχθὴ αὐτὰ τὰ πειράματα, τόλμησε νά διαμαρτυρηθεῖ στοὺς ἀνωτέρους του λέγοντας ὅτι τοῦ μύριζε λίγο Μπούχενδαντ. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι δέν ἦταν ὁ μόνος πού εἶχε ἐπίγνωση τῆς ὁμοιότητος.

Ἡ Διεθνὴς Ἀμνηστία, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας ἔχουν ὀργανωθεῖ αὐτὲς οἱ διαλέξεις, ἰδρύθηκε τὸ 1961 μὲ σκοπὸ κυρίως νά προστατεύσει πολιτικούς καί ἄλλους κρατουμένους συνειδήσεως. Μὲ μεγάλη ἐκπληξη οἱ ἐξαιρέτοι συνεργάτες τῆς ἀνακάλυψαν ὅτι εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ἐπίσης τὴ συστηματικὴ χρῆση βασανιστηρίων ἀπὸ κυβερνήσεις — ἡ ἐλάχιστα καμουφλαρισμένες κυβερνητικὲς ὑπηρεσίες — σέ χώρες ὅπου δέν περιεμεναν νά τὴ βροῦν. Ἴσως μονάχα ὁ ἀγγλοσαξωνικὸς ἐπαρχιωτισμὸς ἐξηγεῖ τὴν ἐκπληξή τους. Ἡ χρῆση βασανιστηρίων ἀπὸ τὸν γαλλικὸ στρατὸ κατὰ τὸν πόλεμο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἀλγερίας 1954-62 εἶχε ἀπὸ καιρὸ προκαλέσει πολιτικὸ σάλο στὴ Γαλλία. Ἡ Διεθνὴς Ἀμνηστία λοιπὸν ὑποχρεώθηκε νά ἀναλώσει μεγάλο μέρος τῶν προσπαθειῶν της στὸ θέμα τῶν βασανιστηρίων καί ἡ ἐκθεσὴ της τοῦ 1975 πάνω στὸ θέμα αὐτὸ παραμένει θεμελιακὴ.* Δύο πράγματα ἔκαναν ἐντύπωση. Πρῶτα πρῶτα, ἡ συστηματικὴ χρῆση βασανιστηρίων στὴ δημοκρατικὴ Δύση. Ἦταν κάτι καινούργιο, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε τὸ μεμονωμένο προηγούμενο ἠλεκτροσόκ στίς φυλακὲς τῆς Ἀργεντινῆς μετὰ τὸ 1930. Ἡ δευτέρη ἐντυπωσιακὴ διαπίστωση ἦταν ὅτι τὸ φαινόμενο τώρα ἦταν καθαρὰ δυτικὸ, ἢ πάντως εὐρωπαϊκὸ, ὅπως σημειώνει ἡ ἐκθεση τῆς Διεθνούς Ἀμνηστίας. «Ὁ βασανισμὸς ὡς σταλινικὴ πρακτικὴ μὲ τὴν ἔγκριση τῆς κυβέρνησης ἔχει ἐκλείψει. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις... καμιά καταγγελία βασανιστηρίων στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρῶπὴ δέν ἔχει φτάσει στὸν ἕξω κόσμο κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία». Τοῦτο εἶναι λιγότερο παραξένο ἀπ' ὅσο φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως. Μετὰ τὸν μέχρι θανάτου ἀγῶνα τοῦ Ρωσικοῦ Ἐμφύλιου Πολέμου, τὰ βασανιστήρια στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση — σέ ἀντίθεση μὲ τὴ γενικευμένη κτηνωδία τοῦ ρωσικοῦ σφαιρονομιστικοῦ συστήματος — δέν ἐχρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν προστασία τῆς ἀσφάλειας τοῦ κράτους. Ὑπηρετοῦσαν ἄλλους σκοπούς, ὅπως τὴν κατασκευή δικῶν διτρίνας καί παρόμοιων μορφῶν δημόσιου θεάματος. Ὁ βασανισμὸς ἐλαττώθηκε καί τελικὰ ἐξαλείφθηκε μὲ τὴν πτώση τοῦ σταλινισμοῦ. Εὐθραυστα καθὼς ἀποδείχθηκαν τὰ κομμουνιστικά καθεστῶτα, δέν ἀπαιτήθηκε, ἀπὸ τὸ 1957 ἕως τὸ 1989, παρὰ μόνον περιορισμένη ἢ καί ἀπλῶς εἰκονικὴ χρῆση ἐνοπλης καταπίεσης γιὰ τὴ στήριξή τους. Ἐτσι ἐντυπωσιάζει περισσότερο ἡ διαπίστωση ὅτι στὴ Δύση ἡ περίοδος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ '50 ἕως τὰ τέλη τοῦ '70 ἀποδείχθηκε «κλασικὴ ἐποχὴ βασανισμῶν» μὲ ἀποκορύφωμα τὸ δεύτερο ἥμισυ τῆς δεκαετίας τοῦ '70, κατὰ τὸ ὁποῖο τὰ βασανιστήρια ἦταν σέ πλήρη ἀκμὴ ταυτόχρονα στὴ μεσογειακὴ Εὐρῶπη, σέ πολλὲς χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς μέχρι τότε ἀθῶες — ἡ Χιλή καί ἡ Οὐρουγουάη εἶναι χαρακτηριστικά

* Amnesty International, *Report on Torture*, Λονδίνο 1975.

παραδείγματα —, στη Νότια Ἀφρική και ἀκόμη, ἂν και χωρὶς χρῆση ἠλεκτροσόκ στὰ γεννητικά ὄργανα, στη Βόρεια Ἴρλανδία. Ὅφειλω νά προσθέσω ὅτι ἀπὸ τότε τὰ ἐπίσημα βασανιστήρια στη Δύση παρουσιάζουν σημαντική κάμψη, ἐν μέρει, ἄς τὸ ἐλπίσουμε, χάρις στὸ ἔργο τῆς Διεθνούς Ἀμνηστίας. Πάντως, ἡ ἐκδοσις 1992 τοῦ θαυμάσιου Παγκόσμιου Ὁδηγοῦ Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων διαπιστώνει τὴ χρῆση βασανιστηρίων σὲ 62 ἀπὸ τὶς 104 χώρες ὅπου ἐγινε ἡ ἔρευνα καὶ δὲν δίνει καθαρό πιστοποιητικό ὑγείας παρὰ μόνο σὲ 15.

Πῶς μπορούμε νά ἐξηγήσουμε αὐτὸ τὸ θλιβερό φαινόμενο; Ὅχι ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἐπίσημη ἐκλογίκευση τῶν βασανιστηρίων, ὅπως τὸ ἐπιχειρεῖ, λόγου χάριν, ἡ Βρετανικὴ Ἐπιτροπὴ Κόμπτον, ἡ ὁποία, στὴν ἐκθεσὴ τῆς τοῦ 1972 γιὰ τὴν κατάσταση στὴ Βόρεια Ἴρλανδία, μιλάει γιὰ «πληροφορίες πού ἦταν ἐπιχειρησιακά ἀπαραίτητες νά ἀποκτηθοῦν ἐπείγοντως». Αὐτὸ, ὅμως, δὲν εἶναι ἐξήγησις ἀπλῶς μᾶς ἀποκαλύπτει σὲ ποιο βαθμὸ οἱ κυβερνήσεις ἔχουν συνθηκολογήσει μὲ τὴ βαρβαρότητα καὶ δὲν ἀποδέχονται πιά τὸν κανόνα πού ἀπαγορεύει τὴν ἀντίληψη πληροφοριῶν ἀπὸ αἰχμαλώτους πολέμου, ὅσοδήποτε ἐπιχειρησιακά ἀναγκαῖες κι ἂν εἶναι. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τρεῖς παράγοντες ἔπαιξαν ρόλο. Ἡ ἐκδραβάρωση πού παρατηρεῖται στὴ Δύση μετὰ τὸ 1945 συντελέστηκε μὲ φόντο τοὺς παραλογισμούς τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου — περίοδο πού μιὰ μέρα οἱ ἱστορικοὶ θά ἔχουν τὴν ἴδια δυσκολία νά καταλάβουν ὅπως τὸ κινῆγι τῶν μαγισσῶν κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα. Δὲν θά ἐπεκταθῶ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα ἐδῶ, θά παρατηρήσω μόνον ὅτι ἡ παράδοξη ἀντίληψη πῶς μονάχα ἡ ἐτοιμότητα ἐξαπόλυσης πυρηνικοῦ ὀλοκαυτώματος ἀπέτρεψε τὴν ἄμεση ἀνατροπὴ τῆς Δύσης ἀπὸ ἓνα τυρανικό ὀλοκληρωτικό καθεστῶς ἦταν ἀπὸ μόνη τῆς ἀρκετὴ νά ὑπονομεύσει ὅλα τὰ ἀποδεκτὰ πρότυπα πολιτισμένης συμπεριφορᾶς. Εἶναι ἐπίσης ξεκάθαρο ὅτι τὰ βασανιστήρια στὴ Δύση ἐμφανίστηκαν ἀρχικὰ κυρίως ὡς μέρος τῆς μάταιης ἀπόπειρας μιᾶς ἀποικιακῆς δυνάμεις, ἡ πάντως τῶν Γαλλικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, νά διατηρήσει τὴν αὐτοκρατορία τῆς στὴν Ἰνδοκίνα καὶ τὴ Βόρεια Ἀφρική. Τίποτα δὲν μπορούσε νά διευκολύνει περισσότερο τὴν ἐκδραβάρωση ἀπὸ τὴν καταπίεση κατώτερων φυλῶν ἀπὸ τὶς δυνάμεις ἐνὸς

κράτους πού εἶχε πρόσφατα ὑποστῆ τὸ ἴδιο τὴν καταπίεση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας καὶ τῶν συνεργατῶν τῆς. Δὲν εἶναι ἴσως ἀδιάφορο τὸ γεγονός ὅτι τὸ γαλλικὸ παράδειγμα, ὁ συστηματικὸς βασανισμὸς, ἐφαρμόστηκε ἀργότερα καὶ ἄλλου πρωτίτως ἀπὸ τὸ στρατό καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Στὴ δεκαετία τοῦ '60, μετὰ τὴν ἐπανάσταση στὴν Κούβα καὶ τὴ φοιτητικὴ ριζοσπαστικοποίηση, ἐμφανίζεται ἓνα τρίτο στοιχεῖο: ἡ ἀνοδος νέων ἐπαναστατικῶν καὶ τρομοκρατικῶν κινήσεων πού στὴν οὐσία ὑπῆρξαν ἀπόπειρες δημιουργίας ἐπαναστατικῶν καταστάσεων ἀπὸ μικρὲς ὁμάδες ἐθελοντῶν μὲ πράξεις βολонταριστικές. Βασικὴ στρατηγικὴ ἦταν ἡ πόλωση: εἴτε ἀποδεικνύοντας ὅτι τὸ ἀντίπαλο καθεστῶς δὲν ἐλέγχει πιά τὴν κατάσταση εἴτε — ἐκεῖ ὅπου οἱ συνθήκες ἦταν λιγότερο εὐνοϊκές — προκαλώντας το νά κλιμακώσει τὴν καταπίεση μὲ τὴν ἐλπίδα νά ἐξωθηθοῦν οἱ μέχρι τότε παθητικὲς μάζες στὴν ὑποστήριξη τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐπικίνδυνες παραλλαγές καὶ οἱ δύο. Εἰδικὰ ἡ δευτέρα ἦταν ἀνοιχτὴ πρόκλησις σὲ ἓνα εἶδος ἀμοιβαίας κλιμακώσεως τῆς τρομοκρατίας καὶ τῆς ἀντιτρομοκρατίας. Μόνον πολὺ ψύχραιμες κυβερνήσεις μπορούσαν ν' ἀντισταθοῦν: ἀκόμη καὶ οἱ Βρετανοὶ στὴ Βόρεια Ἴρλανδία ἔχασαν τὴν ψυχραιμία τους στὰ πρῶτα χρόνια. Πολλὰ καθεστῶτα, ἰδίως στρατιωτικά, δὲν συγκρατήθηκαν. Δὲν χρειάζεται νά προσθῶ ὅτι σ' ἓναν τέτοιο ἀνταγωνισμό βαρβαρότητας τὸ πιθανότερο ἦταν νά νικήσουν οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους — ὅπως κι ἔγινε.

Ὡστόσο αὐτοὶ οἱ φρικτοὶ ὑπόγειοι πόλεμοι εἶχαν κατὰ τὸ ἐξωπραγματικό. Γιατί, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνες, ἰδίως στὴν Κεντρικὴ Ἀμερική, τὸ διακύβευμα ἐδῶ ἦταν μικρότερης ἐμβέλειας ἀπ' ὅ, τι προφασίζονταν καὶ οἱ δύο πλευρές: ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση τῶν διαφόρων ἀριστερῶν τρομοκρατικῶν ταξιαρχῶν δὲν ἦταν στὴν ἡμερήσια διάταξη. Οἱ πραγματικὲς δυνατότητες ἦττας καὶ ἀνατροπῆς τῶν ὑπαρχόντων καθεστῶτων μὲ τοιοῦτου εἶδους ἐξεγέρσεις ἦταν ἀσήμαντες, καὶ τὸ ἔξεραν ὅλοι. Αὐτὸ πού ἡ ἀντίδραση φοβόταν στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν φοιτητὲς μὲ ὅπλα, ἀλλὰ μαζικὰ κινήματα πού, ὅπως ὁ Ἀλιέντε στὴ Χιλή καὶ οἱ περουνιστὲς στὴν Ἀργεντινὴ, μπορούσαν νά κερδίσουν ἐκλογές, κατὰ πού οἱ νεαροὶ ἐνοπλοὶ δὲν μπορούσαν. Τὸ παράδειγμα τῆς ἴτα-

λίας απέδειξε ότι η πολιτική ρουτίνα μπορούσε να κυλάει άπρόσκοπτα ακόμη και απέναντι στην ισχυρότερη απ' όλες αυτές τις οργανώσεις στην Ευρώπη, τις Έρυθρές Ταξιαρχίες. Το κύριο επίτευγμα αυτών των νεοεπαναστατών ήταν τελικά να επιτρέψουν τη γενική αναβάθμιση της βίας και της καταπίεσης.

Τά χρόνια του '70 άφησαν πίσω τους, στην πρώην δημοκρατική Χιλή, βασανιστήρια, δολοφονίες και τρομοκρατία που απέδλεπαν όχι στην προστασία του στρατιωτικού καθεστώτος, τό όποιο δέν κινδύνευε, αλλά στό φρονιματισμό τών φτωχών και τήν έδραίωση τής οικονομίας τής ελεύθερης αγοράς, προστατεύοντας την από πολιτικούς αντιπάλους και συνδικαλιστές. Στή Βραζιλία, χώρα σχετικά ειρηνική, χωρίς αίμοσταγή παράδοση, όπως η Κολομβία και τό Μεξικό, τά χρόνια του '70 κληροδότησαν άστυνομικά τάγματα θανάτου που χτένιζαν τούς δρόμους γιά νά έγκαθαρίσουν «αντικοινωνικά» στοιχεία και νά έξοντώσουν χαμένα παιδιά του πεζοδρομίου. Στή Δύση πάλι, διατυπώθηκαν σχεδόν παντού δόγματα «αντι-εξέγερσης» που μπορούμε νά συνοψίσουμε μέ τά λόγια ενός από τούς μελετητές τους: «Κοινωνική δυσαρέσκεια υπάρχει πάντα, αλλά ή εξέγερση μπορεί νά είναι νικηφόρα μόνον έναντίον άσθενών φιλελεύθερων δημοκρατικών καθεστώτων και άπαρχαιωμένων άνίσχυρων αυταρχικών». * Μέ άλλα λόγια, τό δίδαγμα τής δεκαετίας του '70 ήταν ότι ή βαρβαρότητα είναι πιά άποτελεσματική από τόν πολιτισμό, διαθρώνοντας μόνη τους κανόνες του.

Ας στραφούμε τώρα στή δική μας εποχή. Οί θρησκευτικοί πόλεμοι, μέ τή μορφή που γνώρισαν στόν 20ό αιώνα, άνήκουν λίγο-πολύ στό παρελθόν, έστω κι άν άφησαν πίσω τους ένα υπόστρωμα δημόσιας βαρβαρότητας. Ίσως νά θρεθούμε μπροστά στην επάνοδο θρησκευτικών πολέμων μέ τήν παλιά έννοια, αλλά άς μήν ασχοληθούμε έδω μέ τό νέο αυτό δείγμα όπισθοχώρησης του πολιτισμού. Οί έθνικιστικές συγκρούσεις και οί εμφύλιοι πόλεμοι δέν πρέπει νά θεωρηθούν σέ καμιά περίπτωση ιδεολογικό φαινόμενο και ακόμη λιγότερο άναζωπύρωση άρχέγονων δυνάμεων που είχαν καταπίεσει έπί πολλά χρόνια από τόν κομμουνισμό ή τόν δυτικό οίκουμενισμό ή όποιονδήποτε άλλον «-ισμό» τών υπερασπιστών τής πολιτικής τής «ταυτότητας». Κατά τή γνώμη μου άποτελούν άπάντηση σέ μιά διπλή κατάρρευση: τήν κατάρρευση τής πολιτικής τάξης όπως ένσαρκώνεται σέ οργανωμένα κράτη —όποιοιδήποτε κράτους που έπαρτυπνεί έναντίον τής καθόδου στή χρομπσιανή αναρχία — και τήν κατάρρευση τών πλαισίων τών κοινωνικών σχέσεων σ' ένα μεγάλο μέρος τής ύψηλίου — όποιοιδήποτε πλαίσιοι που έπαρτυπνεί έναντίον τής ντυκερμανής άνομίας.

Πιστεύω ότι ή φρίκη τών σημερινών εμφύλιων πολέμων είναι συνέπεια αυτής τής διπλής κατάρρευσης. Δέν είναι έπιστροφή σέ άρχαίες άγριότητες, όσοδήποτε έπίμονες και άν είναι οί προγονικές μνήμες στά βουνά τής Έρζεγοβίνης και τής Κράινα. Οί βοσνιακές κοινότητες δέν έμποδίστηκαν νά άλληλοσφαχτούν από τήν άνωτέρα δία μιάς κομμουνιστικής δικτατορίας. Συζούσαν ειρηνικά και τουλάχιστον στό 50% τών γιουγκοσλαδικών άστικών κέντρων οί μεικτοί γάμοι ήταν έντυπωσιακά περισσότεροι απ' ό,τι σέ πραγματικά δίχασμένες κοινωνίες, όπως στό Όλστερ ή τής ΗΠΑ. Έάν τό βρετανικό κράτος είχε παραιτηθεί στό Όλστερ, όπως έγινε στή Γιουγκοσλαβία, θά είχαμε πολύ περισσότερους νεκρούς. Έπιπλέον, όπως ό Μάικελ Ίγκνάτιεφ δείχνει πολύ καθαρά, οί άμότητες αυτού του πολέμου διαπράττονται σέ μεγάλο βαθμό από μιά χαρακτηριστικά μοντέρνα μορφή «έπικίνδυνων τάξεων», δηλαδή από ξεριζωμένους νεαρούς άρρενες, μεταξύ έφηβείας και γάμου,

γιά τούς όποιους δέν ισχύει πλέον κανένας άποδεκτός ή άποτελεσματικός κανόνας ή περιορισμός συμπεριφοράς: ούτε και οί συνήθεις κανόνες τών δίαιων «μάτσο» μαχητών σέ παραδοσιακές κοινωνίες.

Και αυτό είναι, φυσικά, που συνδέει τήν έκρηκτική κατάρρευση τής πολιτικής και κοινωνικής τάξης στην περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος μας μέ τή μεταγενέστερη καθίζηση στό κέντρο του άναπτυγμένου κόσμου. Και στίς δύο περιοχές άκατονόμαστες πράξεις διαπράττονται από άνθρώπους που δέν έχουν πιά κοινωνικούς όδηγούς συμπεριφοράς. Ή παλαιά παραδοσιακή Άγγλία, που ή κυρία Θάτσερ έκανε τόσα γιά νά τή θάψει, σθηριζόταν στην τεράστια δύναμη έθίμων και συμβάσεων. Δέν έπραττε εκείνο που «όφειλες», αλλά αυτό που ήταν αυτονόητο — όπως λέει και ό κόσμος «έτσι γίνεται». Άλλά δέν ξέρουμε πιά ποιό είναι αυτό που «γίνεται», υπάρχει μόνο «ό καθένας τό δικό του». Μέσα σ' αυτές τής συνήκες τής πολιτικής και κοινωνικής άποσύνθεσης, ή έξασθένιση του πολιτισμού και ή άνοδος τής βαρβαρότητας είναι άναμενόμενες. Όσόσο τά πράγματα έχουν χειροτερέψει και σίγουρα θά χειροτερέψουν περισσότερο στό μέλλον μέ τή συνεχή άχρήστευση τών μηχανισμών που ό Διαφωτισμός είχε ύψώσει έναντίον τής βαρβαρότητας. Τό χειρότερο είναι ότι έχουμε έθιστεί στην άπανθρωπιά. Έχουμε μάθει νά παραδεχόμαστε τό άπαράδεκτο. Ό όλοκληρωτικός πόλεμος και ό Ψυχρός Πόλεμος μās έκαναν πλύση έγκεφάλου και άνεχόμαστε τή βαρβαρότητα. Άκόμη χειρότερα: έκαναν τή βαρβαρότητα νά φαίνεται άσήμαντη σέ σύγκριση μέ πολύ σημαντικότερα πράγματα — όπως τό χρέμα.

Θά τελειώσω μέ τήν ιστορία ενός από τά ύστατα δήματα πολιτισμού του 19ου αιώνα, έννοώ τήν απαγόρευση τών χημικών και βιολογικών όπλων, που στην πραγματικότητα χρησιμοποιούνται γιά νά ένσπεύρουν τόν τρόμο στόν έχθρό, γιατί ή έπιχειρησιακή τους άποτελεσματικότητα είναι χαμηλή. Μετά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο συμφωνήθηκε σχεδόν όμόφωνα μέ τό Πρωτόκολλο τής Γενεύης του 1925 νά απαγορευτεί ή χρήση τους. Ή απαγόρευση ισχύσε στή διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, μέ έξαίρεση βέβαια τήν Αιθιοπία. Τό 1987 άγνοήθηκε προκλητικά από τόν Σαντάμ Χουσεΐν, που έξόντωσε άρκετές χιλιάδες πολίτες του μέ δόμβες δηλητηριωδών άερίων. Ποιός διαμαρτυρήθηκε; Μόνον ή παλιά «στρατιά βιτρίνας του Καλού» κι ούτε καν όλοι τους — όπως γνωρίζουν καλά όσοι από μās προσπάθησαν νά συγκεντρώσουν ύπογραφές εκείνη τήν εποχή. Γιατί τόσο λίγη αγανάκτηση; Έν μέρει, έπειδή ή άπόλυτη άπόρριψη παρόμοιων άπάνθρωπων όπλων είχε από καιρό σιωπηρά έγκαταλειφθεί. Είχε μετατραπεί σέ ύπόσχεση νά μήν είσαι ό πρώτος που θά χρησιμοποιήσεις τέτοια όπλα. Άλλά, βέβαια, εάν ή άλλη πλευρά τά χρησιμοποιούσε... Πάνω από σαράντα κράτη μέ έπικεφαλής τής ΗΠΑ πήραν αυτή τή θέση στό Ψήφισμα του ΟΗΕ τό 1969. Ή αντίθεση στα βιολογικά όπλα παραμένει ισχυρότερη. Τό 1972 συμφωνήθηκε ότι έπρεπε νά καταστραφούν όλοσχερώς: όχι, όμως, τά χημικά. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τά δηλητηριώδη άέρια έχουν σιωπηρά έξημερωθεί. Οί φτωχές χώρες τά βλέπουν τώρα άπλώς ως μιά ένδεχόμενη άπάντηση σέ πυρηνική έπίθεση. Και όμως — χρειάζεται νά σάς τό υπενθυμίσω; — ή βρετανική και άλλες κυβερνήσεις του δημοκρατικού και φιλελεύθερου κόσμου δέν διαμαρτυρήθηκαν, αλλά μάλιστα έσιώπησαν κρατώντας τούς λαούς τους στό σκοτάδι, ενώ ένθάρρυνα τούς έμπόρους τους νά πωλούν στόν Σαντάμ περισσότερα όπλα, συμπεριλαμβανομένων και τών χημικών. Δέν αγανάκτησαν, έως τή στιγμή που έκανε κάτι άληθινά άπαράδεκτο. Δέν είναι άνάγκη νά σάς τό θυμίσω: έπιτέθηκε στίς πετρελαιοπηγές που οί ΗΠΑ θεωρούσαν ζωτικές γιά τά συμφέροντά τους.

* Walter Laqueur, *Guerrilla*, σελ. 377.

Μᾶς πῆραν τὴν Ἀθήνα...

ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στὴν ἰδεολογία
τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ

τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη

*Μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι
νανούμ, νανούμ, νανούμ
μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι
τζουμ-τρια-λαρό
μὰ ὁ λαὸς τούς χέζει
Κάπα, Κάπα Ἐψιλον
γεια σου Κουκουέ*

Αὐτὸ τὸ τραγουδάκι, σὲ ρυθμὸ δῆματος πεζοπόρου, πότε κανονικοῦ, πότε γρήγορου κι ἐπιταχυνόμενου, συνήθως ἀργόσυρτου καὶ κουρασμένου, συνόδευε τὴν πορεία τῶν Ἑλασιτῶν καὶ τῶν ἀμάχων πού ἔφειγαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μετὰ τὰ Δεκεμβριανά. Τὸ τραγουδοῦσαν καθὼς περνοῦσαν ἀπ' τὰ Δερβενοχώρια γιὰ τὴ Θήβα, τὰ Καμένα Βοῦρα, γιὰ τὸ Γαλαξίδι, γιὰ τὸν Βόλο ὡς καὶ τὰ Τρίκαλα ὅπου συγκεντρώθηκαν, καραβοτσакισμένοι, οἱ πολλοί. Τὸ τραγουδοῦσαν κι ἀργότερα σὲ συνάξεις χαρμολύπης, ὡς τὰ χρόνια τῆς δικτατορίας καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὴν, ὅταν πιά στό στόμα τῶν νεότερων τραγουδιστῶν δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἀθυρόστομο σκῶμμα πού ψιλοκοροῖδευε τὴν ἠρωική μεγαλοστομία τῶν ἀντάρτικων ἐμβατηρίων. Σαρκαστικό, ἀθυρόστομο κι ὀργισμένο, μελαγχολικό, ἀφηγεῖται στιγμὲς ἀπὸ τίς 33 μέρες πού συγκλόνισαν καὶ τραυμάτισαν τὴν Ἀθήνα. Πάνω σ' ἓνα μοτίβο ἀπλὸ κάποιοι ἀνώνυμοι στιχοπλόκοι κατέγραψαν τὰ σκληρὰ διώματα τῆς μάχης:

*Μᾶς πῆραν τὸ Παγκράτι
τούς θγάλαμε τὸ μάτι
— Στὸν Βύρωνα σά μπαίνουν
στὸν Ἀι-Σώστη θγαίνουν.*

Τὴν ἀφήγηση συνοδεύει τὸ γεμάτο ἀνεμελιά, πρόκληση καὶ σκανταλιά «τζουμτριαλαρό», πού στὸν δεύτερο στίχο ζευγαρώνεται μὲ τὸ ράθυμο, σχεδὸν νυσταλέο καὶ ὑποταγμένο «νανούμ, νανούμ νανούμ», μονότονο κι ἀργόσυρτο, ὅπως τὰ κουρασμένα καὶ κυνηγημένα βήματα τῶν Ἑλασιτῶν πού ἔπρεπε νὰ καταδροχθίσουν τὰ χιλιόμετρα, νὰ μεταφέρουν τὴ μαχό-

μενη Ἀθήνα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, νὰ μεταφέρουν σὲ μέρος ἀσφαλὲς κορμιά, πληγωμένους, δμήρους, ὑλικά καὶ ζῶα, μακριὰ ἀπὸ τὴ σφαίρα τοῦ πυρός, ὅπου θέριζαν τὰ ἐγγλέζικα τάνκς κι ἀεροπλάνα. Κι εἶναι περιεργο· ἐνῶ ποτὲ δὲν θεωρήθηκε ὅτι ἀποδίδει κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, κάτι ἀπὸ τὴν ἐποποιία τοῦ Ἀγῶνα, ἐνῶ ποτὲ, ἀπ' ὅσο ξέρω κι ἀπ' ὅσο φαντάζομαι, οἱ ἀριστεροί, ὅταν ἔγιναν πρῶην Ἑλασίτες καὶ πρῶην Ἐαμίτες, δὲν τὸ θεώρησαν κατάλληλο κι ἄξιο λόγου νὰ κοσμήσει τὰ μουσικά ρεπερτόρια τῶν ἐπετειακῶν τους ἐκδηλώσεων, γιορτῶν, χορωδιῶν καὶ συλλογῶν μὲ ἀντάρτικα τραγούδια, ἐνῶ λοιπὸν ὁ ἐπίσημος, ἄς ποῦμε, λόγος τῆς Ἀριστερᾶς τὸ παραγκώνιζε στὴ λησμονιά, αὐτὸ ἐπέμενε νὰ ἐπιζεῖ μέσα ἀπὸ τὴν προφορική παράδοση, ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, στὰ ἀυθόρμητα τραγουδίσματα τῶν παρεῶν. Εἶναι ἓνα γνήσιο, σύγχρονο δημοτικὸ τραγούδι, ἓνα λαϊκὸ τραγούδι, ἴσως ἀπὸ τὰ τελευταῖα πού φτιάχτηκαν. Ἡ μελωδία του προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἀμερικάνικο «κάντρου» καὶ ἀρχικά, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, χρησιμοποιήθηκε σάν σκοπὸς προσκοπικός. Ἀλλὰ μέσα στὴν Κατοχὴ ἐξελίχθηκε σὲ σκοπὸ ἀντιστασιακό. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὰ Δεκεμβριανά, καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὰ, ἄλλαξε πάλι ἀντικείμενο καὶ οἱ ἄνθρωποι προτίμησαν αὐτὴ τὴ σχεδὸν χαζοχαρούμενη κι ἀπλοϊκὴ μελωδία, μὲ τὸ μονότονο νανούμ νανούμ καὶ τὸ σκανδαλιάρικο τζουμτριαλαρό, γιὰ νὰ διηγηθοῦν κάποια συμβάντα πού ἔζησαν στὸν Δεκέμβρη τοῦ 1944 καὶ νὰ τὰ σχολιάσουν προσθέτοντας τὴν ἐπιδό «Κάπα Κάπα Ἐψιλον, γεια σου Κουκουέ» πού μοιάζει μὲ ἐγκάρδιο χαιρετισμὸ ἀλλὰ καὶ σκῶμμα μαζί.

Μαζὶ μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ περιστατικοῦ πού ἀπὸ τὴ μιά μεριά σκόπευε τὸν ἀντίπαλο, τοὺς Ἑγγλέζους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη χλεύαζε τὴ συμφορὰ, ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἕτερος πρωταγωνιστὴς τῆς σύγκρουσης, τὸ Κουκουέ, καὶ τὰ ἀνάμεικτα συναισθήματα τῶν τραγουδιστῶν-πολεμιστῶν: σὰ νὰ ἔλεγον «γεια σου δικέ μου» ἀλλὰ καὶ γεια ἐσύ πού μᾶς ἔφερες ἀπὸ τὸ θαῦμα στὴν καταστροφή. Ἴσως νὰ δλέπω ἐγὼ ἀμφιθυμία σ' αὐτὸ τὸ τραγούδι, ἀλλὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἐξόφθαλμη καὶ τὸ διαπερνᾷ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοῦ νυ-

σταλέο νανούμ νανούμ και τό άπειθαρχο τζουμτριαλαρό: σ' όλα τά δίσιτχα ύπάρχει ή ίδια δυναδική άντίθεση:

*Μās ήλθαν οί Έγγλέζοι
μά ο λαός τούς χέζει*

*μάς μάντρωσαν σάν γίδια
μάς ξύοισαν τ' άρχίδια*

*μάς πήραν τό Παγκράτι
τούς θγάλαμε τό μάτι*

*μάς πήγαν στην Έλ Ντάμπα
ταξίδι είχαμε τσάμπα*

*Μās πήραν την Άθήνα
μόνο για ένα μήνα*

«Μās πήραν την Άθήνα/μόνο για ένα μήνα», τραγουδοϋσαν οί Έλασίτες μετά την ύποχώρησή τους πού άρχισε στις 3 ή ώρα τό πρωί τής 5ης του Γενάρη 1945. Οί πολλοί, δηλαδή ή ΙΙ Μεραρχία του ΕΛΑΣ Άττικοβοιωτίας, τό Α' Σώμα Στρατού, δηλαδή ο τακτικός και ο έφεδρικός ΕΛΑΣ τής Άθήνας, και τό 7ο Σύνταγμα τής Εύβοιας ύποχώρησαν προς τή γραμμή Μετόχι-Βαρυμπόμπη-Λιόπεσι-Τατόι κι από κεί τραθήχτηκαν στά στενά τής Πάρνηθας. Τό 54ο Σύνταγμα του Βόλου, πού μόλις δυό μέρες πριν είχε φτάσει στην περιοχή τής Άθήνας χωρίς νά προφτάσει νά λάβει μέρος στη μάχη, εκάλυπτε την ύποχώρηση των τμημάτων στην γραμμή Μενίδι-Κουκουβάουνες-Κριεκούκι. Ο Πειραιάς, μέ τό τοπικό 6ο Σύνταγμα, τή 13 Μεραρχία τής Ρούμελης και πελοποννησιακά τμήματα, συμπίτυχθηκε προς Άσπρόπυργο, Έλευσίνα, Μάνδρα. Ολος αυτός ο κόσμος, καθώς οί Έγγλέζοι υπερέκρασαν μέ τά τεθωρακισμένα τους τά ύποχω-

ροϋντα τμήματα του ΕΛΑΣ, έπαθε μεγάλη ζημιά στη Μάνδρα-Κακοσάλεσι από την έγγλέζικη άεροπορία πού άπροσάτευστον τόν εγάζωνε.

Έτσι ο ΕΛΑΣ, τής Άθήνας και των βουνών, άφησε την πόλη, πέρασε πέρα από τή Λαμία, έξαντλημένος και άποδεκατισμένος συγκεντρώθηκε στο Βόλο, στην Καρδίτσα και τά Τρίκαλα. Μερικά τμήματα διάβηκαν προς Γαλαξίδι και Άμφισσα. Ύστερα από 33 μέρες σκληρού άγώνα μέσα στην πόλη. Μαζί του έφυγαν και χιλιάδες άμαχοι: μέλη των πολιτικών όργανώσεων του ΕΑΜ, του ΚΚΕ, τής Άλληλεγγύης, γυναίκες, άκόμη και παιδιά, πλήθος τεράστιο. Οί γειτονίες άδειασαν. Πόσοι ήταν; Κανείς δέν μπορεί νά πεί. Δέν γύρισαν όμως όλοι: πολλοί έμειναν στο δρόμο άπ' τίς κακουχίες, κι άπ' τά πυρά των Έγγλέζων. Οί αντίπαλοι τους, όμως, άργότερα, θά μιλήσουν μόνο για τούς δηήρους πού μάζεψε ή ΟΠΛΑ σάν άντίδραση στην τακτική τής μαζικής όμηρίας Έαμιτών πού έφήρμοσαν οί Έγγλέζοι, συγκεντρώνοντας χιλιάδες άμάχους κι αιχμαλώτους Έλασίτες στην Άγία Παρασκευή, στο Χασάνι κι από κεί στην Έλ Ντάμπα τής Αιγύπτου.

Μετά τή συμφωνία τής Βάρκιζας, όλος αυτός ο κόσμος, άμαχοι, άφοπλισμένοι Έλασίτες και μέλη πολιτικών όργανώσεων, επιστρέφοντας στην Άθήνα, τόν Μάρτη πιά του 1945, θά δεχθεί τούς προσηλακισμούς των Χιτών, των Ταγματασφαλιτών (πού μεταμορφώθηκαν στο άψε-σθήσε σε Έθνοφρουρούς) και των «άγανακτισμένων πολιτών». Η «Σκομπία», ή Άθήνα πού ήλεγχαν οί δυνάμεις του στρατηγού Σκόμπυ, θά ύποδεχθεί τούς Έλασίτες μέ τά ρόπαλα και τίς κραυγές έ-έ-έρχεται: ο βασιλιάς. Δέν ύπήρχε πιά κάποια δύναμη νά έμποδίσει τόν έρχομό του μονυελοφόρου άνακτος. Θά πάρουν έτσι μιá πρόγευση για τό τί έμελλε ν' ακολουθήσει, τί τούς έμελλε νά ύποστοϋν στον Έμφύλιο και στη λευκή τρομοκρατία τά έπόμενα τριάντα χρόνια.

Μέ τά χρόνια πού πέρασαν, από την έξέγερση του Δεκέμβρη δέν έμεινε τίποτε εκτός από μερικά ίχνη πού άφισαν στους τοί-

χους τῆς Ἀθήνας οἱ σφαίρες ὥσπου χάθηκαν κι αὐτά λίγο λίγο, ὅτερα ἀπό τόσες καί τόσες ἀναπαλαιώσεις, ἀνοικοδομήσεις καί πολυκατοικιοποιήσεις. Κανένα ζωντανό ἴχνος δέν θυμίζει τίς τριάντα τρεῖς ἡμέρες πού τίναξαν τήν Ἀθήνα στόν ἄερα. Ἐμεινε μόνο τό τραγουδάκι πού λέγαμε, ὡς τό μόνο ζωντανό καί γιά πάντα ἀνεξάλειπτο ἴχνος μιᾶς ἱστορίας. Μιάς ἱστορίας τήν ὁποία οἱ νικημένοι ἰστόρησαν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες πού ἐπέβαλε ἡ ἦττα καί οἱ νικητές σύμφωνα μέ τίς ἀνέσεις πού τούς ἔδωσε ἡ νίκη. Ἐκεῖνο ὅμως τό τραγουδάκι μέ τό πειραχτικό τζουμπριαλαρό, τό ξεροκέφαλο ὅπως τά γεγονότα, γεγονός καί τό ἴδιο, ἐπιμένει:

«Μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα...»

Ἔτσι, ἀκολουθώντας σήμερα αὐτό τό ἀνεξίτηλο ἴχνος πού ἄφησαν οἱ ὑποχωροῦντες Ἐλασίτες φεύγοντας ἀπ' τήν πόλη, ἰχνηλατώντας ἐπίμονα καί προσεκτικά τά χνάρια μιᾶς ἀπουσίας θά μπορούσαμε νά διαισθανθοῦμε τή ζωντανή παρουσία τῶν ἀνθρώπων πού τό τραγουδοῦσαν, τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους, νά τούς συλλάβουμε μέσα στό χρόνο, ν' ἀναλογίζονται ὅτι τούς πήραν τήν Ἀθήνα καί νά μήν μποροῦν νά τό πιστέψουν. Πηγαίνοντας ἀναπόταμα στό χρόνο, ἀπ' τό γνωστό καί μή ἀμφισβητούμενο γεγονός τῆς ἀπώλειας τῆς Ἀθήνας θά κατεδαίναμε στούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καί ἀπορημένοι θά τούς ἀκούγαμε νά λένε ὅτι τούς τήν πήραν «μονάχα γιά ἓνα μήνα». Σήμερα μοιάζει μέ καλαμπούρι, μέ χαζομάρα, αὐτή ἡ σιγουριά τους, ἀπλούστατα γιατί ἐμεῖς ξέρομε ὅσα ἐκεῖνοι δέν ἔξεραν, μιά κι ἀκόμη τότε δέν εἶχε ὀριστικοποιηθεῖ ἡ ἀρπαγή: τά μεγάλα τμήματα τοῦ ΕΛΑΣ, οἱ μεραρχίες του στή Θεσσαλία, τήν Ἠπειρο, τή Μακεδονία, τή Θράκη ἦταν ἄθικτα. Ἐναν περίπατο ἔκαναν μέ τόν Ἀρη καί τόν Σαράφη στήν Ἠπειρο καί σκόρπισαν μέσα σέ μιᾶ ἑβδομάδα τόν ΕΔΕΣ τοῦ Ζέρβα, πού κατέφυγε μέ τά καρδιά τῶν Ἑγγλέζων στήν Κέρκυρα. Γι' αὐτό οἱ Ἐλασίτες πίστευαν εἰλικρινά ὅτι θά ἐπέστρεφαν σ' ἓνα μήνα. Δέν ἀερολογοῦσαν. Καθώς ὅμως ὁ μήνας γινόταν μακρὺς, πολὺ μακρὺς, αἰώνιος κι ἀβάσταχτος, τό πικρόχολο γινόταν πῶς πικρόχολο, κι ὁ σαρκασμός κατάντησε σκέτο καλαμπούρι. Ἡ ἐπιδόξ μάλιστα «Κάπα Κάπα Ἐπιφίλον, γιὰ σου Κουκουέ» ἀπό χαιρετισμός κατάντησε ἄγρια πλάκα, ἀκολουθώντας νεότερες σηματοδοτήσεις πού οἱ νεότερες συνθήκες καί συγκυρίες ἐπέβαλαν. Στό μεταξὺ, ὅμως, κι ἐνῶ τά γεγονότα μαζί μέ τίς σφαλῆρες ἔρχονταν σωρό γιά νά βεβαιώσουν μέ ἀναντίλεκτο τρόπο ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶχε γιά πάντα χαθεῖ γιά ὅσους πρός στιγμήν νόμισαν ὅτι ἦταν δική τους, οἱ ἀνθρωποι δέν σταμάτησαν οὔτε στιγμή νά τό κουβεντιάσουν τό ζήτημα: κι ἐκεῖνοι πού νόμισαν ὅτι εἶχαν τήν Ἀθήνα καί τήν ἔχασαν καί οἱ ἄλλοι πού, ἐνῶ δέν τήν κατεῖχαν, τήν κέρδισαν, τήν ἀρπαξαν ἀπ' τά μαλλιά σάν γυναίκα. Οὔτε οἱ χαμένοι μπορέσαν, ἔτσι ἀλλά, νά ποῦν χάσαμε, ὅπως χάνεις στό ΠΡΟ-ΠΟ, οὔτε οἱ κερδισμένοι ἀγαλλίασαν μέ τή νίκη τους, ὅπως π.χ. οἱ βαζέλες λένε «πήραμε τό πρωτάθλημα». Διότι ἀφοῦ τακτοποιήθηκαν τά πράγματα ἄλλαξε τό πρόβλημα. Οἱ κερδισμένοι ἔπρεπε νά πείσουν τούς ἑαυτούς τους καί τούς χαμένους ὅτι δέν ἦταν ἀρπαγες, ὅτι εἶχαν δίκιο πού κέρδισαν, κι εἶχαν δίκιο ὄχι γιατί μέσα στή συγκυρία τῆς ἐποχῆς ἦταν οἱ πῶς δυνατοί, ἀλλά γιατί ἦταν οἱ νόμιμοι κάτοχοι τῆς πόλης, οἱ καλοί, οἱ δίκαιοι, οἱ σωστοί, ὅτι αὐτοὶ δέν ἦταν «στασιασταί» ἀλλά νομιμόφρονες, ἐθνικόφρονες. Νομιμόφρονες καί ἐθνικόφρονες πάει νά πει ὅτι οἱ νικητές ἀντιπροσώπευαν καί σέβονταν τόν νόμο, τό γενικό συμφέρον, τά ἰδανικά πού λένε. Κάπως δύσκολη βέβαια αὐτή ἡ ἀπόδειξη γιατί τῆ διέψευδε καθημερινά ἡ πραγματικότητα καί ἡ πρακτική τοῦ κράτους τῶν νικητῶν, γι' αὐτό ἡ νικήτρια παρτάξη, γιά νά διασφαλίσει τό δικό της τό δίκιο, κατέφυγε μονίμως στό ἄδικο τῶν ἀντιπάλων της: στά

κονσερβοκοῦτια, στίς σειρές τῶν πτωμάτων πού μετά τά Δεκεμβριανά εἶχαν ἀπλώσει στό Περιστέρι, στόν Καρέα, στό Καματερό, στίς ἀγριότητες τῶν ὀπλατζήδων, στή δολιότητα τοῦ ΚΚΕ πού μέ τή «στάση» τῶν Δεκεμβριανῶν θέλησε ν' ἀρπάξει τήν ἐξουσία, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ νικητές κατέφευγαν στή δαναυσότητα τοῦ Γκουλάγκ. Τό τελικό ἐπιχειρημακαταπέλτης, αὐτό πού θά συνηγορήσει ὑπέρ τοῦ δικίου τῶν νικητῶν ἦταν ὅτι ἂν οἱ χαμένοι, οἱ «στασιασταί» τοῦ Δεκέμβρη, κέρδιζαν «ἡ Ἑλλάς θά ἐγίνετο στρατόπεδον συγκεντρώσεως». Πράγματι, ἦτο δυνατόν νά ἐγίνετο στρατόπεδον συγκεντρώσεως, ἐγὼ δέν τό ξέρω, κανεὶς δέν τό ξέρε, γιατί κανεὶς δέν μπορεῖ νά ἐπαληθεύσει ὑποθέσεις γιά τό παρελθόν. Ὡστόσο, ὁ ὅποιοσδήποτε μπορεῖ νά φτιάξει ὅπως θέλει τό παρελθόν, νά τό ζωγραφίσει ὅπως θέλει, ὅπως τό μπορεῖ, ἰδιαίτερα ἂν εἶναι ὁ νικητής. Τήν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος πού φιλοτέχνησαν οἱ νικητές στήν ὁποία, ἐνῶ ἡ Σκομπία ἐκτεινόταν ἀπό τήν Ὀμόνοια ὡς τό Σύνταγμα, προβάλλεται ὡστόσο αὐτό τό μικρὸ κομματάκι τῆς πόλης σά νά ἦταν ἡ Ἀθήνα ὀλόκληρη κι ἡ Ἑλλάδα ὀλόκληρη, δέν μποροῦσαν νά τή χωνέψουν οἱ χαμένοι τῶν Δεκεμβριανῶν ξέροντας πόσο ψεύτικη ἦταν. Ἔτσι ὁ πόλεμος συνεχίστηκε σέ ἄλλο ἐπίπεδο, ἄς ποῦμε ἐκεῖνο τῆς Ἱστορίας. Γιατί ἡ ἱστορία εἶναι κατ' ἐξοχήν ἐμπόλεμο πεδίο, μέ μεγάλα διακυβεύματα. Ἐπρεπε, λοιπόν, καί οἱ χαμένοι, οἱ ἀριστεροί, νά ἐξηγήσουν, τουλάχιστον στόν ἑαυτό τους, πῶς ἐγινε κι ἔχασαν τήν Ἀθήνα ἀφοῦ εἶχαν τά πάντα μέ τό μέρος τους: στρατό, ὀργανώσεις, ἥρωισμό, τό λαό καί πάντα ἀπ' ὅλα τό δίκιο.

Δίκιο ἀπό τή μιὰ μεριά, δίκιο ἀπό τήν ἄλλη, πολιτικό δίκιο, ἂντε νά θυγεί ἄκρη μέ μιᾶ ἔννοια κατ' ἐξοχήν ὑποκειμενική ὅπως τό δίκιο.

Γι' αὐτό ἡ κουβέντα κι ὁ καθγᾶς συνεχίστηκαν ἐνῶ τό ζήτημα ἐπὶ τῆς οὐσίας εἶχε κλείσει ἀπό τότε πού οἱ Ἐλασίτες ἔφυγαν ἀπό τήν Ἀθήνα. Εὐτυχῶς ἄλλωστε. Πάντως μετά τά Δεκεμβριανά ἐγιναν ἀπειρες συζητήσεις ἀνάμεσα σέ δύο δύο, περιοριστότερους, σέ παρέες, σέ ὀργανώσεις, καμιά φορά καί σέ ἐφημερίδες καί ἀπό διδλία. Ἐσχάτως ἡ κουβέντα ἀρχίζει νά ἀποκτᾶ καί ἀκαδημαϊκό-ἐρευνητικό καθεστῶς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ εὐαίσθητες κεραῖες τῶν κατασκευαστῶν συλλογικῶν συνειδήσεων ἀνέλαβαν νά ἀναπαλαιώσουν τήν ἱστορία μιᾶ κι πενήντα χρόνια μετά ὁ μαγικός ἀριθμός — πέρασε μισὸς αἰώνας ἀπό τότε! — ὑποχρεώνει σέ παντοειδεῖς ἀνασκολλητήσεις τῆς ἱστορικῆς μνήμης. Γέμισαν οἱ ἐφημερίδες καί τά κανάλια μέ ἀφιερῶματα γιά τά Δεκεμβριανά, ἦρθαν στό φῶς ντοκουμέντα, ἀναλύσεις, ἐγγραφα ἄγνωστα, μάθαμε ὅτι ὁ Στάλιν καί ὁ Τσῶρτσιλ «μᾶς» πούλησαν, ὅτι ἀκόμη καί Τούρκους ἐτοιμαζόταν νά «μᾶς» στείλει ὁ Τσῶρτσιλ, ὅτι ὁ στρατηγός Ντέ Γκῶλ ἤθελε νά ῥθει στήν Ἀθήνα ἀλλά δέν τόν ἄφησαν οἱ Ἑγγλέζοι, ὅτι ὁ Σιάντος ἐκλιπαροῦσε ἓνα ἐνθαρρυντικό νεῦμα τοῦ Στάλιν καί τοῦ Δημητρώφ, μάθαμε ὅτι ὁ Τσῶρτσιλ διέταξε τόν στρατηγὸ Σκόμπυ νά συμπεριφερθεῖ σάν σέ κατεχόμενη χώρα, εἶδαμε σέ φωτογραφίες παλιά σπίτια τρυπημένα ἀπό σφαίρες καί ξεκοιλιασμένα ἀπὸ ὀβλομους — γιά σκέψου, μάχες στήν καρδιά τῆς Ἀθήνας, λές κι εἶναι Σαράγεβο — μάθαμε καί τί δέν μάθαμε αὐτές τίς μέρες, μάθαμε αὐτό πού ξέραμε ἐν τέλει ἐδῶ καί πενήντα χρόνια, αὐτό πού γνώρισαν στό πετσί τους ὁ ὑποχωροῦντες Ἐλασίτες: ὅτι μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα. Μπερδέψαμε ὅμως στό μυαλό μας τό ποιοὶ πήραν τήν Ἀθήνα ἀπὸ ποιούς, κάτι δηλαδή πού οἱ ἀνθρωποι τότε, καί οἱ χαμένοι καί οἱ κερδισμένοι, τό ἔξεραν πολὺ καλά.

Ἡ κουβέντα, λοιπόν, γιά τό «νόημα» τοῦ Δεκέμβρη συνεχίστηκε καί συνεχίζεται ἀκόμη παρ' ὅλο πού δέν εὐτύχησε τό γεγονός αὐτό νά βρεῖ μιᾶ θέση στή δημόσια ζωὴ τοῦ τόπου, ὅπως ἄλλες κρίσιμες φάσεις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ὁ Διχασμός γιά παράδειγμα, ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή ἢ ἡ Ἀντίστα-

ση 1941-44. 'Ακόμη και οι καθιερωμένες περιοδολογήσεις αφήνουν τόν Δεκέμβρη απ' έξω, σάν μιὰ σούρα τῆς 'Αντίστασης, σάν πρελούδιο τοῦ 'Εμφυλίου ἢ ἀπλῶς μιὰ ἄτυχη «μαύρη τρύπα» πού καλὸ θὰ ἦταν νὰ μὴν ὑπῆρχε καὶ ἐν πάση περιπτώσει καλὸ εἶναι νὰ τὴν ξεχάσουμε, κι ἀκόμη καλύτερο νὰ τὴν ξεωραίσουμε. Θὰ μιλήσω πῶς κάτω γιὰ τὸν ἐσχάτως ἐπιχειρούμενο ξεωραϊσμό: ὅτι δηλαδὴ περάσαμε ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στὴν ἰδεολογία τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ τονίσω ὅτι παρὰ ταῦτα ὁ Δεκέμβρης μιλήθηκε πολὺ: ἰδιωτικά, ἀνεπίσημα, σιγανά, διαθλασμένα, ὑπόκωφα, ἔμμεσα, μουρμουριστὰ σάν τὴν ἀέναη ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου. Καὶ τότε κι ἀργότερα ἂν καὶ μέ διαφορετικὲς σηματοδοτήσεις καὶ συνδηλώσεις. "Ἄν ὑπῆρχε ἓνα τεράστιο μαγνητόφωνο πού θὰ εἶχε καταγράψει τίς κουδέντες τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὰ Δεκεμβριανά, θὰ μέναμε ἐμβρόντητοι ἀκούγοντας αὐτὴ τὴν πολύβουη καὶ πολυσήμαντη μαγνητοταινία. Τόσο πολύβουη καὶ σπαρακτικὴ ὅσο ἐκείνη πού θὰ μπορούσαμε ν' ἀκούσουμε γιὰ ἄλλα σπαρακτικά γεγονότα τῆς ἱστορίας μας, τὴν 'Εξοδο τοῦ Μεσολογγίου γιὰ παράδειγμα ἢ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. Γιὰ γεγονότα δηλαδὴ πού δὲν χωραεὶ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοιος ἦταν ὁ Δεκέμβρης!

'Ἀλλὰ τί εἶναι αὐτὸ μέ τὰ Δεκεμβριανά πού δὲν χωραεὶ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου;

Νομίζω τίποτε παραπάνω τίποτε παρακάτω ἀπ' αὐτὸ πού συμπύκνωσε σ' ἓνα δίστιχο τὸ λαϊκὸ τραγουδάκι τοῦ Δεκέμβρη: «μᾶς πῆραν τὴν 'Αθήνα». Εἶναι ἡ θεβαιότητα τῶν τραγουδιῶν-πολεμιστῶν πῶς δική τους ἦταν ἡ 'Αθήνα καὶ τοὺς τὴν ἄρπαξαν καὶ ταυτόχρονα ἢ φαντασίωση, πού τὴ ζοῦσαν σάν πραγματικότητα, ὅτι ἡ ἀπώλεια τοῦ δικοῦ τους τόπου, ἢ ἀρπαγὴ τῆς πόλης τους ἦταν πρόσκαιρη, δὲν μπορούσε νὰ διαρκέσει πολὺ: «μόνο γιὰ ἓνα μῆνα». Αὐτοὶ οἱ πολεμιστὲς πού περνοῦσαν καρaboτσακισμένοι ἀπὸ τὴ Μάντρα καὶ τὸ Κακοσάλεσι, ὁ κόσμος πού ἔφευγε μαζί τους, ὁ κόσμος πού τοὺς δέχτηκε καὶ τοὺς περιμενε στὰ χωριά τῆς Ρούμελης καὶ τῆς Θεσσαλίας, ὁ κόσμος πού ἄφησαν πίσω τους στὶς γειτονιές τῆς 'Αθήνας ἂν ἤξερε, ἂν πίστευε ὅτι ποτέ πιά δὲν θὰ ξαναγύριζε στὴν πόλη του, ὅτι ὁ μῆνας θὰ ἦταν τόσο μακρὺς, αἰώνιος, τίποτε δὲν θὰ γινόταν ἀπ' ὅσα ἐγιναν στὴ συνέχεια. Γιατί ἡ συνέχεια δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τσακιστεῖ ἢ πίστη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στὴν προσωρινότητα τῆς ἥττας τους. Τὸ λέει καὶ τὸ τραγούδι. Γιατί τὰ τραγούδια, ὅλα τ' αὐθεντικά τραγούδια, λένε πάντα τὴν ἀλήθεια. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀντίπαλοί τους, οἱ ἐθνικόφρονες, θὰ μπορούσαν νὰ τραγουδήσουν κι αὐτοὶ τὴ δική τους ἀλήθεια, τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀλήθεια: «τὴν εἶχαν τὴν 'Αθήνα/μόνο γιὰ ἓνα μῆνα». Καὶ πράγματι παιάνισαν τὴ δική τους ἀλήθεια, ἀλλὰ μέ τὰ δικὰ τους ἀλαζονικά ἐμβατήρια: «ἔξω βουλγαριά, οὔστ'/Σλάβοι καὶ προδότες δὲν θὰ ζεῖτε πιά».

'Ανάμεσα σὲ φαντασίωση καὶ πραγματικότητα, ἢ πῶς σωστά ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὲς πραγματικότητες, ἐκείνη τῶν γεγονότων κι ἐκείνη τῶν φαντασιώσεων ἢ τῶν προσδοκιῶν —γιατί καὶ οἱ προσδοκίες εἶναι ἐξίσου ὑπαρκτὲς πραγματικότητες—, ἄρχισε ἓνας σκληρὸς πόλεμος, πλέχτηκαν χιλιάδες δράματα καὶ ὑφάνθησαν μύριες παρεξηγήσεις ὥσπου ἔπαψε νὰ ὑπάρχει ἡ ἀμφισβήτηση περὶ τὴν κυριότητα τῆς 'Αθήνας, ἔφυγαν ἀπὸ τὴ μέση οἱ ἐπίδοξοι καὶ ἀπρόσκλητοι διεκδικητὲς καὶ ἐπικράτησε ὁ νόμος τῆς χρησικτησίας. 'Ακόμη πῶς πολὺ ἐπικράτησε ὁ πανάρχαιος νόμος τῆς μακροτάτου χρόνου νομῆς ὁ ὁποῖος, ὅπως νομολογοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι νομοδιδάσκαλοι, θεραπεύει ἐξ ὑστέρου ὅλα τὰ νομικά ἐλαττώματα, ὑπερβαίνει τὰ λεπτεπίλεπτα ζητήματα τῆς καλοπίστου ἢ κακοπίστου νομῆς, ὑπερβαίνει τὰ διαμφισβητούμενα ζητήματα τῆς

ἀλήθειας, καθόσον ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ποτέ μιὰ, καθόσον κρείττων ἢ θέσις τοῦ κατέχοντος κι ὁποῖος ἐπικρατεῖ ἐπιβάλλει τὸ δίκαιον τῆς λήθης. Ἔτσι κι ἔγινε, ἐπῆλθε ἡ μακροτάτου χρόνου νομῆ, ἡ ἀδιατάρακτος μετὰ τὰ Δεκεμβριανά νομῆ τῆς 'Αθήνας ἀπὸ τοὺς νικητὲς, ὥσπου ξεχάστηκε ὅτι ἡ 'Αθήνα τοῦ 1944 ἦταν ἓνα διακύβευμα, ἓνα ἀντικείμενο ἐριδος ἀνάμεσα σὲ δύο ἀλήθειες καὶ δύο ἀντίπαλες παρατάξεις.

'Ἀν θελήσουμε νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν τρομερὴ ἱστορικὴ περιπλοκή, κι ἂν ἀκολουθήσουμε μερικoὺς παλιότερους καὶ σύγχρονους φιλοσόφους πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πάλη ἐναντία στὴν ἐπιλησμονή, ὁ ἀμείλικτος πόλεμος ἐναντία στὴ λήθη, τὸ «ξεσκούριασμα» πού λέει ὁ Φουκώ, πρέπει νὰ θέσουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας τὸ ἴδιο ἐρώτημα πού εἶχαν θέσει τότε στὸν ἑαυτὸ τους οἱ δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, νὰ τίς δοῦμε, ἂν τὸ μπορούσαμε, ὄχι ἔτσι ὅπως ἐξελίχτηκαν καὶ θόλωσαν ἐκ τῶν ὑστέρων οἱ μεταξὺ τους διαχωριστικὲς γραμμές, ἀλλὰ ἔτσι ὅπως ἦταν τότε πού ρίχτηκαν, αὐτοπροσώπως, μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ πυρός γιὰ νὰ κερδίσει ἢ καθεμιά τὴ δική της ἀλήθεια. Καὶ γιὰ νὰ θέσουμε τὸ ἴδιο ἐρώτημα πού εἶχαν τότε οἱ ἄνθρωποι, παρ' ὅλο πού ξέρουμε τὴν ἀπάντηση πού δόθηκε ἐξ ὑστέρου, γιὰ νὰ μὴν κρίνουμε δηλαδὴ τὰ πράγματα μέ τὴν ἀλήθεια τοῦ ἀποτελέσματος ἢ τοῦ τετελεσμένου γεγονότος γιὰ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ ἱστορία δὲν ἦταν τετελεσμένη ἀλλὰ ἀπολύτως ἀστάθμητη, ζῶσα, ἀφοῦ δύο πανίσχυρες ἀλήθειες, ἐνοπλες μάλιστα, ἀντιμάχονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ δοῦμε τὸ τοτινὸ ἀστάθμητο τῶν πραγμάτων χωρὶς νὰ μᾶς σαλαγίσουν οἱ ἐξ ὑστέρου πραγματικότητες, σὲ τίποτε δὲν πρόκειται νὰ μᾶς βοηθήσουν ἓνα ἑκατομμύριο ἀρχαῖα, ντοκουμέντα κι ἀποκαλύψεις ἂν δὲν προσπαθήσουμε νὰ φανταστοῦμε τὴν ἐποχὴ, τοὺς ἀνθρώπους ὅπως ἦταν τότε, μέ τὰ προβλήματα πού αὐτοὶ εἶχαν, μέ τίς ἰδεολογίες τους, ἀκόμη καὶ μέ τίς ἰδεοληψίες τους. Τὸ πράγμα μοιάζει πολὺ εὐκολο, σχεδὸν ἀφελές, ἀπλούστατα γιατί ξέρουμε. "Ὅπως στὰ ἀστυνομικὰ μυθιστορήματα ὅπου εὐθύς ἐξαρχῆς ξέρουμε τὰ πάντα: ὅτι ὑπάρχει ἐγκλημα, ἄρα δολοφόνος καὶ οἱ δυνάμεις τοῦ καλοῦ πού κάποια στιγμή θὰ βροῦν τὸν δολοφόνο. Ἄντιθετα, ὅμως, μέ τὴ λογικὴ τοῦ ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος πού εἶναι ἴδια μέ τὴ λογικὴ τοῦ σταυρόλεξου, πρέπει νὰ βάλουμε τὸν ἑαυτὸ μας νὰ φαντάζεται τὰ πράγματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς σάν νὰ μὴν ξέρι τίποτε ἀπ' ὅσα ἐκ τῶν ὑστέρων συντελέστηκαν ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν γνώριζαν τίποτε ἀπ' ὅσα τὸ σακούλι τῆς ἱστορίας κουβαλοῦσε μέσα της. Τὸ πολὺ πολὺ ἄς ποῦμε, μαζί μέ τὸν Γκράμσι, ὅτι δὲν πρέπει τίποτε νὰ προλέγουμε, μπορούμε ὅμως πολλὰ νὰ προβλέπουμε. Τότε, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι, ὅπως πάντα ἄλλωστε, προέλεγαν τὰ πάντα καὶ προέδλεπαν ἐλάχιστα. Ὄντας καὶ οἱ ἀριστεροὶ ὑποκείμενα μιᾶς ἰδεολογίας πού προλέγει ἀλλὰ δὲν προβλέπει, γιατί κάθε ἰδεολογία φτιάχνει ἓναν ἀπριορικό λόγο καὶ τὸν ἐπιβάλλει στοὺς ἀνθρώπους σάν προφανὴ ἀλήθεια, μολαταῦτα καὶ παρὰ ταῦτα σάν πραγματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τους εἶχαν ἓνα ἐρώτημα: *Τίνος εἶναι αὐτὴ ἡ πόλη, ἢ 'Αθήνα; Αὐτὴν τὴν πόλη ποιὸς θὰ τὴν πάρει;*

'Ανήκουστο ἐρώτημα, σάν τὸ χαχανητὸ τοῦ τζουμπριαλαρό πού χωρὶς νὰ ἀρθρώνει κάποιο λόγο λέει τὰ πάντα. Εἶχαν καὶ μιὰν ἀπάντηση: *δική μας εἶναι ἡ 'Αθήνα*. Προσοχὴ ὅμως: τὸ ἐρώτημα τῶν ἀριστερῶν ὡς πρὸς τὴν κυριότητα τῆς 'Αθήνας, ἐκτὸς ἀπὸ ἀνήκουστο, ἦταν ἐρώτημα τομῆς, ἐπέβαλλε μιὰ τομὴ στὴν ἱστορικὴ συνέχεια, στὴν μακροτάτου χρόνου τάξη τῶν πραγμάτων. Ἦταν δηλαδὴ ἐρώτημα ἱστορικῆς σημασίας, ἐρώτημα *προβλεψῆς*, ἐρώτημα ἀνατρεπτικό. Τὸ ἀνατρεπτικό τοῦ ἐρωτήματος τῶν ἀριστερῶν, τὴν *προβλεψῆ τους*, μετέτρεψαν οἱ ἐθνικόφρονες σὲ κατηγορία, σὲ ἀδίκημα ἐσχάτης προδοσίας πού ἐπισύρει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, κι

ας μήν είχαν διαβάσει αράδα από Γκράμισι και Μακιαβέλι: είχαν, λέει, βλέψεις άνατρεπτικές οι κομμουνιστές, είχαν βλέψεις στην έξουσία. "Οτι οι άριστοεροι εκτός πού προέβλεπαν τό μέλλον, τό δικό τους και τής 'Αθήνας — πράγμα άπολύτως φυσικό—, προέλεγαν κιόλας μέ σιγουριά αυτό τό μέλλον, καταρχώνως ή μη ύποψιαζόμενοι τίς άδηλες περιπέτειες μιάς άστάθμητης και δυναμικής ιστορίας, αυτό είναι μιά άλλη ιστορία. Ένδιαφέρει μολταταύτα νά ξέρουμε ότι ή εθνικόφρων παράταξη δέν έθετε αυτό τό έρώτημα. Γι' αυτήν τά πράγματα ήταν άπό πάντα ξεκάθαρα, ή 'Αθήνα ήταν άπό πάντα δική της, δική της τή θεωρούσε και τώρα, άνεξαρτήτως τών νέων πραγματικοτήτων πού είχε δημιουργήσει ο πόλεμος. Μόνο ο φόβος, ένας φόβος πιστοποιημένος άπό χιλιάδες ένδειξεις και άποδείξεις, τάραζε λίγο τή σιγουριά τών δικαίων τής συνείδησης τών πατροπαράδοτων τίτλων έξουσίας, ένας φόβος πού έφερε στην επιφάνεια κι άλλους άπωθημένους φόβους. "Οπως στά όνειρα. 'Αλλά κι αυτό είναι μιά άλλη ιστορία...

Στό έρώτημα λοιπόν: τίνας ήταν ή 'Αθήνα τέλη τοῦ 1944;

Θά προσπαθήσω νά φανταστώ τήν κατάσταση γνωρίζοντας προκαταβολικά ότι ακόμη κι ή μεγαλύτερη διαύγεια δέν μπορεί νά κάνει τίποτε παραπάνω άπό τό νά τραθήξει μερικές άδέβαιες πινελιές, νά σχεδιάσει μερικά θολά σχήματα πάνω σ' έναν καμβά όπου ήδη περιπλέκονται οι μορφές τοῦ ιστορικού τοπίου, συγκρούονται οι πολιτικές κι οι κοινωνικές δυνάμεις έτσι όπως τίς έφερε στην επιφάνεια ή φοβερή μηχανή και δυναμική τοῦ πολέμου μετασχηματίζοντας παλιότερες ροπές πού έρχονταν άπό τά βάθη τοῦ χρόνου κι άπ' τό ύπέδαφος τής έλληνικής κοινωνίας.

"Όταν άρχισε ο πόλεμος τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1940 ξέραμε σε ποιόν άνήκε ή 'Αθήνα. Δηλαδή τό ήξεραν οι άνθρωποι τοῦ 1940. Και πρέπει χωρίς δυσπιστία νά τούς πιστέψουμε. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ άδιαφιλονίκητα συμβόλαια τήν 'Αθήνα τήν είχαν, τήν κατείχαν, τή νέμονταν, τήν έξουσίαζαν και τήν κουμαντάριζαν οι κυβερνήσεις της, ο στρατός της, ή αστυνομία, οι έμποροι της, οι βιομηχανοί της, τά παλιά τζάκια τοῦ 19ου αιώνα και τά νεότερα τής εκβιομηχάνισης, οι τράπεζες, οι διανούμενοι της, οι πολιτικοί της, οι αὐλικοί της κι ο βασιλιάς της — είχε και βασιλιά αυτή ή πόλη—, τήν κατείχαν ακόμη οι χιλιάδες μικρομεσαίοι άστοί πού καθένας τους κατείχε περίπου 250 τ.μ. άστικής γῆς όπου, μέ κόπο και μέ τήν οικογενειακή συσσώρευση δύο-τριών γενιών, είχε κτίσει ένα όμορφο και νοικοκυρεμένο σπίτι μέ κήλο στο πίσω μέρος, έναν φοίνικα μπροστά στην είσοδο ή μιά γαζία, μπόλικες τριανταφυλλιές, βασιλικούς, μαντζουράνες και εὔοσμες γαριφαλιές. Αυτοί όλοι, οι γηγενείς, γιατί όλοι αυτοί αισθάνονταν και γηγενείς και τρισχιλιετείς, μέ διαφορετική βέβαια συνεισφορά ο καθένας, οργάνωναν θεσμικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, πολιτικά τήν τάξη και τίς ιεραρχίες στην προπολεμική 'Αθήνα, αυτοί νέμονταν και τό διάφορο άπό τή διαχείριση τής πόλης μέ διαφορετικό, φυσικά, τοκομερίδιο ο καθένας, τότε πού δέναν τά σκυλιά μέ τά λουκάνικα. Κι άν τά ρομαντικά τραγούδια τοῦ 'Αττίκ μέ τά θλιμμένα πάθη, ή 'Ασκητική τοῦ Καζαντζάκη, οι ιστορίες τών σουρεαλιστών, τό κατά Θεοτοκά 'Ελεύθερο Πνεῦμα, μερικές άπεργίες τών εργατῶν, οι φοβερές κόντρες μεταξύ κομμουνιστών και σοσιαλιστών, τά προνουσιαμένα τών στρατηγῶν και οι συγκρούσεις βενιζελικών/βασιλικῶν, γερμανόφιλων και άγγλόφιλων, κι άλλα πολλά συσσώρευαν στοιχεία άναταραχής και δυσλειτουργίας πάνω στο ήρεμο τοπίο τής πόλης, ωστόσο ή συνολική τάξη, ή έξουσία και οι ιεραρχίες, δηλαδή τό κράτος, ούτε είχαν άμφισβητηθεί ούτε έμοιαζαν νά κινδυνεύουν άπό κάποια έμφανή ή άφανή διαταραχή, παρ' όλο τοῦ τό κράτος στην τελευταία προπολεμική του εκδοχή δέν

ήταν παρά μιά βαθύτατα διάστροφη έξουσία: ή βασιλοκρατική συμμαχία, ή δικτατορία τής 4ης Αυγούστου δηλαδή.

'Από τήν άλλη μεριά — αλλά αυτό τό «άπό τήν άλλη μεριά» παρ' όλο πού ύπαινίσσεται μιά διαλεκτική αντίφαση είναι κάτι πού τό λέμε εκ τῶν ύστερων, γιατί τότε ούτε ύπῆρχε ούτε φαινόταν κάτι σοβαρό πού νά συνιστά τό αντίπαλο δέος στις δυνάμεις τής έξουσίας, κάτι πού νά συγκροτεί τήν «άλλη μεριά»—, άπό τήν άλλη μεριά λοιπόν, και συγγνώμη για τή μεθοδολογική άσυνέπεια, γύρω άπό τό κέντρο τής πόλης, πού σχηματικότερα και ύπεραπλουστεύοντας περιέγραψα στά προηγούμενα, είτε σε όμόκεντρους κύκλους, άπό τό κέντρο πρὸς τήν περιφέρεια, είτε πολυεστιακά σε μιά άχανή και άδιαμόρφωτη περιφέρεια, εκτεινόταν μιά «άλλη» 'Αθήνα, μιά 'Αθήνα φερτική, άρριξη, ρευστή, κινούμενη άμμος, μιά έπαρχιακή 'Αθήνα. Τήν κατοικούσαν οι μετανάστες τής άργόσυρτης έσωτερικής μετανάστευσης, ή έπαρχιώτικη φτωχολογιά πού ακόμα κοίταζε κατά τό χωριό της, οι «βλάχοι» πού τόσο φιλόξενα ύποδέχθηκε ή χλεῦη τοῦ Καραγκιόζη, τήν κατοικούσαν οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, οι Σμυρνιοί, οι Κωνσταντινοπολίτες, οι Έλληνορωσοί, οι 'Αρμένηδες, οι Πόντιοι πού μέτεφταν τή νοσταλγία τών χαμένων πατριδῶν στις καινούργιες συνοικίες — Ν. Σμύρνη, Νίκαια, Καισαριανή, Ν. 'Ιωνία, Ν. Φιλαδέλφεια, Ν. 'Ερυθραία, Ν. Κόσμος κλπ. Αυτό τό γύρω γύρω, και ταυτόχρονα διάχυτο μέσα στην πόλη, ήταν καινούργια χωριά δίπλα σε άλλα χωριά λιγότερο καινούργια, μαχαλάδες, γειτονιές, ολόκληρες καινούργιες πόλεις δίπλα στην παλιά πόλη, ένας ολόκληρος κόσμος μέ έλάχιστα σημεία έπαφής και οργάνωσης συνοίκησης τών ένοικούντων μέ τήν 'Αθήνα τοῦ Κέντρου, αλλά και έλάχιστα σημεία έπαφής μεταξύ τους. 'Εδώ ή μύγα σύννεφο, ή σκόνη, ή λάσπη, οι δρόμοι άνύπαρκτοι, τό νερό έλάχιστο, τό φῶς άπό τή λάμπα πετρελαίου και τήν άσετυλίνη, ή δουλειά λίγη, προσωρινή, οι συγκοινωνίες άνύπαρκτες — κάποια λεωφορεία περνούσαν κατά τύχη άπό τίς γειτονιές, τά παιδιά πετροπόλεμο άπό μαχαλά σε μαχαλά, πιό εύκολο ήταν νά πάει κανείς άπό τήν 'Αθήνα στην Πάτρα παρά άπό τό Μεταξουργείο στα Πετράλωνα, άπό τήν Καισαριανή στην Κοκκινιά έμοιαζε ταξίδι στην 'Αμερική. 'Η 'Αθήνα ήταν μιά πόλη πού ακόμη «δέν είχε δέσει», όπως λέμε δέν έδесе ακόμη τό σιρόπι, τά ντόπια και τά νεόφερτα στοιχεία δέν είχαν άλληλοεσωματωθεί, πολλές οι γλώσσες, τά ιδιώματα, οι ντοπιολαλιές, οι ιδεολογίες, οι συμπεριφορές, οι νοοτροπίες, μοντέρνες δομές συνυπήρχαν μέ αρχαϊκές, ο άνθρωπος τής πόλης, ο 'Αθηναίος, δέν ήταν ή κοινή ταυτότητα τών κατοίκων της, άσε πιά ή 'Αθηναία. Βέβαια όλοι ψήφιζαν — οι γυναίκες όχι—, όλοι πλήρωναν φόρο, όλοι πήγαιναν στο στρατό, όλοι τιμωρόνταν άπό τόν ίδιο ποινικό νόμο όταν παρανομούσαν, όλοι πήγαιναν στο «ίδιο» σχολείο, όλοι μάθαιναν τήν ίδια γλώσσα, τήν ελληνική, όλοι θεωρούσαν πώς είχαν τούς ίδιους μεγάλους προγόνους, τόν Περικλή, τόν Σοφοκλή, τόν Μεγαλέξανδρο. Τό Κέντρο, δηλαδή ή 'Αθήνα τής έξουσίας μέ τόν σκληρό της πυρήνα και τά συμπαρομαρτοῦντα, εκτεινόταν περίπου στην ίδια περιοχή τής «Σκομιάς» τών Δεκεμβριανῶν, μεταξύ 'Ομόνοιας και πλατείας Συντάγματος και μερικούς θύλακες μέσα στην άχανή κι άμορφη περιφέρεια: Γουδί, Χασάνι, Μακρυγιάννη, Σχολή Εὐελπίδων, Φυλακές, 'Ακρόπολη, Λυκαβηττός, λιμάνι τοῦ Πειραιά, Χατζηκυριάκειο, τούς θύλακες, ακριδῶς, πού κατείχε ή εθνικόφρων παράταξη και οι 'Εγγλέζοι τίς πρώτες μέρες τών Δεκεμβριανῶν, θύλακες άπ' τούς όποιους έφόρμησε για νά καταλάβει ολόκληρη τήν πόλη.

Οι πρώτοι λοιπόν, οι κάτοικοι τοῦ ιστορικού Κέντρου, κατείχαν, κυβερνούσαν τήν 'Αθήνα κι άπό κει ολόκληρη τήν 'Ελλάδα. 'Εκεί τά κύρια όργανα, τά οικονομικά, τά πολιτικά, τά πολιτιστικά, εκεί ή Τέχνη και ή Πολιτική, εκεί ή Πόλη, άπό

κεί και οι έκστρατειες εκ-πολιτισμού προς την περιφέρεια.

Οι άλλοι, της περιφέρειας, απλώς κατοικούσαν την Αθήνα, δούλευαν όπου έβρισκαν, ένοικοι μόνιμοι ή προσωρινοί, μετανάστες σέ ξένο τόπο, πληρώνοντας τό άκριδό ένοίκιο τής χαμοζωής στους κυρίους και τίς κυρίες του πλούτου, τής πολιτικής, τής τέχνης, τής έξουσίας. Αυτοί ήταν εκτός έξουσίας, εκτός ούσίας. Γι' αυτό όταν ήθελαν νά πάνε για ψώνια στην Έρμου ή για δουλειές στά ύπουργεία έλεγαν: «θά κατεβούμε (ή θά άνεβούμε) στην Αθήνα», κι άς έμεναν στους Άμπελοκήπους ή στο Μεταξουργείο.

*

Τό σχήμα αυτό μέ τόν πόλεμο, μετά τήν κατάρρευση του Άλβανικού και μέ τήν Κατοχή, μέσα σέ δυό χρόνια τινάχτηκε στόν άέρα, έσπασαν οι βασικοί του άρμοί. Αυτοί που άνέλαβαν τή συνέχεια τής κρατικής διαχείρισης, οι συνθηκολόγοι στρατηγοί, κυβερνήτες μέ δοτή έξουσία έλέω κομμουντατούρας, πολύ γρήγορα θά μείνουν χωρίς κράτος και λαό νά κυβερνήσουν γιατί ταυτίστηκαν εμπρόθετα μέ τόν κατακτητή κι έχασαν κάθε φερεγγυότητα. Η άλλη μερίδα του μοναρχοστρατιωτικού μπλόκ κάτω από τους θυρεούς του Στέμματος θά φύγει άπ' τή χώρα, μέ έγγλέζικα καράβια, και μισθοτροφοδοτούμενο από τους Έγγλέζους θά σχηματίζει και θά άνασχηματίζει τίς κυβερνήσεις τής Μέσης Άνατολής. Κυβερνήσεις έπίσης μέ δοτή

ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

14 Οκτωβρίου 1944

Δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς τούτος ο λαός που βλέπουμε αυτές τίς μέρες είναι άλλος από κείνον που ξέραμε, πιο δυναμικός, πιο γενναίος και πιο περήφανος, άληθινά χειραφετημένος και λεύτερος, όπως φαντάζεται κανείς πώς θά ήταν ή γενεά του Εικοσιένα, μά όπως θά ήτανε πιά ο άστικοποιημένος λαός που γνωρίσαμε στίς μέρες μας. Οι φοβερές δοκιμασίες του 1922 και 1940-44 συντέλεσαν αυτήν τήν ψυχολογική μεταβολή, που έχει ίσως και μία φυλετική αίτια: τό άνακάτωμα μέ τό λαό τής ευρωπαϊκής Ελλάδας των φυλών τής Μικρασίας και του Πόντου, που τόσο φανερό είναι ή επίδρασή τους στή ζωή του σημερινού λαού τής Αθήνας. Τώρα νιώθουμε ένα μεγάλο και άσυγκράτητο λαϊκό κύμα που μας σηκώνει και μας παίρνει. Τί άκριδώς θέλει αυτή ή μάζα βέβαια κανείς δέν τό ξέρει, ούτε τά πιο συνειδητά μέλη τής. Δέν είναι τό βιομηχανικό προλεταριάτο των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων μέ τίς συγκεκριμένες οικονομικοκοινωνικές επιδιώξεις του έπιστημονικού σοσιαλισμού. Έδώ έχουμε νά κάμουμε μέ δυνάμεις άλόγιστες. Στόν άέρα ύπάρχει Ρωσική Έπανάσταση, μά και Γαλλική Έπανάσταση και Κομμούνια του Παρισιού και άπελευθερωτικός έθνικός πόλεμος και πούξ ξέρει τί άλλα θολά στοιχεία που δέν τά ξεχωρίζουμε άκόμα. Ο λαός βρήκε μία λέξη και τήν πιπιλίζει ολοένα: «Λαοκρατία». Τό τραγούδι τής ήμέρας που τραγουδούν χωρίς διακοπή όλες οι συνοικίες λέει:

Τό 'χουμε βάλει βαθιά μέσ στην καρδιά μας:
Λαοκρατία και όχι βασιλιά!

Τό περιεχόμενο τής Λαοκρατίας ώστόσο κανείς δέν μπορεί, μά ούτε και σκοτιζεται νά τό εξηγήσει. Δέν αισθάνεται ο λαός τήν άνάγκη για μία εξήγηση. Του φτάνει ο ήχος αυτής τής λέξης κι ή άόριστη τάση προς τό «Κράτος του λαού». Ο λαός ν' άνέβει, ο λαός νά γίνει άφέντης, νά πάντων οι κακοί ν' άδικούν τό λαό — αυτό είναι τό λαϊκό αίτημα. Μά συνάμα ο λαός βρίσκει και τό ΚΚ που τό εγκολπώνεται και τό άγαπά, όχι για τό πρόγραμμά του, που είναι σήμερα έλαστικό και άμφίβολο σάν τά προγράμματα των άστικών κομμάτων, μά γιατί τό νιώθει τό ΚΚ δικό του, τό βλέπει πάντα κοντά του, τό άκούει νά μιλά τή γλώσσα του, αισθάνεται μαζί του βαθιά ψυχική συγγένεια. Του παραδίνεται λοιπόν μ' έμπιστοσύνη τυφλή, έτσι που μάς ξεσκεπάζεται ξαφνικά, σέ τούτην τήν άπότομη στροφή τής ιστορίας, μία πρωτεύουσα κόκκινη. Θά δούμε τώρα πώς τό ΚΚ θά μεταχειριστεί τή μεγάλη αυτή λαϊκή δύναμη, που τόσο πολύ διάσπηκε νά τήν παρουσιάσει, μετατρέποντας μονομιάς τόν πανηγυρισμό τής έθνικής άπελευθέρωσης σέ κίνημα πολιτικού γοήτρου.

Γιώργος Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου, έκδ. Έστία, σελ. 510-511.

21 Δεκεμβρίου

Μία από τίς πλευρές του ζητήματος είναι και τούτη, πώς ολοένα περισσότερο έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ή επανάσταση αυτή είναι, στην Αθήνα τουλάχιστο, επανάσταση των προσφύγων εναντίον των γηγενών. Είναι άναμφισβήτητο ότι στους προσφυγικούς

συνοικισμούς, που αποτελούν σήμερα τήν «κόκκινη ζώνη» τής περιοχής τής Αθήνας και του Πειραιά, ή μέγιστη πλειοψηφία του πληθυσμού βρίσκεται, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, κάτω από τήν επίδραση και τόν έλεγχο του ΚΚΕ. ενώ αντίστροφα, στίς παλαιοαθηναϊκές συνοικίες, όχι μόνο στίς άστικές μά και τίς λαϊκές και εργατικές, και στά γηγενή κέντρα του Πειραιά, έξίσου μεγάλη πλειοψηφία δυσπιστεί προς τόν κομμουνισμό ή βρίσκεται σέ φανερό αντίθεση μαζί του.

(...) Τώρα, που ήρθε στο προσκήνιο μία δεύτερη προσφυγική γενεά, παρατηρούμε πώς ή διαφορά ιδεολογικού κλίματος άνάμεσα στην προσφυγική και τή γηγενή μάζα μετατοπίστηκε από τό πολιτικό πεδίο στο κοινωνικό. Η προσφυγική μάζα δέ συγχωρεί τή μειονεκτική κοινωνική θέση στην όποία έζησε αυτά τά είκοσι χρόνια. Έξάλλου δείχνει ότι δέν έχει ριζώσει άκόμα στόν τόπο, δέ συνδέθηκε μαζί του όλότελα και δέν άγάπησε τήν παράδοσή του. Η γηγενής μάζα παρακολουθεί τό κίνημα, βουδθή, πεισματωμένη, γεμάτη μνησικαχία. Κι αυτή δέν έχει διάθεση νά συγχωρέσει.

Γ. Θεοτοκά, Τετράδια Ημερολογίου, σελ. 545, 546.

Ωστόσο, μέ ήμερομηνία 8.1.1945, ο συγγραφέας διορθώνει τήν παραπάνω εκτίμησή του προσθέτοντας: «Αυτά θά έπρεπε νά άναθεωρηθούν. Έκ των ύστερων έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ή προσχώρηση των προσφύγων στο ΚΚΕ δέν ήταν τόσο γενική όσο νομίστηκε, ενώ έξάλλου πολέμησαν στην Αθήνα πολλές παλαιοελλαδίτικες μονάδες του ΕΛΑΣ».

έξουσία, χωρίς κράτος και λαό να κυβερνήσουν. 'Ο άστικός πολιτικός κόσμος που έμεινε στην Ελλάδα περίμενε τή νίκη τής 'Αγγλίας να τόν αποκαταστήσει στά άπαραγραπτα δικαιώματά του που τού είχε ύφαρπάξει ή 4η Αύγουστου. Κι αυτοί δέν είχαν ούτε κράτος ούτε λαό να κυβερνήσουν. "Όλοι όμως δραματίζονταν τό μέλλον τής χώρας, έρήμην τών κατοίκων της πού στό μεταξύ τούς είχαν ξεχάσει.

'Από τήν άλλη μεριά ή διοίκηση έξαρθρώθηκε· ό στρατός διαλύθηκε, ή άστυνομία άποδυναμώθηκε και στην ύπαιθρο καταργήθηκε, τά έμπορικά δίκτυα άποδιοργανώθηκαν· τό χρημα ξεφτιλίστηκε· οί ύπηρεσίες φτυζωούσαν κι έν πάση περιπτώσει δέν ύπηρετούσαν· ή πείνα θέριζε· οί καταθέσεις έξανεμίστηκαν· ή παραγωγή έπεσε κατακόρυφα και διαρπάχθηκε· τά παλιά και τά καινούργια τζάκια καταστράφηκαν· ή ευμάθεια τών μικροαστών έγινε νοσταλγία για τά παλιά· οί δημόσιοι υπάλληλοι πείνασαν περισσότερο από τή φτωχολογιά· οί παλιές νομιμοποιήσεις, οί ιεραρχίες, οί κώδικες άξιών ξεχάστηκαν· ή ανάγκη επιδίωξης, ή μαύρη άγορά, δημιούργησε νέα δίκτυα έπικοινωνίας και νέες τεχνικές ανταλλαγής· ή σχέση κέντρου-περιφέρειας, χωριού-πόλης, αντιστράφηκε· ή περιφέρεια υπεραξιώθηκε, τό κέντρο υποβιβάστηκε. Τά πάντα έσπρωξαν τούς ανθρώπους, για να έπιζήσουν, στην παρανομία, στην συνωμοτικότητα, άφου νομιμότητα και νομιμοφροσύνη στό νέο καθεστώς σήμαινε θάνατο ή έξευτελισμό ή και τά δύο μαζί. Νέα δίκτυα συνεργασίας κι άλληλεγγύης άναδείχτηκαν. Κι όλα μαζί, μαζί μέ τήν αίσθηση μιάς προδοσίας και ταπεινώσης ενός λαού κι ενός στρατού που δέν ήττήθηκε, μαζί μέ τή συνείδηση συνέχισης και συμμετοχής σέ έναν πόλεμο που δέν τελείωσε, σ' έναν πόλεμο ζωής και θανάτου στά μεγάλα πεδία τών μαχών, στό Στάλινγκραντ, στό 'Ελ 'Αλαμίν, στόν Ειρηνικό, όλα μαζί καλλιέργησαν στόν κόσμο ένα πνεύμα άπειθειας που γρήγορα μετατράπηκε σέ πνεύμα έξέγερσης.

Πώς αυτή ή γενικευμένη διαθεσιμότητα, ή γενικευμένη άπειθεια, μετατράπηκε σέ έξέγερση πάνω-κάτω μέσα σ' έναν χρόνο, από τό '42 ως τό '43, είναι μιά θαυμαστή αλλά και περίπλοκη ιστορία. Πολλά ξέρομε γι' αυτήν, άπειρα άγνοούμε καθώς τά σκέπασε ή λήθη και για τά περισσότερα οί ιδέες μας είναι θολές. 'Αλλά δέν είναι τού παρόντος. 'Απλώς να σημειώσω ένα συγκλονιστικό άποτέλεσμα αυτής τής μεγάλης άνατροπής. 'Επειδή ή κοινωνική και ή πολιτική ζωή δέν επιδέχεται κενά, τό κενό που δημιούργησε ό πόλεμος και ή καταστροφή τών παλαιών ιεραρχιών τό πλήρωσαν νέες δυνάμεις, άλλοι ιστορικοί πρωταγωνιστές πήραν τή θέση τών παλαιών, νέες ιδεολογίες εκτόπισαν τίς παλιές. Στή θέση τών παλιών διαχωριστικών γραμμών βασιλικοί/άντιβασιλικοί, βενιζελικοί/άντιβενιζελικοί, ή δυναμική τού πολέμου και τής 'Αντίστασης χάραξε καινούργιες. 'Από τή μιά μεριά οί δυνάμεις τού ΕΑΜ και τού ΚΚΕ που θά αντιπροσωπεύουν τόν νέο ιστορικό πρωταγωνιστή, μιά νέα δύναμη ήγεμονίας, που άναδείχθηκε μέσα στόν έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα, από τήν άλλη τό σύνολο τών προπολεμικών άστικών δυνάμεων: οί βενιζελικοί, οί άντιβενιζελικοί, οί βασιλικοί, οί άντιβασιλικοί, οί μεταξικοί, οί αγγλόφιλοι και οί γερμανόφιλοι. Πρός τό τέλος τού πολέμου, ή βέβαιη πλέον ήττα τού 'Αξονα καθήρησε τή διαφορά γερμανοφιλίας και άγγλοφιλίας που προπολεμικά χώριζε τίς άστικές δυνάμεις και όλοι μαζί συνενώθηκαν σέ μιά ενιαία παράταξη για ν' αντιμετώπισουν τόν νέο αντίπαλο. 'Όχι μόνοι τους αλλά μαζί μέ τούς 'Εγγλέζους σέ μιά άρραγή, όπως άποδείχθηκε, άγγλοελληνική συμμαχία. 'Η έαμική παράταξη ώστόσο είχε «εισβάλε» στό κέντρο. Ξεπήδησε από τήν περιφέρεια, από τήν έπαρχιακή ένδοχώρα τής Ελλάδας κι έξίσου δυναμικά άπ' τήν ένδοχώρα τής 'Αθήνας συνενώνοντας τή φτωχολογιά τών γειτονιών, τών συνοικιών και τών μαχαλάδων τής πόλης μέ τήν άγοριά τών βουνών και τών κάμπων τής χώρας. 'Ετσι ή πόλη άλλαξε χέρια. 'Η άγγλοελληνική συμμα-

χία τό είδε μέ τά μάτια της όταν στην άπελευθέρωση χύθηκαν στους δρόμους για να πανηγυρίσουν εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι κρατώντας τά λάβαρα τού ΚΚΕ και τού ΕΑΜ κι υποχρεώνοντας τόν πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου να πει στόν πανηγυρικό τής άπελευθέρωσης, στό Σύνταγμα, «πιστεύομεν και στή λαοκρατία!» 'Αλλά δέν πίστευε στή λαοκρατία ούτε ό ίδιος ούτε οί 'Εγγλέζοι ούτε ένας άνθρωπος τής άγγλοελληνικής συμμαχίας, είτε στέλεχος είτε άπλός πολίτης, είτε διανοούμενος είτε μαυραγορίτης, είτε ένοπλος ρυμνίτης, πρώην Ταγματασφαλίτης, 'Εδεσίτης, Χίτης, είτε άμαχος νοικοκύρης. 'Η ένδοχώρα, ή περιφέρεια, ή άχανής περιφέρεια τού Κέντρου άπειλούσε να παραμείνει στό Κέντρο ως έξουσία. Τά πάντα έγιναν αστάθμητα, διακυβευόμενα, ή ίδια ή 'Αθήνα από κέντρο έξουσίας μέ τούς παλαιούς άπαραγραπτους τίτλους μετατράπηκε σέ διακύβευμα. 'Ετσι, από τή δυναμική τών πραγμάτων και τή δράση τών ανθρώπων άναδείχθηκε τό άνήκουστο έρώτημα σέ ποιόν άνήκει ή 'Αθήνα, έρώτημα στό όποίο δέν μπορούσε ν' απαντήσει κανένα ύποθηκοφυλακείο μιά και οί παλαιοί, άκόμη και οί παλαιότατοι τίτλοι κυριότητας είχαν άχρηστευθεί.

Για τό έρώτημα αυτό άπάντησε ό Δεκέμβρης.

Στή Διακήρυξη τού 'Αγίου Φραγκίσκου, τό 1943, που αποτέλεσε τήν ιδρυτική πράξη τού ΟΗΕ, οί Σύμμαχοι δεσμεύτηκαν ότι μέ τήν άπελευθέρωση σ' όλες τίς κατεχόμενες χώρες θά διεξάγονταν έλεύθερες εκλογές, κάτι άλλωστε που επανέλαβαν άργότερα και στή Διακήρυξη για τήν 'Απελευθερωμένη Ευρώπη που έπισφράγιζε τίς συμφωνίες τής Γιάλας. 'Η δέσμευση αυτή ίσχυε και για τήν Ελλάδα. 'Αλλά ή άγγλοελλη-

νική συμμαχία κατάλαβε πολύ καλά, ήδη από το καλοκαίρι του 1943, και τό είδε με τά μάτια της τήν ώρα τής απελευθέρωσης, ότι στίς έκλογές, πού αναγκαστικά θά γίνονταν μέ βάση τίς ίδιες τους τίς δεσμεύσεις, ή έαμική παράταξη θά κέρδιζε μέ τά τσαρούχια. "Όσο και νά τήν περιόριζαν, όσο και νά τή στρίμωχναν, θά ήταν έναν πλειοψηφικό γεγονός πού ακόμη κι αν δέν κέρδιζε τήν απόλυτη πλειοψηφία στή νέα Βουλή τίποτε δέν θά μπορούσε νά γίνει χωρίς αυτήν. Αυτό τότε τό ήξεραν ακόμη κι οί λούστροι τής "Ομόνοιας, τό ήξερε κι ο Τσώρτσιλ κι ο Σκόμπυ κι ο Τσακαλώτος κι ο Παπανδρέου. Μέ κοινοβουλευτικά μέσα τό παιχνίδι τής έξουσίας ήταν προκαταβολικά χαμένο. "Η «λαοκρατία» μπορούσε μέ κοινοβουλευτικά μέσα νά κατακτήσει τήν έξουσία, κάτι δηλαδή τό σκανδαλώδες και κακό προηγούμενο για όλη τήν Εύρώπη. Γι' αυτό ή πολιτική συνεχίστηκε μέ άλλα μέσα, μέ πόλεμο, και στό πεδίο εκείνο όπου ή άγγλοελληνική συμμαχία ήταν δυνατή, ίσως και άσυναγώνιστη. Γι' αυτό ο «Δεκέμβρης ήτο δώρο του "Υψίστου» (Γ. Παπανδρέου), γι' αυτό «προεΐχε ή έξόντωσις τών κομμουνιστών» (Τσώρτσιλ), γι' αυτό οί νέοι πρωταγωνιστές έτελεύτησαν έν στόματι μαχαίρας.

"Η μάχη τής "Αθήνας, ο «μεγάλος Δεκέμβρης» για τούς άριστερους, «ή στάσις τών Δεκεμβριανών» για τούς έθνικόφρονες, ήταν τό κορυφαίο σημείο μιάς από τίς σημαντικότερες έριδες πού δίχασαν τούς Νεοέλληνες. Γιατί βέβαια ένα τόσο μεγάλο και τόσο καιριο ζήτημα πού αποκάλυψε ή απελευθέρωση, τό ζήτημα τής "Εξουσίας, δέν ήταν δυνατόν ούτε νά τεθεί ούτε

νά λυθεί στά κατσάβραχα. Μόνο στήν "Αθήνα μπορούσε νά τεθεί μέ τόσο απόλυτο τρόπο, γιατί ή "Αθήνα δέν ήταν άπλως μιά πόλη, έστω ή Πρωτεύουσα, αλλά έναν νέο Κέντρο, τό Κέντρο τής έαμικής παράταξης. Και ή έαμική παράταξη ήταν υποχρεωμένη νά δώσει τή μάχη σ' αυτό τό κέντρο, όσο κι αν προσπάθησε νά τ' αποφύγει, αλλά και ή άγγλοελληνική συμμαχία ήταν υποχρεωμένη νά συντρίψει αυτό τό Κέντρο επί ποινη άποβολής για πάντα από τήν έξουσία. "Η έξέγερση πού άρχισε δειλά δειλά μέ άπονενομημένες πράξεις πρωτοπόρων τό 1941-42, πού άγκάλιασε τήν τεράστια λαϊκή διαθεσιμότητα τό 1943-44, έσπασε μέσα στά Δεκεμβριανά, αν και χρειάστηκαν ακόμη τέσσερα χρόνια εμφύλιου πολέμου για νά ξεκαθαρίσουν όριστικά τά πράγματα. "Ιδωμένος απ' αυτή τήν όπτική ο Δεκέμβρης, κοιτάζοντας δηλαδή και στόν πίσω από τόν Δεκέμβρη χρόνο και στόν μπροστά απ' αυτόν, βλέπουμε πόσο στρατηγική ήταν ή στιγμή του: ήταν ή επάνω μεριά του κύματος, μιάς λαϊκής έξέγερσης, πού άρχισε τό 1941 και τό «ήρέμησαν» τό 1949. "Ηταν τό κορυφαίο σημείο τής πύρρινης δεκαετίας 40-50, τό ιστορικό σημείο στό όποιο ανακόπηκε ή όρμη εκείνων τών παραγόντων πού για πρώτη φορά από τήν "Επανάσταση του '21 «άπό τήν ίδια τή δυναμική τής "Ιστορίας προετοιμαζαν άλλες λύσεις» (Ν. Σβορώνος).

"Η έαμική παράταξη στά Δεκεμβριανά δέν έχασε μόνο μιά μάχη, τή μάχη τής "Αθήνας, αλλά τόν πόλεμο και μαζί μ' αυτόν τίς προοπτικές πού έπαγγελόταν. "Ο "Εμφύλιος πού ακολούθησε έγγραφεται στήν ίδια λογική: ήταν μιά άπεγνωσμένη

κι έξαναγκασμένη προσπάθεια τής περιφέρειας νά διασώσει ὅ,τι μπορούσε, κι ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀμείλικτη, ἡ ἀδίστακτη ἀλαζονεία νά συντρίψει, νά καθυποτάξει καί τό τελευταῖο ἴχνος ἀντίστασης τῆς ἐξεγερμένης περιφέρειας, ὥσπου ἡ Σκομπία νά κατακυριεύσει τό πᾶν.

Οἱ προθέσεις τῶν ἀντιπάλων, δηλαδή οἱ στόχοι τους, κι ἡ στρατηγική τους φαίνονται πολύ καθαρά στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κινήθηκαν μέσα στή μάχη τῆς Ἀθήνας. Ἀπό τή μιᾶ μεριά ὁ ΕΛΑΣ παρέταξε 16.000 ἀντάρτες τῆς Ἀθήνας καί τῆς ὑπαίθρου, καί περίπου 18.000 τοῦ ἐφεδρικοῦ τῆς Ἀθήνας, πολύ ἐλαφροῦ ὄπλισμένου.

Ἡ συνολική παρατακτική δύναμη τοῦ στρατηγοῦ Σκόμπου πού εἶχε τό γενικό πρόσταγμα ξεκίνησε στήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιᾶ μέ 15.000 Βρετανούς καί 12.000 Ἕλληνες. Μέχρι τό τέλος τῆς μάχης οἱ Βρετανοί ἔφτασαν τούς 26.000.

Τό κεντρικό πρόβλημα ἦταν ὁ ἀφοπλισμός τοῦ ΕΛΑΣ καί τῆς Πολιτοφυλακῆς, ἡ ἔνοπλη δύναμη τοῦ ΕΑΜ, δύναμη καί μεγάλη (90.000 τακτικοί καί 50.000 ἐφεδρικοί) καί ἀξιόμαχη καί λαϊκή, δύναμη ἔνοπλη, μέ ὑψηλοῦ βαθμοῦ ὀργανική σύνδεση μέ τόν ἑλληνικό λαό, ἀπ' τά σπλάχνα τοῦ ὁποῖου προήλθε μέ τρόπο «ἀνορθόδοξο»: μέ ἐθελοντική αὐτοεπιστράτευση. Ὅταν οἱ ἀνθρώποι θγαίνουν ἀπό μόνοι τους στό κλαρί δέν εἶναι ἀπλό νά γυρίσουν στά σπίτια τους μέ ἐθελουσία ἔξοδο. Ἡ ὑπαρξη ὁμως τοῦ ΕΛΑΣ καθιστοῦσε ἀδύνατη τήν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἀνύπαρκτου ἀστικοῦ κράτους. Ἐπρεπε πάση θυσία νά φύγει ἀπό τή μέση, κάτι πού θά διέλυε τή δύναμη τῆς ἐαμικής παράταξης καί θά τήν παρέδιδε σιδηροδέσμια στίς βουλές τῆς ἀγγλοελληνικῆς συμμαχίας. Ἡ τελευταία, ὕστερα ἀπό πολλές καί διάφορες περιπλοκές, διαβουλεύσεις καί ἐλιγμούς, ἀκαμπτη, ἀπαιτοῦσε τόν ἀφοπλισμό τοῦ ΕΛΑΣ, χωρίς ταυτό-

χρονο ἀφοπλισμό τῶν δικῶν τῆς δυνάμεων. «Καταληκτική προθεσμία»: ἡ Πολιτοφυλακή νά ἀφοπλισθεῖ τήν 1η τοῦ Δεκεμβρίου, ὁ ΕΛΑΣ στίς 10. Οἱ ἑαμικοί ὑπουργοί παραιτήθηκαν, καί τό τό ΕΑΜ ὀργάνωσε συλλαλητήριο στίς 3 τοῦ Δεκεμβρίου. Κύριο σύνθημα τῆς διαδήλωσης: «ὁ ΕΛΑΣ τελευταῖος». Τό συλλαλητήριο ἀπαγορεύτηκε. Παρά ταῦτα ὁ κόσμος μέ τίς ὀργανώσεις του κατέβηκε στήν πλατεία Συντάγματος. Πολυβόληθηκε ἐν ψυχρῶ. Εἴκοσι ἐπτὰ νεκροί, 130 τραυματίες. Στίς 5 Δεκεμβρίου ἡ κηδεῖα τῶν νεκρῶν.

«Στό μεταξύ», γράφει στό ἡμερολόγιό του ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ὁ διανοούμενος ὑπουργός Ναυτικῶν τῆς κυβέρνησης Παπανδρέου: ἐγγραφή 5.12.44, «νέο συλλαλητήριο τῶν κομμουνιστῶν μέ τή μορφή κηδεῖας τῶν προχθεσινῶν θυμάτων καί μέ τήν κραυγή "θάνατος στόν Παπανδρέου". Εἴκοσι τέσσερα φέρετρα, ἐνώ τά θύματα ἦταν ἔνδεκα». Τίποτε δηλαδή, μόλις μία ποδοσφαιρική ομάδα.

Ἀπό κει καί πέρα τόν λόγο ἔχουν τά ὄπλα καί μίλησαν ὡς ἐξῆς.

Ἀπό τή μιᾶ μεριά ἡ ἀντιαμική παράταξη δέν ἐγκατέλειψε οὔτε πρὸς στιγμήν τό στόχο της: καί στόχος της, μέ ἐμπνευστή, καθοδηγητή καί ὀργανωτή τόν ἴδιο τόν Τσώρτσιλ, ἦταν ἡ συντριβή τοῦ ΕΛΑΣ μέσα στήν Ἀθήνα τήν ἴδια. Ὁ ἐντός Ἀθηνῶν στρατιωτικός συσχετισμός τῆς τῶ ἐπέτρεπε μέ τήν ὑπεροπλία πού τῆς χάριζε ὁ πλούσιος καί βαρῆς ὄπλισμός της. Πίστευε ὡστόσο ὅτι θά μπορούσε εὐκόλα καί γρήγορα νά τά βγάλει πέρα. Διαφεύστηκε, μιᾶ καί τῆς χρειάστηκαν 33 μέρες καί, ἐπιπλέον, νά διπλασιάσει τίς δυνάμεις της ἀποσπώντας τες ἀπό τό μέτωπο τῆς Ἰταλίας. Καί ἦταν μοιραία αὐτή ἡ ὑποτίμηση γιατί δέν εἶχε καταλάβει ὅτι ἡ ἀπέραντη ἐνδοχώρα τῆς Ἀθήνας εἶχε ξεσηκωθεί κι ὅτι αὐτός ὁ ξεσηκωμός τοῦ κόσμου, πού αὐτή τόν ἐδίλεπε σάν ὄχλο, «ἀριστερούς φασίστες» (Π. Κανελλόπουλος) παρακινούμενους ἀπό μερικούς φανατικούς ἐγκληματίες ἐπαναστάτες, ὀφειλόταν στήν τεράστια ἀλλαγὴ πού

Τό Α' Σῶμα Στρατοῦ (ΕΛΑΣ Ἀθήνας-Πειραιᾶ) μέ 5.500 ἀντάρτες, ὁμως πολύ ἐλαφρῶ ὄπλισμένους καί μέ λίγα πυρομαχικά. Ὅλο κι ὄλο 10 ὄπλοπολυβόλα πού δέν χρησιμοποιήθηκαν ὡς τό τέλος, γιατί χάλασαν, 2 μεγάλους ὄλκους καί 8 ἀτομικούς. Ἐκτός ἀπό τόν ΕΛΑΣ τῆς Ἀθήνας ἔλαβαν μέρος στή μάχη ἡ II Μεραρχία Ἀττικοβοιωτίας μέ 2 συντάγματα: 2.500 ἀντάρτες (τό 34ο καί τό 7ο Εὐβοίας: τό 2ο σύνταγμα, δύναμης 1.000 ἀνδρῶν, ἀφοπλίστηκε στίς 3-12-44 ἀπό τούς Ἑγγλέζους, χωρίς νά λάβει μέρος στή μάχη), XIII Μεραρχία Ρούμελης μέ 2.000 ἀντάρτες, ἡ VIII Ταξιαρχία Πελοποννήσου (2 συντάγματα) μέ 2.500 ἀντάρτες, τό ἀνεξάρτητο Σύνταγμα Περιχώρων μέ 500 ἀντάρτες, τό μηχανικό καί λίγα τμήματα τῆς Ταξιαρχίας Ἰππικοῦ Θεσσαλίας, τό 54ο Σύνταγμα Βόλου τίς τελευταίες μέρες τῆς συρραξῆς. Οἱ δυνάμεις τοῦ τακτικοῦ ΕΛΑΣ δέν ξεπέρασαν τούς 16.000 ἀνδρες. Σ' αὐτή τή δύναμη πρέπει νά προστεθεῖ ὁ ἐφεδρικός ΕΛΑΣ τῆς Ἀθήνας καί ἡ Πολιτοφυλακή, περίπου 18.000 ἄοπλοι ἢ μισοὀπλισμένοι, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, ἀποτέλεσαν τήν πηγὴ ἀνανέωσης τῶν δυνάμεων τοῦ τακτικοῦ ΕΛΑΣ. Ἀπό βαριά ὄπλα ὁ ΕΛΑΣ διέθετε μόνο 8 πυροβόλα (4 ἡ II Μεραρχία, 4 ἡ XIII Μεραρχία), 8 ἀντιαρματικά, ἓνα μόνο ἀντιαεροπορικό πυροβόλο πού καταστράφηκε ἀπό ρουκέτα ἀεροπλάνου, καί 4 τεθωρακισμένα ὀχήματα πού ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωπα μέ τά μεγαθήρια «Κεντυρίων» τῶν Ἑγγλέζων δέν ἄντεξαν, καταστράφηκαν. Βασικό ὄπλο τῶν Ἑλασιτῶν θά ἀποδειχθεῖ ὁ δυναμίτης πού ἀνατίναξε πολλά ὀχυρωμένα κτίρια τῶν ἀντιπάλων, ἡ χειροβομβίδα, ἡ βενζίνη καί ἡ κουδέρτα πού ἀχρήστευσε πολλά ἐλαφρά ἄρματα τῶν Ἀγγλων. Πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ ΕΛΑΣ τροφοδοτοῦνταν συνεχῶς σέ ὄπλα καί πολεμοφόδια κυρίως ἀπό τά λάφυρα τῶν μαχῶν: τά ἀστynomικά τμήματα πού τά κυρίευσε ὄλα τίς δύο-τρεις πρῶτες μέρες τῆς σύρραξης, ἀπό τήν κατάληψη τῶν Φυλακῶν Ἀδέρωφ, τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων, τοῦ ξενοδοχείου Σεσίλ στήν Κηφισιά ἀφοπλίζοντας 800 Ἑγγλέζους κλπ.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: κύρια συγκέντρωση κυβερνητικῶν καί παρακυβερνητικῶν δυνάμεων στό Γουδί: (5.500 ἀνδρες) α) Ἡ Ὁρεινὴ Ταξιαρχία (ρμινίτες) σύνολο 2.500 ἀνδρες, 1.500 Ταγματσαφάιτες πού μετονομάστηκαν «ἐθνοφρουροί», 1.500 χωροφύλακες. Στήν περιοχή Μακρυγιάννη 1.200. Στά ἀστynomικά τμήματα τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας, στή Γενική καί Εἰδική Ἀσφάλεια 1.500 ἀστynomικοί. Στά ὑπόλοιπα 20 τμήματα καί στή Σχολὴ Εὐελπίδων, μαζί καί μέ τή Χωροφυλακὴ Προαστίων 3.500. Γενικό σύνολο γύρω στους 12.000 ἀνδρες. Σ' αὐτούς πρέπει νά προστεθοῦν δυνάμεις τοῦ ναυτικοῦ πού κράτησαν τή Σχολὴ Ναυτικῶν Δοκίμων καί τό μέγαρο Βάτη στόν Πειραιᾶ, καθῶς καί διάσπαρτες δυνάμεις Χιτῶν καί Ταγματσαφάιτων πού εἶχαν καταλάβει ξενοδοχεῖα στήν Ὀμόνοια, τήν ὁδὸ Σόλωνος, τό Κολωνάκι καθῶς καί ἐνόπλιον Χασιωτῶν. Οἱ δυνάμεις αὐτῆς κυβερνητικῆς παράταξης ἄλλες συγκεντρώθηκαν πρὶν ἀπὸ τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας κι ἄλλες ἀμέσως μετὰ, χάρις στή δραστηριότητα τοῦ στρατηγοῦ Σπηλιωτῶπουλου πού τοῦ δόθηκε ἡ θέση τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ τῆς Ἀθήνας καί πού, μέ Ταγματσαφάιτες καί Χίτες, ὀργάνωσε δύο συντάγματα «ἐθνοφρουρῶν», «Ἐθνικοῦ Στρατοῦ», ἓνα μέ τόν Γρίβα (Χίτης) κι ἓνα μέ τόν Καμπάνη (Ἐδεσίτης). Ὅλες οἱ δυνάμεις αὐτῆς ἦταν πολύ καλά ἐξοπλισμένες.

Μέχρι τήν ἐναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν εἶχε ἀποβιβασθεῖ στήν Ἑλλάδα τό Γ' Βρετανικό Σῶμα Στρατοῦ ἀποτελούμενο ἀπὸ τή II Ἰνδικὴ Μεραρχία, τήν 23η Τεθωρακισμένη Μεραρχία καί τήν 5η Ταξιαρχία Πεζικοῦ. Μεταξὺ 12 καί 20 Δεκεμβρίου κατέπλευσε ἡ V Μεραρχία καί ἡ 2η Ταξιαρχία, δυνάμεις τῆς RAF, τοῦ ναυτικοῦ καί βοηθητικῆς ὑπηρεσίας, πολλά μηχανοκίνητα, σκάφη τοῦ στόλου, πάνω ἀπὸ 200 ἄρματα μάχης (ἐλαφρά, τά βαριά Σέρμαν) καί ἀεροπλάνα.

Σημείωση: Τά στοιχεία ἀπό διάφορες πηγές

συντελέστηκε μέσα στην Αντίσταση και την Κατοχή. Η άντιαμική παράταξη φανταζόταν ότι τα πράγματα ήταν όπως τότε 1941, όταν τα αλληλοσυγκρουόμενα τμήματά της έφευγαν από την Αθήνα. Μ' αυτή την άνεση της άκατανοησίας έριχναν οι Έγγλέζοι ως και 2.500 βλήματα την ημέρα του βαρέως πυροβολικού του στόλου τους πάνω στις γειτονιές της Αθήνας και τα αεροπλάνα τους γάζωναν ακόμη και κινήσεις δύο ανθρώπων.

Από την άλλη μεριά, η έαμική παράταξη, η περιφέρεια της Αθήνας με τό λαό της και τό στρατό της αλλά και τα τμήματα του ΕΛΑΣ της υπαίθρου που σταδιακά έλαβαν μέρος στη μάχη κινήθηκαν σέ μιά λογική που στην ουσία απέφευγε τή μετωπική σύγκρουση με τούς Έγγλέζους. Κυριάρχησαν σχεδόν ολοκληρωτικά στίς συνοικίες, στην περιφέρεια, αλλά κατά κάποιον τρόπο κλειστήκαν σ' αυτές, σάν νά ήταν αυτοπολιωμούμενοι. Στόχος του ΕΛΑΣ ήταν νά έξουδετερώσουν τίς θέσεις που κατείχαν οι Έδεοίτες, οι Χίτες, οι Ταγματασφαλίτες, οι Χωροφύλακες, ή Αστυνομία Πόλεων, οι ριμνίτες: προσπάθησαν νά έξουδετερώσουν τή μία συνιστώσα της άγγλοελληνικής συμμαχίας, νά της στερήσουν τά έσωτερικά ένοπλα έρείσματα ώστε νά μπορέσουν στή συνέχεια νά συνδιαλλαγούν με τήν άλλη συνιστώσα, τούς Έγγλέζους, με τούς όποιους δέν άνοιξαν ουσιαστικό πόλεμο. Γι' αυτό δέν χτύπησαν ενθύς έξαρχής τό Κέντρο, γι' αυτό κι όταν αιχμαλώτιζαν Έγγλέζους τούς άφηναν μαζί με τόν όπλισμό τους (περίπτωση τό έπίλεκτο τάγμα Kings Royal Rifle Corps τής 23ης Θωρακισμένης Μεραρχίας που αιχμαλωτίστηκε από τμήματα του 52ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ στή Μάνδρα, στίς 10.12.44. Τό τάγμα, δύναμης 800 κοκκινοσκούφηδων, με διαταγή τής Κ.Ε. του ΕΛΑΣ άφέθηκε ελεύθερο νά περάσει μέσα από τίς έλασίτικες γραμμές και νά ένισχύσει τούς άμυνόμενους στή Σχολή Εύελπίδων και στο Πολυτεχνείο. Περίπτωση έπίσης έγγλέζικου λόχου μηχανοκίνητου με 3 τεθωρακισμένα που αιχμαλωτίστηκε από τήν Ταξιαρχία Ίπικου, έξω από τή Θήβα, στίς 7 Δεκεμβρίου. Περίπτωση έπίσης ότι ό ΕΛΑΣ δέν έμπόδισε τούς Έγγλέζους νά καταλάβουν τήν Ακρόπολη στήν όποία, όμως, αυτοί έγκατέστησαν έπίλεκτη μονάδα με όλμους και άρματα στίς παρυφές, κι από κει θέρριζαν πρós πάσα κατεύθυνση. Κι άλλες πολλές). Οι Έλασίτες όπου συγκρούστηκαν με έλληνικά τμήματα τά κατάφεραν καλά και γρήγορα: στήν Ήπειρο διαλύουν τόν ΕΔΕΣ σέ μιά έβδομάδα, τό ίδιο έγινε στο Κιλκίς με τά τμήματα της ΠΑΟ. Στήν Αθήνα κυριάρχησαν πλήρως στίς γειτονίες, κατέλαβαν όλα τά άστυνομικά τμήματα, τή Γενική και τήν Εϊδική Ασφάλεια, ύστερα από σκληρές μάχες κατέλαβαν τό Πολυτεχνείο, τά τμήματα της Γαργαρέττας-Καλλιθέας, κατέλαβαν τίς Φυλακές Αδέρωφ, τίς Φυλακές Χατζηκώστα, τό Γηροκομείο (που άλλαξε πολλές φορές χέρια), τό Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο, τούς Στύλους του Όλυμπίου Διός, τόν Άρδηττό, τό Ν. Φάληρο, τά Παραπήματα, πήραν τήν Πλάκα γιά λίγο, τίς Τζιτζιφιές, τήν πλατεία Κάνιγγος, κράτησαν γιά μέρες τά Έξάρχεια, έφτασαν ως τήν Όμόνοια, κράτησαν του Ψυρρή, τόν Άι-Δημήτρη (Θών). Άπέτυχε δέβια ό ΕΛΑΣ νά εκπορθήσει τόν Όρεινή Ταξιαρχία και τούς Ταγματασφαλίτες από τό Γουδί κι έπαθε μεγάλη ζημιά εκει, όπως έπίσης απέτυχε νά καταλάβει τούς στρατώνες του Μακρυγιάννη όπου είχαν όχυρωθεί οι χωροφύλακες. Ήταν στρατηγικές άποτυχίες αυτές, διότι αντιπροσώπευαν τήν κύρια δύναμη της κυβέρνησης, ιδιαίτερα ή Όρεινή Ταξιαρχία. Και στίς δύο περιπτώσεις, όμως, τά κυβερνητικά όχυρά σώθηκαν χάρι στήν ένίσχυση που δέχθηκαν από τά άγλικά θωρακισμένα και τήν αεροπορία. Παρά τίς έπιτυχίες του ό ΕΛΑΣ τίς πρώτες 10 μέρες που ακόμη οι Έγγλέζοι δέν είχαν κουβαλήσει ένισχύσεις και ό Σκόμπυ έτοιμαζόταν νά εκκενώσει τό κέντρο της πόλης και νά καταφύγει στο άεροδρόμιο,

όπως είπα και πιο πάνω, όταν ακόμη τό μπορούσε, δέν συγκρούστηκε με τούς Άγγλους μετωπικά, στο κέντρο της πόλης, ούτε τό επεδίωξε δάζοντας άποφασιστικά στή μάχη τίς μεγάλες μονάδες του.

Αργότερα μίλησαν γιά προδοσία της τότε ήγεσίας που είχε αναλάβει τήν εθύνη διεύθυνσης της μάχης (Κεντρική Έπιτροπή του ΕΛΑΣ άποτελούμενη από τόν Γ. Σιάντο, τούς στρατηγούς Μάντακα και Χατζημιχάλη κι έπιτελάρχη τόν άντισυνταγματάρχη Λαγγουράνη, αφαιρώντας τήν εθύνη αυτή από τό Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ). Ή μίλησαν, κι αυτή είναι ακόμη ή γενική αίτηση, γιά άλλοπρόσαλλο κι άνικανο τρόπο διεύθυνσης τών έπιχειρήσεων. Είναι βέβαιο ότι λάθη έγιναν πολλά, αλλά οι κρίσεις που στηρίζονται στή λαθολογία ή τήν προδοσία ξεχνούν τά δύο κύρια στοιχεία: α) τόν πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ τών αντιπάλων, β) τόν πραγματικό στόχο της έαμικής ήγεσίας. Λοιπόν: στόχος της έαμικής ήγεσίας δέν ήταν νά πετάξει τούς Άγγλους στή θάλασσα· καλώς ή κακώς δέν θέλησε νά πάρει τήν έξουσία με τά όπλα. Έπεδίωξε νά συντρίψει τά ίθαγενή στηρίγματα τών Άγγλων, τήν «άντίδραση», πράγμα που τό πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό, έχασε, όμως, όταν άναγκάστηκε νά δώσει τή μάχη μέσα στο Κέντρο με τίς ύπερτερες δυνάμεις τών Άγγλων· γι' αυτό είναι ό συσχετισμός δυνάμεων, και μόνον αυτός, που άποφασίζει σ' έναν πόλεμο. Κι αυτός ήταν εις βάρος της έαμικής παράταξης. Οι ένάντιες κρίσεις της λαθολογίας και της προδοσίας ή ακόμη της έπαναστατικής όλιγωρίας δέν παίρνουν ύπόψη ότι στήν Ελλάδα του 1944, κι ενώ ακόμη μαινόταν ό πόλεμος τών συμμάχων κατά του Άξονα στα κύρια μετωπα, ένας έλληνοαγγλικός πόλεμος διαρκείας δέν άντιστοιχούσε στίς άντιλήψεις της έαμικής παράταξης, ούτε της ήγεσίας ούτε της βάσης, του κόσμου που έβγαине από έναν αίματηρό πόλεμο στον όποιο είχε ύποφέρει τά πάνδεινα. Έκ τών ύπέρων όλοι μπορούμε νά τοποθετούμε «σωστά» τά πολυδόλα, νά κάνουμε τούς «σωστούς» έλιγμούς, εκ τών ύπέρων όλοι είμαστε φοβεροί στρατέγκο. Τότε, όμως, δέν εκκρεμούσε έλληνοαγγλικός πόλεμος τόν όποιο δραματίζονται έν τέλει αυτές οι επικρίσεις. Δέν τόν ήθελε και δέν τόν μπορούσε ό κόσμος.

Τά όπλα δέν τούς τά έδωσε κανένας. Τά πήραν μόνοι τους. Από τούς Ιταλούς. Από τούς Γερμανούς. Από τούς κακούς Έλληνες πού πουλήθηκαν στους Ιταλούς και στους Γερμανούς. Μόνοι τους έμαθαν τή χρήση τους. Μόνοι τους όργανωσαν τήν πρωτόγονη έπιμελτία τους. Μόνοι τους όργανωσαν τή στοιχειώδη υγειονομική τους υπηρεσία. Ο ίματισμός τους είνε παρδαλός. Ανάλογα μέ τόν έχθρό πού έγδυσαν. Τά κράνη τους είνε ιταλικά, γερμανικά, ρουμανικά και τώρα άγγλικά και ίνδικά...

Κ. Καραγιώργης, Ριζοσπάστης 24/12/'44

Η άλύγιστη Καισαριανή από χθές τό μεσημέρι άντιμετωπίζει μαζεμένα τά λυσσασμένα σκυλιά: ρίχτηκαν άπάνω της ή όρεινή ταξιαρχία, οι χωροφύλακες και οι τσολιάδες πού τούς έβγαλαν έπίτηδες από τό Γουδί και τούς όπλισαν. Τή χτυπούν μέ όπλα, μέ αυτόματα, μέ όλμους και μέ κανόνια. Τή χτυπούν από τόν ουρανό μέ φοβερή λύσσα τά άεροπλάνα, πού ύπουλα φρόντισαν και έσδυσαν τό σήμα τής έθνικότητάς τους.

Κ. Καραγιώργης, Ριζ 7.12.'44

«Έρχονται τώρα οι "άγριότητες". Τέτοιες γένηκαν μέ τούτη τή διαφορά: α) Πολύ πίο πολλές γένηκαν και γίνονται άπ' τήν αντίδραση. β) Άπ' τίς άλλες οι πίο πολλές σκηνοθετήθηκαν άπ' τήν αντίδραση, πού και τίποτε άν δέν κάναμε λάλι θά σκηνοθετούσε σέ βάρος μας "άγριότητες" και γ) φρόντισα και έψαξα νά βρω, μά ούτε μία περίπτωση ύπάρχει, πού νάχει δοθη σάν γραμμή του ΚΚΕ νά γίνουν άγριότητες. Όμως άγριότητες έγιναν και τέτοιες έκαναν και μέλη του Κόμματος. Τέτοια μέλη πού, είτε προβοκаторες ήταν, είτε όχι, δέν ήταν άξια νάναι μέλη του Κόμματος, δημιουργούν ευθύνες και για τό ίδιο. Μά μά πού τό ΚΚΕ δέν έδωσε τέτοια γραμμή και αυτούς πού έκαναν υπερβασίες και τίς υπερβασίες τίς ίδιες τίς άπεκήρυξε και τίς άποκηρύσσει, δέν δημιουργείται ζήτημα ήθικής τάξεως για τό ΚΚΕ. Γιατί τό Κόμμα μας έχει τό θάρρος νά διακηρύξει ότι τέτοιες περιπτώσεις, όπως του Κορώνη, είτε τής ήθοποιού Παπαδάκη, δέ μπορούν νά βρουν δικαίωση και πρέπει νά καταδικαστούν άνοιχτά.

Μένει τό ζήτημα τής όμηρίας. Τό λάθος δέν είναι ότι διατάχτηκε ή όμηρία άπ' τά πάνω. Γιατί στην περίπτωση αυτή πραγματικά άποφασίστηκε και διατάχτηκε άπ' τά πάνω. Τή στιγμή πού γινότανε πόλεμος και οι άλλοι έπιαναν χιλιάδες όμηρους και τούς μετέφεραν στην Άφρική, έμεις δέ μπορούσαμε νά μαστε πίο χριστιανοί άπ' τούς πουριτανούς τής Άλβιώνος. Τό λάθος είναι ότι διατάχτηκε ή όμηρία χωρίς πειθαρχία και σχέδιο, και έτσι εκφυλίστηκε σέ έξωπολιτική πράξη. Αυτό έδειξε ότι όπου είχαν φτάσει τά πράματα δέ μπορούσαμε νά διενεργήσουμε μία πειθαρχημένη και πολιτικά σκόπιμη όμηρία. Γι' αυτό και δέν έπρεπε νά τήν διατάξουμε.

Εισήγηση του Ν. Ζαχαριάδη, στή 12η Όλ. του ΚΚΕ, 1945

Αυτή — άς μου έπιτραπεί ή έκφραση — ή «διάθεση» ώρίμασε σέ ένα μέρος τής έαμικής παράταξης άργότερα, όταν ή ήττα του Δεκέμβρη και ή παράδοση των όπλων μετά τή Βάρκιζα παρήγαγε τά άποτελέσματά της, όταν οι Έαμίτες και οι άποστρατευμένοι Έλασίτες άρχισαν νά πίνουν τό πικρό ποτήρι τής άπόγνωσης, όταν ένδοξοι και τιμημένοι καπεταναίοι του ΕΛΑΣ σύρθηκαν στίς φυλακές και ταπεινώθηκαν, όταν ό Ξυλοδαρμός και τό άγριο φονικό έγινε ό νόμος τής νικητριάς Σκομπίας, κάτι δηλαδή πού οι άριστεροί δέν μπορούσαν τότε νά τό φανταστούν. Έμεις ξερούμε τί άκολούθησε. Έκείνοι ώστόσο ήταν άδύνατον νά φανταστούν ότι στά χωριά οι νικητές θά επιδίδονταν σέ συστηματικό κούρεμα και βιασμό χιλιάδων γυναικών άκριβώς για νά ζήσουν τό έσχατο σημείο ταπεινώσης κι έξευτελισμού. Οι νικητές για νά σιγουρευτούν για τή νίκη τους έπρεπε νά γαμήσουν τούς αντιπάλους. Κι αυτό δέν τό χωρούσε ό νοός του άνθρώπου, ήταν πέρα από τά πολιτιστικά τους πρότυπα. Κανείς δέν μπορούσε νά φανταστεί ότι τό άπολυτήριο του ΕΛΑΣ από τίτλος τιμής, πού θά τό κρατούσαν στο εικονοστάσι του σπιτιού τους οι έπόμενες γενιές, θά έστηνε μία φωνική πανίδα στους κατοχους του.

Θά πρόσθετα και μία άλλη σκέψη πού νομίζω ότι άντιστοιχεί στίς ιδέες πού κατείχαν τήν έαμική παράταξη, τήν ήγεσία της και τόν κόσμο της, σέ ιδέες πού καθόρισαν τήν πρακτική της. Η έαμική παράταξη, και πριν από τά Δεκεμβριανά και μετά άπ' αυτά, κινήθηκε από μία γενικότερη πεποίθηση, από μία ιδεολογία θά έλεγα, ότι θά έπρεπε νά συνοικήσει σ' αυτό τόν τόπο μέ τούς κατοίκους του Κέντρου και μέ τούς Συμμάχους, άρκει μόνο νά φύγουν από τή μέση οι Χίτες και οι Ταγματασφαλίτες, οι μαυραγορίτες, αυτοί δηλαδή πού τά χρόνια της Κατοχής συνεργάστηκαν μέ τούς Γερμανούς. Μ' αυτή τήν ιδέα φτιάχτηκε τό ΕΑΜ κι ό ΕΛΑΣ, μ' αυτή τήν ιδέα έπιστρατεύτηκε ό κόσμος, γι' αυτή τήν ιδέα μάτωσε. Κινήθηκαν από μία γενικότερη αντίληψη, άντιφασιστική και δημοκρατική, πώς στην μεταπολεμική Έλλάδα, τήν ειρηνεμένη από τόν πόλεμο, Κέντρο και Περιφέρεια, ή Άθήνα κι ή ένδοχώρα της, θά έπρεπε νά ξαναφτιαχτούν μέ όλα τά στοιχεία τους, έτσι όπως ό πόλεμος τά άλλαξε και τά ανακάτεψε. Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά στίς διακηρύξεις, στην άντιστασιακή άρθρογραφία, στά τραγούδια, στή σύνθεση των όργανων του ΕΑΜ, στή σύνθεση των διοικήσεων του ΕΛΑΣ, σ' όλον τόν ιδεολογικό λόγο πού

διαπερνά την αντιστασιακή πρακτική και πού ούτε στιγμή δεν αφίσταται της αντιφασιστικής-έθνικοαπελευθερωτικής γραμμής. Τη συνοίκηση του παλιού και του νέου, πού μέσα από την αγωνιστική δράση αναδεικνύει μία νέα ιεραρχία κι έναν νέο θεσμό, μπορεί να ανα-γνώσει και να ανα-γνωρίσει κανείς βλέποντας την αρμονική συνεργασία ενός συνταγματάρχη καριέρας μ' έναν δασκαλάκο πού αναδείχθηκε σε μεγάλο καπετάνιο, ενός πρώην φυματικού καπνεργάτη κομμουνιστή να συνεργάζεται αρμονικά, και για τόν ίδιο σκοπό, μ' έναν πρώην φιλελεύθερο δημοκράτη, αστό, βενιζελικό. Είναι χιλιάδες αυτά τά παραδείγματα: είναι ο τρόπος μέ τόν οποίο κινήθηκε όλοκληρη ή έαμική παράταξη, εκατοντάδες χιλιάδες μάχιμοι άνθρωποι. Αυτή τή νέα σύνθεση οί άνθρωποι του παλιού Κέντρου ούτε τήν ήθελαν ούτε τήν κατάλαβαν ούτε τή γνώρισαν ούτε τούς συνέφερε: κινδύνευαν απ' αυτήν. Και τή χτύπησαν στο πιό λεπτό σημείο: τή χαρακτήρισαν άπάτη κι έκδιασμό τών κομμουνιστών εις βάρος του «άδολου λαού και τών εϋπιστων πατριωτών».

Κανείς δέν διατύπωσε καλύτερα από τόν Γεώργιο Παπανδρέου αυτό τό κατηγορητήριο.

«Κατ' άρχάς [τό ΕΑΜ] υπήρξε πράγματι μεγάλη έθνική, ήθική, λαϊκή δύναμις... Έπροκάλεσε μέ τήν εμφάνισή του τήν μέθην τής απελευθερώσεως και έστηρίχθη όχι άπλώς εις τήν συγκοτάθεισιν αλλά εις τόν ένθουσιασμόν, εις τήν ψυχικήν κατάκτησιν του Λαού και ιδίως τής Νεότητος. Βαθμιαίως όμως έγινε ή αποκάλυψις τών πολιτικών του σκοπών. Ο Λαός άντελαμβάνετο ότι ή σημαία του Έθνικού Άγώνος έχρησιμοποιείτο υπό τής κομμουνιστικής ήγεσίας του ΕΑΜ διά τήν προετοιμασίαν τής μετακατοχικής δυναμικής επικρατήσεως, διά τήν διαίαν κατάληψιν τής έξουσίας εκ μέρους του Κομμουνιστικού Κόμματος. Και τότε ήρχισε ή δευτέρα φάσις, αι άμφιβολία και οι επικρίσεις του Λαού διά τήν κατάπνιξιν τών οποίων ή Κομμουνιστική ήγεσία του ΕΑΜ, άφου είχεν προνοήσει να προβή, επί πονή θανάτου, εις τόν πλήρη άφοπλισμόν τών κατοίκων, κατέφυγεν εις τήν δίαν, εις τήν καταδυνάστευσιν και τήν δίωξιν του Λαού. Και τότε τό ΕΑΜ εισήλθεν εις τήν τρίτην φάσιν, ή οποία πλέον είχε διαμορφωθεί όριστικώς. Έπαινε να είναι έθνική, ήθική, λαϊκή δύναμις, έγινε λαομίσητο. Και αποτελεί πλέον τήν ένσπλον όργανωσιν τής ελαχίστης μειοψηφίας, ή οποία άσκει άπηνή, αίματηράν τρομοκρατίαν έναντίον τής μεγάλης πλειοψηφίας».

Αυτά διατυπωμένα τόν Δεκέμβριον του 1943!

ΟΥΙΝΣΤΩΝ ΤΣΩΡΤΣΙΑ

«Είσοθε υπεύθυνος τήρησιν τής τάξεως εις τάς Άθήνας και διά τήν καταστροφήν όλων τών ομάδων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ... μή διστάσετε να ενεργήσετε ως να εύρίσκεσθε εις μίαν μόλις καταληφθείσαν υπό του στρατού πόλιν, όπου έχει έκτραγει έπαναστατικόν κίνημα... Πρέπει να κρατήσωμεν τάς Άθήνας και να έπαδληθώμεν. Έάν τούτο τό επιτύχετε χωρίς αίματοχυσίαν θά είναι κατόρθωμα διά σας, αλλά και αίματοχυσίαν θά είναι επίσης κατόρθωμα έάν αυτή είναι άπαραίτητος».

Ούίνστων Τσώρτσιλ, Άπομνημονεύματα, Βιβλ. Α', σελ. 255.

«Θά καταρτισθεί τμήμα Έθνικού Στρατού — άνέφερε ή πρόταση τών ύπουργών τής Άριστεράς— ίνα συνεχίσει συμβολικώς τήν συμμετοχήν του εις τόν κοινόν Συμμαχικόν άγώνα και λάβη επίσης μέρος, αν άπαιτηθή εις τάς περιοχάς Κρήτης και Δωδεκανήσου. Εις τό τμήμα τούτο του Έθνικού Στρατού, τό όποιον θά συμβολίζει τήν Έθνικήν Ένότητα θά μετάσχουν ή ύφισταμένη Όρεινή Ταξιαρχία, ό Έρός Λόχος, και τμήμα του ΕΔΕΣ, καθώς και μία Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, έχουσα δύναμιν ίσην προς τό άθροισμα τών άνω δυνάμεων και ίσον όπλισμόν».

Πρόταση τών ύπουργών του ΕΑΜ για τόν άφοπλισμό: 27.11.1944

Τό συμπέρασμα είναι ότι ό Δεκέμβριος ήμπορεί να θεωρηθή «δωρον του Ύψιστου».

Άλλά, διά να υπάρξη ό Δεκέμβριος, έπρεπε προηγουμένως να είχομεν έλθει εις τήν Ελλάδα. Και τούτο ήτο δυνατόν μόνον μέ τήν συμμετοχήν και του ΚΚΕ εις τήν Κυβέρνησιν, δηλαδή μέ τόν Λίβανον.

Και διά να εύρεθούν εδώ οι Βρεττανοί, οι όποιοι ήσαν άπαραίτητοι διά τήν Νίκην, έπρεπε προηγουμένως να είχαν ύπογραφή τό Σύμφωνον τής Καζέρτα.

Και διά να επιτευχθή τότε ή εκκαθάρισις τής καταστάσεως έπρεπε προηγουμένως να επιμείνω εις τήν άμεσον άποστράτευσιν του ΕΛΑΣ και να θέσω τό ΚΚΕ ενώπιον του διλήμματος ή να άποδεχθή ειρηνικώς τόν άφοπλισμόν του ή να επιχειρήση τήν Στάσιν, υπό συνθήκας όμως, πλέον, αι όποιαι ώδήγουν εις τήν συντριβήν του...

Αυτή είναι ή ιστορική αλήθεια...

Γιώργιος Παπανδρέου «Δεκέμβριος», δημοσιεύτηκε στήν Καθημερινή, 2 Μαρτίου 1948. Περιλαμβάνεται στον τόμο: Γεώργιος Παπανδρέου Η Άπελευθέρωσις τής Ελλάδος, 1948

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΑΘΑΣ
Έφ. Μάχη, 1945

«...Υστερα από τις 33 εκείνες μέρες, ή 'Αθήνα παρουσιάζει ένα θέαμα συγκλονιστικού ενδιαφέροντος. Μόνο τώρα καταλαβαίνω τι έσήμαιαν οι καλλικέαδοι ήχοι τόσων ημερών και τι έσήμαινε τό λιτό, μετριόφρον άνακοινωθέν του Σκόμπυ: "Ο στόλος μας έριψε σήμερα δυο χιλιάδες τετρακοσίας βολάς". Προσπαθώ να άνασυνθέσω τις άναμνήσεις μου. Έδώ ήταν κάτι σπίτια. Τώρα ύπάρχει μιά πλατεία. Έπάνω ύπήρχαν σύματα του τράμ. Τώρα βρίσκονται κουλουριασμένα κάτω. Τά τζάμια ήταν στά παράθυρα. Τώρα βρίσκονται στους δρόμους. Τά τράμ χρησιμοποιούν για συγκοινωνία. Τώρα τήν έμποδίζουν γιατί χρησιμοποιούν για όδοφράγματα. Όλοι οι τοίχοι δουλεμένοι με τά κεντήματα τών πολυβόλων, όλα τά σπίτια έχουν τρύπες. Ζήτημα μεγέθους οι διαφορές τους, μικρές, μεγάλες, μέγιστες. Έδώ μιά πολυκατοικία είναι κομμένη κάθετα και μπορείς με άνεση να μελετήσεις άνατομικά τήν έσωτερική άρχιτεκτονική της. Τό μπάνιο κρέμεται κατακορύφως και στή γωνιά ό στρογγυλός μαρμάρινος θρόνος, όπου άποσύρονται κι οι βασιλείς άκόμα μόνοι, περιμένει μάταια τό θρόνιασμα του ένοίκου. Ένας σωρός πέτρες και ξύλα. Άνάμεσα, κρεβάτια και μπουφέδες. Έκει ένας τοίχος μετατέθηκε κι αντί να φράζει τήν πρόσοψη του σπιτιού, φράζει κανονικά τόν δρόμο. Ένα όδόφραγμα έκανε τόπο εϋγενικά στό τάνι κι άλλο όδόφραγμα έπίσης... Τετέλεσαι! Μέσα στίς 33 μέρες του Δεκέμβρη έγινε μιά μεγάλη και καταστρεπτική κοσμογονία, με άποτέλεσμα ν' αλλάξουμε έθνικότητα οι Έλληνες. Οι μισοί γινήκαμε Βούλγαροι. Οι άλλοι μισοί γινήκαν "έθνικόφρονες". Διαπιστώνω με μεγάλη στενοχώρια ότι δέν είναι άπ' τά πολύ ευχάριστα πράματα στόν κόσμο να σου αλλάζουν έθνικότητα.

Φωνές. Κακό. Φασαρία. Γυρνά και βλέπω ένα θέαμα περίεργο. Ένας νέος τρέχει. Τόν κνηγάνε μερικοί και του φράζουνε τό δρομο. Έθνοφύλακες και πολίτες τόν πάνουν, τόν βάζουνε στή μέση κι αρχίζουν να τόν κοπανάνε. Μ' αφήνει σάν τρελός ό φίλος μου ό Γιαννάκης και τρέχει να προλάβει. Κάθομαι εκεί και βλέπω τή σκηνή που παρουσιάζει πολύ ενδιαφέρον. Τά χέρια που πέφτουν στό κεφάλι του νέου είναι πολλά και δέν βρίσκεται χώρος να προσθέσει ό φίλος μου ό Γιάννης τό δικό του. Σηκώνει τή γροθιά του και τήν κατεβάζει, αλλά πέφτει σ' άλλα χέρια που είχαν τήν τύχη να προσηγηθούν. Οι άλλοι λένε:

- Νά, νά, νά!
- Βούλγαρε! Προδότη! Κάθαρμα!
- Ρωτώ κάποιον χριστιανό:
- Γιατί τόν δέρνουν;
- Τόν ξέρετε;
- Πώς. Νικόλαος Παπαδόπουλος, λέγεται. Βούλγαρος! Νικόλαος Παπαδόπουλος! Σίγουρα, ό Δεκέμβρης μάς σάλεψε τις φρένες...».

Δέν ήταν άγιοι οι άριστεροί: σκότωσαν κι αυτοί, πολλές φορές άδικα κι άσκοπα, μερικοί τό χείρονταν κιόλας. Και στά Δεκεμβριανά: στό Καματερό, στό Περιστερι, στού Καρέα, στό Κερατσίνι πολλοί οι άταφοι νεκροί μιάς τυφλής μισαλλοδοξίας, μιάς τυφλής μηχανής που θλέπει φτηνή τή ζωή. Η έθνικόφρων παράταξη όμως, κι οι έπίγονοί της, «ξέχασε» τις εκτελέσεις μέσα στά παλιά Άνάκτορα και τούς τάφους στόν Βασιλικό Κήπο, ξέχασε άκόμη τά χιλιάδες πτώματα από τούς δομβαρδισμούς του Σκόμπυ που τά μετέφεραν στό Περιστερι, άποσυντεθειμένα πιά, για να τά φορτώσουν στους εκτελεστές της ΟΠΛΑ. Δυό με τρεις χιλιάδες όδίδες τήν ήμέρα έριχναν τά κανόνια του Σκόμπυ: δέν είχε τότε άκόμη έφευρεθεί ό όρος χειρουργική επέμβαση.

Οι ιδέες τών άριστερών, τις όποιες προσπάθησαν να τις δάλουν σε πράξη και μέσα στά Δεκεμβριανά, μπορεί να ήταν χιμαιρικές, αυταπάτη, φαντασίωση. Μπορεί να ήταν φαντασίωση ή ιδέα για μιά νέα λαϊκότητα όπου οι λαϊκές τάξεις δέν θα ήταν άπλως άντικείμενα χειραγώγησης και εκ-πολιτισμού. Ωστόσο, όπως έγραφα πιο πάνω, οι φαντασιώσεις είναι κι αυτές πραγματικότητας και παράγον πραγματικότητας. Ένα πράγμα πάντως είναι σίγουρο: ή άντιαμική παράταξη ούτε είχε ούτε επέδειξε τέτοιες ευαισθησίες. Τό λέει ό Γ. Παπανδρέου, τό γράφει στό ημερολόγιό του ό Π. Κανελλόπουλος («άριστερός φασισμός») κι άλλοι πολλοί. Όλοι. Και δέν μιλά για τούς Μπουραντάδες. Και τό απέδειξαν όχι μόνο έξοντώνοντας τούς αντιπάλους τους αλλά έξοντώνοντας και τήν ίδια τήν 'Αθήνα κι όλόκληρη τήν Ελλάδα που τήν κατόνησαν στό χάλι που σήμερα ζούμε. Γιατί με άπάτη, φόβο, βία και ψέμα φτιάχνονται μέν πραγματικότητες, αλλά οι πραγματικότητες της μίζεριας τών μίζερων ανθρώπων...

Έτσι, όταν πιά τέλειωσε ή δυνατότητα να είναι δραστική ή ιδεολογία του κονσερβοκουτιού (δηλαδή ή ιδεολογία του Γ. Παπανδρέου με τά μάτια της όποιας έβλεπε τούς άριστερούς), οι έπίγονοι ανακάλυψαν τήν ιδεολογία του προδομένου έλληνισμού: Σήμερα τό *Συγκρότημα*, ή *Καθημερινή* (του Άλαφούζου πιά, όχι τής Βλάχου), τών καναλιών έφτιαξαν ένα άλλο «Έμεις» που προδόθηκε τότε. Ποιοι όμως είμαστε «έμεις» και ποιοι οι «άλλοι»; Τό «έμεις», όπως ό μάγειρας διάφορα ύλικά για να φτιάξει μιά σάλτσα, για να σουτάρουμε τούς άποσυνάγωγους και να σωτάρουμε ά λά κρέμ τή μακάρια συνείδηση, ξαναφτιάχνουμε με καινούργια ύλικά τό μανιχαϊστικό σχήμα του καλού και του κακού. Άλλά αυτή τή φορά σ' αντίθεση με ό,τι γινόταν τότε που οι άνθρωποι έπαιζαν τό κεφάλι τους, ή τομή άνάμεσα στό καλό και τό κακό τοποθετήθηκε έξω από τό πρόβλημα, έξω από τούς ανθρώπους που τότε πάλεψαν, ένσωματώνοντας στό «καλό» τό σύνολο του έθνους. Διότι τό έθνος πρέπει να είναι άρραγές, δέν επιδέχεται διαιρέσεις και έπιμερισμούς.

Τους διαψεύδει, όμως, ό Γεώργιος Παπανδρέου: «έπίγνωσις τής απολύτου ταυτότητος τών συμφερόντων μας προς τήν Άγγλίαν» (Ιούλιος 1943).

Τους διαψεύδει και τό λαϊκό τραγούδι:

«Μας πήραν τήν 'Αθήνα»

Όυτε ό ένας ούτε τό άλλο έλεγαν ψέματα. Μόνο που οι άλλθεις τους είναι διαφορετικές.

Όλες οι φωτογραφίες του άρθρου αυτού είναι παρμένες από τό λεύκωμα του Dmitri Kessel, Έλλάδα του '44, εκδόσεις ΑΜΜΟΣ, Αθήνα 1994.

Ο Σκόμπυ κι ο Παπανδρέου δέν δίστασαν νά ρίξουν χιλιάδες βόμβες κατακέφαλα στόν κόσμο. Θυμάμαι, όμως, τόν παλιό μου δάσκαλο, λοχία του πυροβολικού στην Άλβανία και στη συνέχεια Έλασίτη, πού έλεγε ότι στα Δεκεμβριανά, όταν έπρεπε νά δάλουν μέ τά πυροβόλα τους (τά ειχαν στήσει κάποιον τέρμα Άχαρνών, στη βίλα Σοφιανόπουλου) σέ κατοικημένους τόπους, τών πυροβολητών τούς κόβονταν τά πόδια. Πώς νά δομ-

βαρδίσουν κατακέφαλα, πάνω σέ σπίτια μέ κόσμο; Ούτε αυτοί ήξεραν τόν όρο χειρουργική επέμβαση. Δίσταζαν. Δίσταζε ό ΕΛΑΣ. Άς τόν άκούσουμε αυτόν τόν διαταγμό τών Έλασιτών στα Δεκεμβριανά πού έγινε ανασταναγμός, τόν διαταγμό- ανασταναγμό αυτόν πού τότε πάλεψαν στην Άθήνα από τετραγωνο σέ τετράγωνο, τραγούδησαν φεύγοντας «μας ήλθαν οί Έγγλέζοι», κι έπαθαν τών παθών τους τόν τάραχο.

Μικρή έκδρομή στην 'Αρκαδία Πρίν τόν 'Ορθό(ν) καί μετά τόν Κώστα

«'Ας υποθέσουμε ότι δέν έχουμε φτάσει
από ένατό δρόμους τά όρια τής σιγής...»

Κ. Γ. Καρυωτάκης

Ο 'Αριστείδης

Γεννήθηκε σ' ένα χωριό τής 'Αρκαδίας
τελειώνοντας ό προηγούμενος αιώνας.
Γιός πεταλωτή, μαθητευόμενος ό ίδιος,
ψηλός, ώραιος. Πρόωρα φυματικός —
γι' αυτό καί ταξίδευε τακτικά σέ Τρί-
πολη καί 'Αθήνα.

Του Σχολαρχείου, «μορφωμένος»
δηλαδή, όπως καί άλλοι βέβαια στό χω-
ριό, «καμμίασχεσημέ τούς υπόλοιπους,
καμμία, ήταν διανοητικός άνθρωπος,
άλλος άνθρωπος...». Μέ πλούσια βι-
βλιοθήκη: έλληνική καί ξένη λογοτε-
χνία, πολιτικά βιβλία, μαρξιστικά καί
άλλα, ιστορικά, ταξιδιωτικά, βιβλία για
καλλιέργειες «καί για πολλά, για πολ-
λά... ένα φόρτωμα βιβλία, τά πήγαι-
να αγώι από τό πάνω χωριό στό κάτω
κάθε φθινόπωρο καί πάλι στό πάνω τήν
άνοιξη. Τά φορτώναμε στό άλλογο, σέ
δυό ξύλινα κιβώτια, πού είχε φτιάξει...»
«'Επαιρνα βιβλία από τόν 'Αριστείδη

καί διάβαζα, ό πατέρας μου έσβηνε τό
λυχνάρι για νά μήν ξοδεύω τό λάδι...».
«'Όσοι δέν μπορούσαν νά διαβάσουν,
άλλά καί έμείς πού ξέραμε, μαζευόμα-
σαν τά βράδυα στό σπίτι του γύρω από
τό τζάκι, ή τό καλοκαίρι έξω, στό άλώ-
νι. Μας διάβαζε, συζητούσαμε...»

«Μετά τό '17, πολλοί νέοι τής έπο-
χής άρχίσαμε νά βλέπουμε μέ συμπά-
θεια τόν κομμουνισμό, έγινε καί τό κόμ-
μα, έφθασαν καί έδω κάποιοι ίνστρού-
κτορες, έτσι τούς λέγαμε τότε... 'Ο
'Αριστείδης ήταν από πρίν άριστερός,
από πρίν...»

«Ναί, για τόν Γεωργικό Σύλλογο...
ό 'Αριστείδης ήταν ή ψυχή του. Φτιά-
ξαμε πρότυπο άγροκήπιο μ' έναν γεω-
πόνο, τόν ξεχνάω τώρα, καί έναν 'Ιτα-
λό καί αυτός γεωπόνος. Μάθαμε νά
κλαδεύουμε, νά μπολιάζουμε...» Έφερε
μηλιές... δέν τίς έπαιρνε κανένας... φύ-
τεψε μία στό σπίτι του, υπάρχει ακό-
μα, άλλη μία ή μαμμή, τήν τρίτη κά-

ποιος άλλος... Φυτέψαμε μία μεγάλη
ζώνη γύρω από τό πάνω χωριό... φυ-
τεύαμε κάστανα καί βελανίδια, μπολιά-
ζαμε καί τίς άγριες καστανιές, άντέδρα-
σαν οί τσοπάνηδες, βάλαμε φύλακα,
όπλισμένο...»

'Αγάπησε μία δασκάλα «καί αυτή
τόν ήθελε πολύ...» Τό περιβάλλον του
τόν πίεζε νά παντρευτεί, όπως τόσοι άλ-
λοι στή θέση του, «σ' αυτό τό ζήτημα
δέν σήκωνε κουβέντα...»

«Μάζευε τά παιδιά καί έκανε αγώ-
νες. Στο τρέξιμο, στό λιθάρι καί σέ άλ-
λα... μας πρόσεχε καί για τήν υγεία,
μας έλεγε νά μήν τρώμε άπλυτα κορό-
μηλα καί κεράσια... ήταν οί θέρμες
τότε...»

«Είχε έναν άδερφό στην 'Αμερική
πού του έστελνε, τότε, τριάντα χιλιά-
δες τό μήνα. 'Εγώ πού ήμουνα γραμ-
ματικός στην Κοινότητα έπαιρνα χιλίες
δραχμές... 'Εδινε σ' όλο τόν κόσμο...
καί αν κανένας ντρεπόταν νά ξαναζητή-

J.J. Pollitt

Μετάφραση: Ανδρομάχη Γκάζη
Επίβλεψη: Μιχάλης Τιβέριος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Ιπποκράτους 8, Τηλ.: 36.27.318

Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ
(Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη)

J.J. Pollitt
Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

σει, τοῦ ἔκανε γραμματίο... γιά νά μήν τόν προσβάλλει, τί γραμματίο... πού νά τά ἔβρισκε νά τοῦ τά δώσει...».

«Στό τέλος παραιτήθηκε ἀπό τή ζωή... "Θ' ἀφήσω νά πεθάνω" μοῦ εἶπε. Δέν εἶχε καί λεφτά... "μά ἔχεις δανείσει ὅλο τόν κόσμο..." "Νά ζητήσω ἀπ' αὐτόν, ἔχει πέντε παιδιά, νά ζητήσω ἀπό τόν ἄλλο, πού ἔχει, δέν θά μοῦ δώσει". Μαζευτήκαμε οἱ φίλοι του καί πήγαμε νά τόν δοῦμε. Ἄξυριστος, ξυπόλυτος, κάτω χῶμα, τό τζάκι σθιστό. Βγήκε στό ἄλωνα, ἄναψε μιά φωτιά καί ἔκαψε τά γραμματίο... "Μήν τά βρεῖ κανένας κληρονόμος..." Φέραμε δύο γιατρούς ἰδίους ἐξόδοις.. μετά δύο μέρες πέθανε...».

«Στήν κηδεία του πήγε ὅλο τό χωριό... γυναῖκες, παιδιά, ὄλοι... τό φέρετρο στήν ἐκκλησία καί οἱ τελευταῖοι στό σπίτι του, μισή ὥρα δρόμο... Στόν τάφο του φυτέψαμε ἕνα κυπαρίσι... πρὶν προλάβει νά περάσει τό μπόι του ἔσπασε, ἄγνωστο πῶς καί ξεράθηκε...».

Ὁ Παναγιώτης καί ὁ Σπύρος

Ὁ καλύτερος φίλος του ἦταν ὁ Παναγιώτης. Τό '32 πού πέθανε ὁ Ἀριστείδης, αὐτός πήρε τά βιβλία του καί τό ἀρχεῖο τοῦ Γεωργικοῦ Συλλόγου στό σπίτι του. Ὁ Σπύρος, «μάγκας, γλεντζές, καλό παιδί...», εἶναι ἕνας ἀπό αὐ-

τούς πού ἀναφέρει στό βιβλίο του, κάποιος ἀπό τούς ἐσχάτως ὀρθόφρονες, ἕνα ἀπό τά ἐλάχιστα ὀνόματα χωριανῶν μας πού εὐτύχησαν νά περάσουν καί σέ βιβλίο... Τό '43 ὁ Σπύρος, ἐπικεφαλῆς μιᾶς ὁμάδας, καίει τό σπίτι τοῦ Παναγιώτη. Οἱ φίλοι τοῦ Παναγιώτη ἀποφασίζουν νά κάψουν τό σπίτι τοῦ Σπύρου. Ὁ Παναγιώτης ὡς «πολιτικός ὑπεύθυνος» δέν ἐπιτρέπει κανένα ἀντίποινο...

Ὁ Κώστας, ὁ Πέτρος καί ὁ Λύκος

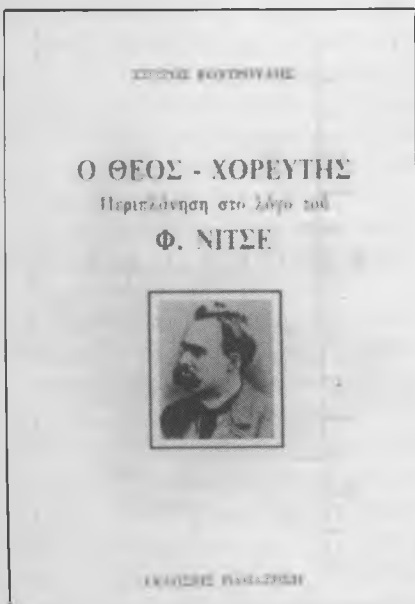
Λίγα χρόνια ἀργότερα γεννιέται ὁ Κώστας. Ὁ πατέρας του τόν μεγαλώνει μέ παραμύθια γιά τόν Ἀριστείδη. Ἔρχεται στήν Ἀθήνα, μπαίνει σέ μεγαλύτερα παιχνίδια, ξεχνᾷ τόν Ἀριστείδη. Ἐπιλέγει τό δρόμο τοῦ ὀρθοτομεῖν διά τῆς ἀφαιρετικῆς μεθόδου τῶν τριῶν. Γνωρίζει τόν Πέτρο, μακρινό συγγενή τοῦ Ἀριστείδη, καί πρόθυμο... γίνονται ἀχώριστοι φίλοι. Τρία ὀλόκληρα μερόνυχτα, ὁ Πέτρος τοῦ διηγεῖται ἱστορίες ἀπό τά ταξίδια του. Γιά ἕναν Ἰταλό, τόν Ἀντόνιο, συνομήλικο τοῦ Ἀριστείδη καί γιά ἄλλα. Κάποτε οἱ ἱστορίες τελείωσαν καί ὁ Πέτρος, ἐξαντλημένος, ἔπεσε γιά ὕπνο. Ὁ Κώστας συνεχίζει τό δρόμο... Δέν εἶναι ἀπό τούς χαμένους, ἀλλά ἡ γκανιότα βλέπει... Βρίσκει ἕνα ἄλλο Πέτρο, τόν μετά-Πέτρο, ἄριστο γνώστη τῆς γαλλικῆς

κουζίνας... Ἀρκετά ὅμως, συμπληρώνουμε ἕνα αἰῶνα...

Στό μικρό χωριό τῆς Ἀρκαδίας ἔγιναν σπουδαῖα πράγματα καί ἔζησαν πολλοί ἄνθρωποι. Οἱ κρίσεις καί τά συμπεράσματα ἀναπόφευκτα, μά ταυτόχρονα μάταια. Βλέπεις, κάποιος μπορεῖ νά μεταθέσει τά κριτήρια, νά μιλήσει γιά τήν «ἐποχή» καί γιά ἄλλα πολλά. "Ὀλ' αὐτά ἀπόλυτα νόμιμα. Περισσεύουν βέβαια ἐκεῖνα τά βελανίδια πού φύτεψε ὁ Ἀριστείδης μέ τόν Γεωργικό Σύλλογο...

Ὁ Ἀριστείδης Κουρνέτας γεννήθηκε στή Δολιανά Ἀρκαδίας τό 1898 καί πέθανε τό 1932. Ἐκεῖ γεννήθηκε τό 1951 καί ὁ Κώστας Λαλιώτης. Τά Δολιανά βρίσκονται δίπλα στό καθόλου βαλτώδες Καστρί καί κοντά στήν Ὀρθοκωστά. Ὁ Παναγιώτης ὀνομαζόταν Καβάσαλης, ὁ Σπύρος ἦταν ταγματῆς, οἱ γεωπόνοι Κώστας Κουμανιώτης καί Τζούλιο Τζερμινιάρο. Τούς δύο Πέτρος τούς ξέρετε, ἀλλά καί νά μήν τούς ξέρατε δέν θά χάνατε καί τίποτα. Ὁ Ἀντόνιο Γκράμσι πέθανε στή φυλακή τό 1937.

Κώστας Βούλγαρης

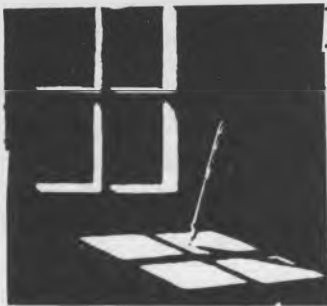
Νέα Οικολογία

Τεύχος 123, Ιανουάριος 1995

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μήνας

ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΛΤΟΥΣΕΡ

Ἄλλά ὁ Σπινόζα δέν κατάργησε τόν ἄνθρωπο, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ἀλτουσεριανοί. Ζήτησε μιά κοινωνία πολιτῶν στηριγμένη σέ ἕναν νόμο, τέτοιο πού θά ἐξασφαλίζει τήν ἐλευθερία μέσα ἀπό συμβούλια πού θά ἀσχοῦν δημοκρατικά τήν πολιτική ἐξουσία γιά τό γενικό κοινωνικό συμφέρον καί ὄχι γιά τά ἐπί μέρους συμφέροντα. "Ὅλα τά παραπάνω τά βρίσκουμε στήν προαναφερόμενη Θεολογικο - πολιτική πραγματεία καί ἀργότερα στήν Πολιτική πραγματεία, καί δέν ἔχουν βέβαια σχέση μέ κανέναν ἀντιουμανισμό καί, φυσικά, οὔτε καί μέ τόν παπαδίστικο οὐμανισμό πού ὀρισμένοι, σκόπιμα, θέλουν νά τόν ταυτίσουν μέ τόν φιλοσοφικό οὐμανισμό πού ἀποβλέπει σέ μιά εὐνομούμενη κοινωνία.

Ὁ ἐπικριτής πρέπει νά εἶναι νέος, καμωμένος ὅμως ἀπό ἐκεῖνη τή στόφα τῶν ἀνένδοτων καί «πάνσοφων» χωρίς διασταγμούς φανατικῶν ὁπαδῶν τοῦ Σαβοναρόλα πού δέν ἀνέχονται οὔτε μύγα στό σπαθί τους! Εἶναι βέβαια γνωστό ὅτι ἀπό τότε πού δημοσιεύτηκαν τά ἔργα τοῦ Ἄλτουσερ, ἐπακολούθησε πλῆθος ἀπό κείμενα κριτικά, διεθνῶς (βιβλία, μελέτες, σχόλια, ἄρθρα), διθυραμβικά, ἐναντία, ἐπαινετικά, πολεμικά, συναινετικά καί μή. Καί βέβαια μέσα ἀπό ἕναν τέτοιο λαβύρινθο σχολίων, ἀπόψεων καί παρανοήσεων, ἡ κριτική στάση εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη.

Δέν ἀποκλείω, φυσικά, καί τίς δικές μου ἀκαταληψίες. Γιά μιά στιγμή ὁ τιμητής —σέ κάποιο φωτεινό διάλειμμα— συνέρχεται καί γράφει: «Ἐν πάση περιπτώσει δέν μπορούμε νά ἐμποδίσουμε ὁποιοδήποτε νά ἔχει τήν Α ἢ τή Β γνώμη γιά ἕναν φιλόσοφο». Ἀσφαλῶς, πολύ σωστά· καί συνεχίζει: «μπορούμε ὥστόσο νά ἐλέγξουμε τό ἄν ἔχει ἢ ὄχι κατανοήσει καί ἀποδώσει σωστά τή σκέψη του». Καί πάλι σωστά· οὐδέν σχόλιον. Ἄλλά εἶναι ἀνάγκη νά ἀποφύγουμε καί τή σύγχυση. Μέ τόν καιρό ὁ ἐπικριτής θά μάθει ὅτι μέ τήν εὐκολη εἰρωνεία καί τήν ἀκάθεκτη κακοθεία δέν γράφεται κριτική ἀλλά λίβελος, καί ἀκριβῶς αὐτό διαπράττει ὁ τιμητής. Συγχέω, γράφει, τόν Βέρντι μέ τόν Σπινόζα, γιατί

νόμισα ὅτι Opera quae supersunt omnia (ἔκανα, λέει, λάθος καί ἔγραφα τόν τίτλο omnis ἀντί τοῦ ὀρθοῦ omnia) εἶναι ἡ λέξη Opera πού στά νεοελληνικά συνοδεύει λ.χ. τούς «Παλιότσους» ἢ τή «Δύναμη τοῦ Πεπρωμένου» ἀλλά εἶναι —λέει— «ὁ πληθυντικός τοῦ οὐδέτερου οὐσιαστικοῦ opus/operis». Βάνουσαις εὐφυῖες!

Φυσικά, πῆρα καί κάποιο ἀποσπασματικό κείμενο τοῦ Σπινόζα, πού μοῦ χρειάζοταν, ἀπό ἄλλον συγγραφέα (ἀπό τή «συντρόφισσα», ὅπως γράφει ὁ ρέκτης τιμητής). Πράγματι, εἶναι κακό αὐτό. Ἄλλά, ἐπιτέλους, δέν εἶναι καί ἀσυνήθιστο, ἀφοῦ δέν εἶχα αὐτό τό σπινοζικό ἔργο στή διάθεσή μου «εἰς ἀπόστασιν χειρός». Ἄλλά ὁ τιμητής δέν σκάνει κάτι τέτοια. Ἔστω κι ἄν βλέπει τόν Σπινόζα μέσα ἀπό τά μάτια τοῦ Ἄλτουσερ. Δικαίωμά του· παρ' ὅλο πού καί αὐτό ἔχει ἀρκετή ὁμοιότητα μέ «σπασμένο τηλέφωνο».

Ἄλλά εἶναι ἀνάγκη νά σταθῶ. Μέ κατηγορεῖ ὁ τιμητής ὅτι μέσα ἀπό «κατάφωρες ὁρολογικές ἀστοχίες» ἀποδίδω τήν ἀλτουσεριανή pratique théorique ὡς «πρακτική θεωρητική» (!) (τό θαυμαστικό εἶναι δικό του).

Μάλιστα. Καί ἐξηγῶ ὅτι ὁ Ἄλτουσερ ἔχει ὀλόκληρη συλλογιστική γι' αὐτή τήν ἀντιληψή τους, γι' αὐτό καί προτίμησα τόν ὄρο «πρακτική θεωρητική» πού κατά τή γνώμη μου εἶναι πιό σωστός (γιατί ἀποδίδει τόν ἀπριορισμό) ἀπό τό «πρακτική θεωρητική». Τό σκωπτικό σχόλιο τοῦ ἐπικριτῆ δείχνει ὅτι εἶναι τελείως ἀνυποψίαστος γιά τά προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ ἀλτουσεριανή pratique théorique (ἀλλιῶς δέ θά 'χαμε τήν ἀστοχία παρατήρηση γιά τή λέξη théorique), πολυσυζητημένη ἀποψη πού στηρίζεται σέ κριτήριο ἐσωτερικό, δηλαδή στήν ἐργασία πού παράγει γνώσεις καί «πού βρίσκειται ὀλοκληρωτικά μέσα στή διαδικασία τῆς σκέψης» (Ν. Πουλαντζᾶς). Κανένας μαθηματικός —γράφει ὁ Ἄλτουσερ— δέν περιμένει ἀπό τή φυσική τήν ἐπαλήθευση τῶν μαθηματικῶν, γιατί αὐτά τά τελευταῖα ἔχουν τά δικά τους ἐσωτερικά κριτήρια (*Lire le Capital*, I, σελ. 71). Ἄποψη αὐτή, πολύ δεδομένη καί δεκτή ἀπό ὀρισμένους,

Στό τεῦχος τοῦ Πολίτη ἀρ. 127 ὑπάρχει μιά κριτική τοῦ κ. Ἄκη Γαβριηλίδη γιά τό βιβλίο μου Ἄλτουσερ καί Σπινόζα, στήν ὁποία πρέπει νά ἀπαντήσω, παρά τήν ἀπρέπεια πού τή διακρίνει. Ὁ ἐπικριτής, ἤδη ἀπό τόν τίτλο, μπαίνει μέ τήν εἰρωνική φράση: «Ὁ "ἄνθρωπιστής" Σπινόζα καί ἄλλα τινά». Πιστός στήν ἀλτουσεριανή καί στρουκτουραλιστική ἄποψη (τοῦ 1965) ὅτι ὁ «ἄνθρωπος δέν ὑπάρχει», ὁ ἐπικριτής δηλώνει ὅτι κάποιος πού δέν εἶχε ὡς τώρα ἰδέα γιά τή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα καί ἀποφασίζει νά καταφύγει στό βιβλίο μου «κινδυνεύει νά σχηματίσει μιά τελείως παραπλανητική εἰκόνα τῆς», διότι, κατά τόν τιμητή, ἐντάσσω «αὐθαίρετα» τόν Σπινόζα στούς ἀνθρωπιστές. Ναι, θεωρῶ τόν Σπινόζα ἀνθρωπιστή. Καί μαζί μέ μένα καί πολλοί ἄλλοι. Ἄλλά ὄχι «αὐθαίρετα», ὅπως γράφει ὁ τιμητής. Βασίζομαι στά κείμενα:

«Τό κράτος δέν ἔκανε θεσμούς γιά νά ἐλέγχει τόν ἄνθρωπο μέ τό φόβο καί νά τόν ὑποχρεώνει νά ἀνήκει σέ κάποιον ἄλλον· ἀντίθετα ἔγινε γιά νά ἐλευθερώσει τό ἄτομο, ἔτσι πού νά ζεῖ ὅσο μπορεῖ μέ ἀσφάλεια, ἤτοι νά διατηρεῖ ὅσο μπορεῖ καί χωρίς νά βλάπτει τόν ἄλλον, τό φυσικό του δικαίωμα νά ὑπάρχει καί νά δρᾷ» |*Tractatus Theologico-politicus*, κεφ. XX|.

Ἡ σκέψη τοῦ Σπινόζα βασίζεται σέ πρότυπο πού γενικεύει τή μαθηματική μέθοδο μέ ἔγκυρους ὀρισμούς. Μέ ἄλλα λόγια, ζήτησε μιά νέα ἀνθρωπολογία πού θά βασίζεται στόν ὀρθολογισμό. Ἐναντιώθηκε στόν ἀνθρωποκεντρισμό, πού εἶναι χρησιμοθηρική δραστηριότητα μέσα ἀπό ἐπινοήσεις ἀνθρώπων οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τή λατρεία τοῦ Θεοῦ καί τίς τυφλές ἐπιθυμίες, καί τίς ἀξιώσεις νά ἐξηγήσουν τό κακό, τήν ἁμαρτία, τήν ὁμορφιά, τήν ἀσχήμια κλπ. (Ἡθική, I, ἀρρ.).

ἔχει ταυτόχρονα καί πολύ συζητηθεῖ ἀνάμεσα σέ ἄλλους ειδικούς, σέ ἐπιστήμονες καί σέ ἐπιστημολόγους· παραπέμπω στό ἐναρκτήριο μάθημα τοῦ Μονοῦ στό Collège de France —δημοσιευμένο στό περιοδικό La Recherche, no 5, Ὀκτώβριος 1970, σελ. 422 — ὅπου ἐκεῖ ὁ Γάλλος ἐπιστήμων ἀναφέρεται ἐν ἐκτάσει στό πρόβλημα μαθηματικά καί ἐμπειρία, καί ὅπου δέχεται ὅτι πράγματι τά μαθηματικά δέν ὀφείλουν τίποτε στήν ἀτομική καί συγκεκριμένη ἐμπειρία ἀλλά στίς ἀρετές τοῦ ἀναπλαστικοῦ κέντρου (simulateur) ἐξαναγκασμένου ἀπό τίς ἀναρίθμητες καί σκληρές ἐμπειρίες τῶν προγόνων μας: «mais tout aux vertus du simulateur forgé par l'expérience innombrable et cruelle de nos ancêtres».

Καί εἶναι ἀνάγκη νά σημειώσῃ κανεὶς ὅτι καί ἂν ἀκόμη δεχθεῖ ὅτι τά μαθηματικά δέν ὀφείλουν τίποτε στήν ἐμπειρία, δέν συμβαίνει καθόλου τό ἴδιο καί στίς ἄλλες —κυρίως φυσικές— ἐπιστήμες γιά τίς ὁποῖες ἡ ἐμπειρία εἶναι ἀναγκαῖα. «Νά γυρεύουμε τήν ἐξήγηση τῶν πάντων», γράφει ἓνας σύγχρονος ἐξέχων ἐπιστήμων, ὁ Πιέρ Πῶλ Γκρασσέ, «μέ μόνη τή δύναμη τοῦ λογικοῦ, χωρίς νά ἐπικαλούμαστε τά γεγονότα καί τήν ἐπιστημονική μέθοδο, εἶναι μιὰ προσπάθεια ἀλαζονική καί μάταιη, στήν ὁποία ἐξακολουθοῦν νά ἐπιδίδονται ἀρκετοί φιλόσοφοι καί ὄχι ἀπό τούς πιό παρακατιανούς. Θορυβοῦν ἀπλῶς καί φλυαροῦν —γιατί δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχει φιλοσοφία τελειῶς ξεκομμένη ἀπό τήν ἐπιστήμη, δηλαδή ἀπό τήν πραγματικότητα» (Ἐσὺ ὁ μικρούλης Θεός, Ράπτῃς 1971, σελ. 23).

Ναί, ὁ Ἄλτουσέρ, μέ τήν pratique théorique, ἀκολουθεῖ τήν ἀπριωρική —ἀλλά καί συζητήσιμη, κατά τή γνώμη μου— ἀρχή: verum index sui et falsi καί ταυτόχρονα ἀπορρίπτει κάθε αἰτιοκαρτία καί κάθε οὐμανισμό ὡς ἀστικές δεισιδαιμονίες, διαδικασίες ἐντούτοις πού ἐξακολουθοῦν νά εἶναι πολύ σοβαρά ζητήματα τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας. Αὐτή εἶναι ἡ ἀπάντησή μου στίς ἀνακρίβειες τοῦ τιμητῆ (πού γράφει «λές καί ὁ ὀρθολογισμός |τοῦ Σπινόζα| δέν εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνωσιολογία του»). Ἡ γνωσιολογία τοῦ Σπινόζα εἶναι δεκτή ἀπό τόν Ἄλτουσέρ ὡς pratique théorique πού δέν ἔχει σχέση μέ καμιά πρακτική ἐξωτερική. Τήν ὀνόμασα ἀκριβῶς γι' αὐτό «Θεωρική», ἔστω κι ἂν ὁ τιμητῆ θεωρεῖ τόν ὄρο —ἀγνοώντας τό θέμα— «ὀρολογική ἀστοχία» (βρί-

σκει, ἐξάλλου, τά ἑλληνικά μου «παράξενα»· πάντως δέν πάσχουν ἀπό κακοήθεια). Στήν ἐποχή τοῦ Σπινόζα τό verum index sui et falsi ἦταν γι' αὐτόν τό κοφτερό σπαθί, μέ τό ὁποῖο πολεμοῦσε γιά τήν ἐλευθερία τῆς γνώμης ἐναντία σ' αὐτούς πού τόν καταδίδωκαν ὡς «ἄθεο καί Ἑβραῖο».

Ὁ Ἄλτουσέρ θέλει νά διαφεντέφει τή στρουκτουραλιστική ἄποψη —δικαίωμα του— ὅτι ὁ Σπινόζα δέν εἶναι ἀνθρωπιστής καί ἀπλῶς ἀρκέστηκε νά γράφει: «ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται», χωρίς ν' ἀντλήσει ἀπό αὐτή τή διαπίστωση καμιά ὑπερβατολογική συνέπεια. Ὁ τιμητῆς δέν χάνει κι ἐδῶ τήν εὐκαιρία νά μοῦ σύρει τά ἐξ ἀμάξης γιά τά συμπεράσματά μου.

Δίνει μαθήματα «λατινακίου (latinaccio) τοῦ ἐπιπέδου regina rosas amat, ἀλλά δέν βγάζει ἄχνα γιά τό σπινοζικό verum index sui et falsi καί τήν οὐσία του, οὔτε γιά τήν ἄλτουσεριανή «pratique théorique» καί περισσότερο ἀκόμη δέν μιλά γιά τή φρουδική καί μεταφρουδική ψυχανάλυση (Λακάιν), πού εἶναι ἡ σπονδυλική στήλη τῆς ἄλτουσεριανῆς αἰσθητικῆς στίς Σημειώσεις γιά ἓνα ὀλιστικό θέατρο, ὅλα κεντρικά θέματα τοῦ βιβλίου μου καί γιά τά ὁποῖα ἔχω ἄμεση προσωπική (καί συχνά ὀδυνηρά προβληματική) καλλιτεχνική ἐμπειρία δεκαετιῶν. Τό μόνο πού ἐνδιαφέρει τόν τιμητῆ εἶναι μήπως θιγεῖ ἡ προσφιλῆς εἰδωλολατρεία του: ὁ ἀντιουμανισμός του.

Θά ἤθελα ἐδῶ νά παραθέσω τίς τελευταῖες γραμμές ἀπό τήν κατακλειδα τοῦ βιβλίου μου, πού ὁ τιμητῆς βάνουσα τίς παραμόρφωσε:

«Στάθηκα σέ ὀρισμένα θέματα τῆς ἄλτουσεριανῆς συλλογιστικῆς γιά τά ὁποῖα εἶχα —καί ἔχω— ἀπορίες.

Ἵπάρχουν καί ἄλλα πού προσωπικά δέν μπορῶ νά κρίνω. Αὐτό μέ κάνει νά σκεφτῶ ὅτι τή σχέση τοῦ Ἄλτουσέρ —ἐντελῶς ἀμερόληπτα— πρέπει νά τήν ἐρευνήσουμε ξανά. Εἶναι αἴτιμα τοῦ καιροῦ μας νά ὑποβάλλουμε σέ ἀμειλικτή δοκιμασία τίς ἰδέες μας, ἀπό ὅπου κι ἂν ἔρχονται.

Αἰσθάνομαι ἐντούτοις ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη νά παινέσω τόν Ἄλτουσέρ γιά τήν ἐμμονή του νά θέσει τόν μαρξισμό σέ ἀναφορά μέ τά σύγχρονα προβλήματα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου (καί γενικά σέ ἀναφορά πρὸς τά προβλήματα τῆς σύγχρονης Ἐπιστημολογίας καί Φιλοσοφίας), σπάζοντας ἓναν παλαιό διαχωρισμό —ἔτσι μέ τό μαχαίρι—

ἀνάμεσα σέ μιάν ἀπόλυτη “ἀστική ἐπιστήμη” καί σέ μιάν ἀπόλυτη “προλεταριακή ἐπιστήμη”, δογματισμός πού καί ὁ Μάρξ, ὁ ἴδιος πάντοτε λιοδοροῦσε. Θέλω ἀκόμη νά ἐπιστημάνω καί τήν δίκαιη πολεμική τοῦ Ἄλτουσέρ ἐναντία σέ μιὰ θεολογική ἀντίληψη ἑνός μαρξισμοῦ τῶν “τσιτάτων”, πού εἶχε τόσες θλιβερές ἐπιπτώσεις.

Ὅσο γιά τό Σπινόζα, αὐτός ἔχει πολλά νά πεῖ γιά τήν ἀπάνθρωπη κοινωνία τοῦ καιροῦ μας.

Χωρίς ἀμφιβολία πολλές ἀπό τίς προτάσεις του ἔχουν ξεπεραστεῖ καί δέν ἔχουν στόν καιρό μας παρά κάποια ἱστορική σημασία δοκουμένου πού δείχνει συχνά τήν τραγική τύχη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος στήν ἀνοδική του πορεία γιά ἀνάταση. Ἐντούτοις ὁ Σπινόζα παραμένει καί στίς μέρες μας ὁ Ἀπόστολος τοῦ οὐμανισμοῦ καί τῆς ἐλευθερίας. Θέλησε στόν καιρό του νά πραγματοποιήσει μιάν ἀληθινή κοινωνία πολιτῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί τῆς δικαιοσύνης. Ἡ σύντομη ζωὴ του δείχνει ἀκριβῶς ὅτι τήν προσπάθειά του αὐτή τήν πλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ. Πίστευε καί παραδεχόταν ὡς πρῶτο κινεῖν τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ὅπου στόν καιρό του ἦταν αἴτιμα ἀξέπεραστο. Ταυτόχρονα ὅμως, ἐναπόθεσε τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου στή δύναμη τοῦ μυαλοῦ του. Ἡ ὀδύνη στίς μέρες του —ὅπως καί στόν καιρό μας— περισσεφε καί ἡ ἰδεολογία τοῦ κακοῦ, τοῦ ἀνεξήγητου καί τοῦ θανάτου, τείνει, ὅπως καί τότε, νά γίνῃ στίς μέρες μας ἡ δεσπύουσα φιλοσοφία τοῦ κόσμου, πού ταυτίζεται μέ τόν ἀμοραλισμό. Ἀλλά ὁ ἀγωνιζόμενος σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει πολλά νά ὀφελῆται ἀπό τήν βαθύτερη ἔννοια τοῦ σπινοζικοῦ ἀνθρωπισμοῦ πού τόσο ἐξετίμησε καί υἱοθέτησε ὁ Μάρξ: “Ὁ Ἐλεύθερος ἀνθρωπος —γράφει ὁ Σπινόζα (Eth. IV, 67)— σκέφτεται πολὺ περισσότερο ὀτιδήποτε ἐκτός ἀπ’ τό θάνατο· ἡ σοφία του εἶναι ὄχι μελέτη θανάτου, παρά μελέτη ζωῆς”.

Μάλιστα, ἀγαπητέ κύριε Ἄκη Γαβριηλίδη, ὁ Σπινόζα, παρά τά λεγόμενά σας, μιλεῖ γιά τό «ἐλεύθερο ἄτομο», γιά τό «φυσικό του δικαίωμα νά ὑπάρχει καί νά δρᾷ», μιλεῖ γιά τόν «Ἐλεύθερο ἀνθρώπο» πού σκέφτεται πολὺ περισσότερο ὀτιδήποτε ἐκτός ἀπ’ τό θάνατο· ἡ σοφία του εἶναι ὄχι μελέτη θανάτου, παρά μελέτη ζωῆς.

Μέ τιμὴ
Γ. Διζικιρικής